

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SOSYAL HİZMET ANABİLİM DALI
SOSYAL HİZMET YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜÇLENDİRME YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDEN KAYIP VE
YAS SÜRECİNDEKİ ROMAN KADINLARIN YAS PRATİKLERİ
(NİTEL BİR ANALİZ)**

Burcu KELEŞ

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BEKÂROĞLU DOĞAN**

İSTANBUL- 2022

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SOSYAL HİZMET ANABİLİM DALI
SOSYAL HİZMET YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜÇLENDİRME YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDEN KAYIP VE
YAS SÜRECİNDEKİ ROMAN KADINLARIN YAS PRATİKLERİ
(NİTEL BİR ANALİZ)**

Burcu KELEŞ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BEKÂROĞLU DOĞAN

İSTANBUL - 2022

ÖZET

GÜÇLENDİRME YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDEN KAYIP VE YAS SÜRECİNDEKİ ROMAN KADINLARIN YAS PRATİKLERİ (NİTEL BİR ANALİZ)

“Kayıp” ve “yas”, insanlığın yaşam serüvenine eşlik eden ve en az yaşamın kendisi kadar kadim olan bir olgudur. Önemli bir bağlılık figürünün yitirilmesi sonucunda, yaşamın devamlılığının sağlanabilmesi için hayatla bağın güçlendirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda; evrensel ölçekte “öteki” olmanın gururlu temsilcileri olarak adlandırılan Roman kadınların maruz kaldığı eşitsizlikler, yas süreçlerinde özel alanlarına çoklu stres faktörleri ve ikincil kayıpların deneyimlenmesi olarak yansımaktadır. Kamusal alanda ise bu eşitsizlikler; ekonomik, sosyal, eğitim, sağlık alanlarından dışlanma ve zorunlu sosyal izolasyon olarak gerçekleşmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; kayıp ve yas süreçlerini deneyimleyen Roman kadınların, yas pratiklerinin ve süreç içerisindeki gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratiklerinin sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı perspektifinden analiz edilerek, sosyal hizmet algıları, beklenti ve önerilerinin ortaya konmasıdır.

Araştırma evrenini Kuştepe/Şişli bölgesinde ikamet eden Roman kadınlar oluşturmaktadır. Araştırmada kartopu tekniği ve teorik örneklem kullanılarak, birinci derece yakınıni cezaevi ve ölüm nedeniyle kaybeden 20 katılımcıya ulaşılmıştır. Veri toplama, yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ve araştırmacı tarafından oluşturulan görüşme rehber formu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 45 ila 80 dakikalık görüşmeler katılımcıların hanelerinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma sonucunda yas sürecindeki Roman kadınların deneyimlemiş oldukları sosyal dışlanmanın gündelik yaşam, sosyalleşme, ekonomi ve yas pratiklerinin şekillenmesinde belirleyici etmen olduğu, destekleyici ve güçlendirici sosyal hizmet uygulamalarına yönelik ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Öneriler kısmında yaşamın her alanında sosyal dışlanmaya maruz kalabilen Roman kadınlarla kayıp ve yas süreci çerçevesinde çalışırken güçlendirme yaklaşımının bir uygulama kuramı olarak sunmuş olduğu imkânlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayıp ve Yas, Roman Kadınlar, Yas Pratikleri, Güçlendirme Yaklaşımı, Sosyal Dışlanma

ABSTRACT

THE MOURNING PRACTICES OF ROMANI WOMEN IN THE LOSS AND GRIEVING PROCESS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EMPOWERMENT APPROACH (A QUALITATIVE ANALYSIS)

Loss and mourning is a phenomenon that accompanies humanity's life adventure and is at least as ancient as life itself. In order to ensure the continuity of life as a result of the loss of an important figure of commitment, it is necessary to strengthen the bond with life. When evaluated in this context, the inequalities that Roman women are exposed to, who are called the proud representatives of being the other on a universal scale, are reflected in the private sphere as experiencing multiple stress factors and secondary losses during the grieving process, while it is reflected in the public sphere as economic, social, education, exclusion from the fields of health and compulsory social isolation.

In line with the stated statements, the research study covers the analysis of the mourning practices of Roman women in the process of loss and mourning, their daily life, socialization and economy practices within the framework of the social exclusion and empowerment approach. In this context, the aim of the study is to reveal the social work perceptions, expectations, and suggestions by analyzing the mourning practices of Roman women who experience the loss and mourning process and the daily life, socialization and economy practices in the process from the perspective of social exclusion and empowerment.

The research population consists of Roman women residing in Kuştepe/Şişli region. In the research, 20 participants who lost their first-degree relatives due to prison and death were reached by using the snowball technique and theoretical sampling. The data collection process was carried out in the participants' homes through semi-structured in-depth interview method between 45 and 80 minutes and the Interview Guide Form created by the researcher.

As a result, we can say that the social exclusion experienced is the determining factor in shaping the daily life, socialization, economy, and mourning practices of Roman women in the grieving process and it sheds light on the need for modern social work practices that will be developed based on the empowerment approach. In this context, the most effective approach in working with Roman women, who may be exposed to social

exclusion in all areas of life while experiencing loss and mourning, is the empowerment approach, which is based on human rights

Keywords: Loss and Mourning, Romani, Mourning Practices, Empowerment Approach, Social Exclusion,

TEŞEKKÜR

Her zaman deneyimi ve yol göstericiliğiyle benim için bir hocadan daha fazla anlam taşıyan, tez konumun belirlenme sürecinden itibaren çokça emek sarf eden sevgili tez danışmanım Dr. Yüksel BEKAROĞLU DOĞAN'a; akademik anlamdaki sonsuz katkılarıyla birlikte değerleriyle, duruşlarıyla ve davranışlarıyla öğrencilerine eşitlikçi ve adil bir insan olmayı da öğreten tüm hocalarıma müteşekkirim.

Zorlu ve birçok aşamayı kapsayan tez sürecinde beni her zaman destekleyen aileme; bu süreçte iş yükünün ağır olduğu dönemlerde dahi bana olan inançlarıyla beni güçlendiren iş ve ekip arkadaşlarıma; çalışma alanında bana değerli fikirlerini sunan ve yanımda olan Uzman Sosyal Çalışmacı İrem Durmuş ve Uzman Sosyolog Elif Kartal'a; aramıza giren mesafelere rağmen tez yazım sürecinde yapamayacağımı düşündüğüm zamanlarda beni destekleyen ve kendime inanmamı sağlayan babaannem Sırma Keleş'e çok teşekkür ederim.

Gidişi üzerine bana kayıp ve yasın ne demek olduğuyla birlikte çok önemli şeyler öğreten canım teyzem Perihan Koçak'a; kayıp ve yas üzerine bu çalışmayı tamamlayabilmem için desteğini hiç eksik etmeyen Roman kadınlara; saha çalışması sürecinde katılımcılarla beni bir araya getiren sevgili çocukluk arkadaşım Büşra Demirci'ye ve nişanlısı Emre Kabak'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Burcu KELEŞ

BEYAN FORMU

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, tarafımdan üretildiğini ve şkdar niversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna göre yazıldığını beyan ederim

01.12.2022

Burcu KELEş

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR	iv
BEYAN FORMU	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ.....	x
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
1. GİRİŞ	1
2. GENEL BİLGİLER.....	8
2.1. Yas Tanımı Ve Türleri.....	8
2.1.1. Birincil, ikincil ve sembolik kayıplar: adlandırılmamış yas tutma işaretleri	9
2.1.2. Kaldığın sürece ödenmesi gereken olağanüstü kira: yas nedir?	11
2.2.Yas Kuramları.....	14
2.2.1. Freud’a göre yasın görünümü	16
2.2.2. Lindemann’a göre yasın görünümü	17
2.2.3. Engel’e göre yasın görünümü	19
2.2.4. Kübler-Ross ve Kessler’a göre yasın görünümü ve beş aşamalı yas süreci modeli	19
2.2.5. Worden’a göre yasın görünümü ve görevler modeli	22

2.2.6. Stroebe ve Schut’a göre yasın görünümü ve ikili süreç modeli	24
2.2.7. Bowlby’e göre yasın görünümü ve bağlanma kuramı	26
2.3. Yas Tepkileri.....	28
2.3.1. Yas tepkilerinin duygusal boyutu	30
2.3.2. Yas tepkilerinin bilişsel ve fizyolojik boyutu	32
2.3.3. Yas tepkilerinin davranışsal boyutu.....	33
2.4. Yeryüzünün Ötekileri: Roman Toplulukları.....	34
2.4.1. Dünya tarihinde romanlar, roman kimliği ve etnisite	36
2.4.2. Türkiye’de roman toplulukların tarihine genel bir bakış	37
2.4.3. Sosyal dışlanma bağlamında mitler- efsaneler ve söylencelerde romanlığın kurulumu	43
2.5. Romanların Sosyal Dışlanması ve Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinde Yas Pratikleri.....	45
2.5.1. Sosyal dışlanma	47
2.5.2. Güçlendirme yaklaşımı	50
3. GEREÇ VE YÖNTEM.....	56
3.1. Araştırmanın Konusu	56
3.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	57
3.3. Araştırmanın Yöntemi	58
3.4. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	61
4. BULGULAR.....	63
4.1. Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler	63

4.1.1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri	64
4.1.3. Katılımcıların kayıp deneyimine yönelik özellikleri	67
4.2. Katılımcıların Kayıp Tanımlamaları.....	69
4.2.1. Birincil kaybın bir yüzü: ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıp tanımları	70
4.2.2. Birincil kaybın diğer bir yüzü: cezaevi nedeniyle deneyimlenen kayıp	72
4.2.3. Kayıp sürecinde değişen duyguların bireysel ve kolektif olarak anlamlandırılması	75
4.3 Kayıp ve Yas Sürecinde Roman Kadınlar: Biz de Buradayız	78
4.3.1. Güçlendirici yas ritüelleri ve kayıp sürecinde roman kadınlar	78
4.3.2. Unutmaya karşı hatırlayarak güçlenme	80
4.3.3. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların gündelik yaşam pratikleri	81
4.3.4. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların sosyalleşme pratikleri ve mekânın dönüşümü.....	86
4.3.5. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların ekonomi pratikleri	90
4.4. Kayıp ve Yas Sürecindeki Roman Kadınların Deneyimledikleri Sosyal Dışlanmaya Karşı Sosyal İçerme ve Sosyal Hizmet.....	93
4.4.1. Kayıp ve yas sürecindeki roman kadınların yararlandığı hizmetler ve hizmetten haberdar olma yöntemleri	94
4.4.2. Kayıp ve yas sürecindeki roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklentileri ve önerileri	97
5. TARTIŞMA.....	103
6. SONUÇ ve ÖNERİLER	107
KAYNAKLAR	114

EKLER	125
Ek 1. Etik Kurul Onayı.....	125

TABLÖLAR DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1: Yas sürecinde ikili süreç modeli.....	25
Tablo 2: Yas tepkileri.....	29
Tablo 3: Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri.....	64
Tablo 4: Katılımcıların sosyo-ekonomik özellikleri	66
Tablo 5: Katılımcıların deneyimlediği kayba yönelik özellikler	67

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 1: Ölüm gerçekliği karşısında sıkışıp kalmış zihinsel süreç	26
--	----

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AIDS: Kazanılmış Bağışıklık Yetersizliği Sendromu

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

VB: Ve Benzeri

1. GİRİŞ

Kayıp ve yas, insanlığın yaşam serüvenine eşlik eden ve en az yaşamın kendisi kadar kadim bir olgudur. Birçok edebi eserde, tarihi belgede, halk şarkısında, halk efsanesinde kayıp ve yas sürecinin izlerini görebiliriz. Dört bin yıl önce Babil kahramanı olan Gılgamış'ın arkadaşı Enkidu'nun ölümü üzerine dile getirmiş olduğu: *“Sen artık karanlıklarda saklısın ve beni duyamaz oldun. Ben de öldüğümde Enkidu gibi olacak mıyım? Yüreğim umutsuzluk içinde. Ölümden korkuyorum”* sözleri, kayıp ve yas olgusunun tarihsel gerçekliğine örnek niteliğindedir (Yalom, 2019). Bu bağlamda değerlendirildiğinde kayıp başımıza gelen zorlayıcı bir yaşam olayı, aynı zamanda hayatın kendisidir.

Yaşamın başlangıcı niteliğinde olan doğum, geçirilen süreyi kapsayan hayat ve son durak olarak nitelendirilen ölüm her varoluşun aynı zamanda bir yok oluşu içinde barındırdığının da göstergesidir. Bu nedenle; ölümle deneyimlenen kayıp, aslında yaşamla paralel olarak tecrübe edilen bir kayıp türüdür ve insanoğlunun dünyevi yaşam serüveninin başlangıç noktası olarak ifade edilebilir.

Literatürde kayıp ve yas olgusu özellikle ölüm bağlamında ele alınmış olsa da sürekli değişen ve dönüşen toplumsal yapı, bireylerin yaşamlarında ikincil kayıp olarak adlandırılan kayıp türlerini meydana getirmiştir. Kayıp ve yas olgusunun parametrelerinin tam olarak anlaşılabilmesi için toplumsal yapının tarihsel dönüşümünün aydınlatılması önemlidir.

İlkel komünal toplum, avcılık ve toplayıcılık sistemi üzerine kurulu olan, üretim ve sosyal ilişkilerde kolektif mülkiyet anlayışının hâkim olduğu toplumsal yapıdır (Etgü, 2008). Özel mülkiyet anlayışının oluşmaması sebebiyle ikincil kayıplar *“aşiret”*, *“klan”*, *“gens”* gibi kolektif kayıplarla bağlantılıdır. İnsan topluluklarının tamamen yerleşik hayata geçişiyle köleci ve feodal toplum yapısı meydana gelmiştir (Arslan, 2018). Köleci ve feodal toplum yapısında özel mülkiyet anlayışı üretim ilişkilerin temelini oluşturmuş ve böylelikle emeğin kiralanmasının doğuşu da gerçekleşmiştir (Etgü, 2008). Bu bağlamda ikincil kayıplar, toprak, mahsul, mal-mülk gibi bireysel kayıplar formuna dönüşmüştür.

Özellikle Sanayi Devrimi sonucunda üretim sisteminin kitlesel üretim olarak değişmesi, bireylerin ücret karşılığında fabrikalarda çalışmaya başlaması verimlilik,

sermaye ve rekabet olgularını beraberinde getirerek işçi sınıfını oluşturmuştur (Berktaş, 2021). Böylelikle iş kaybı, konut kaybı, ikili ilişkilerin soyutlaşması ve katılaşması, emek ve ücret kaybı, göç gibi daha çok iş, emek ve ücretle bağlantılı ikincil kayıplar meydana getirmiştir. Modern ve post modern toplumun temelini oluşturan hız ve rekabet olguları ikincil kayıplara emeklilik, boşanma, statü kaybı, kariyer değişikliği, taşınma, gibi kayıplarla beraber literatürde sembolik kayıp olarak adlandırılan özgürlüğün ve hayallerin kaybı gibi soyut kayıpların da eklenmesine sebep olmuştur. İkincil ve sembolik kayıpların bireyin hayatında ölümden kaynaklanan yas süreciyle aynı etkiyi yaratabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla kayıp türlerini anlamak, deneyimlenmiş olan ve güncel durumda devam eden kayıpların etkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Dünya üzerinde var olan her insan nevi şahsına münhasırdır. Buna rağmen toplum insanların biricikliğini büyük bir ahenkle bir araya getirebilen bir bütündür (Özil, 2018). Bu bağlamda yas sürecinde bireylerin duygu, düşünce, davranış ve tutumlarında meydana gelen etkiler kayıp ve yas olgusunun birey üzerindeki bir yansımasıdır. Etnik köken ve toplumsal kabul, sosyal dışlanma ve ötekileştirme, damgalanma ve sosyal izolasyon gibi toplumsal parametrelerin süreç içerisinde etkileri toplumun, kayıp ve yas olgusu üzerindeki bir yansımasıdır. Kayıp ve yas sürecindeki bireysel ve toplumsal olguların etkileri Talcott Parsons'ın genel sistem kuramındaki beden örneği üzerinden ele alınabilir (Sadıkoğlu, 2021).

Bireysel ve toplumsal olgular bedenimizdeki organlar gibi birbirinden farklı fonksiyonlara ve işlevlere sahiplerdir. Fakat birleştiklerinde bir beden gibi bütünü oluştururlar. Bir parçanın işlev kaybı bütünü, yani yas sürecini etkilemektedir. Kayıp ve yas sürecindeki bireysel ve toplumsal etkiler birbirinden ayrı düşünülmemelidir. Sonuç olarak yas, kişinin kayba karşı vermiş olduğu öznel bir tepki olarak tanımlanmasına karşı bireylerin yas sürecindeki pratikleri; kültürleri, inanç sistemleri, etnik kökenleri, aile ve toplumsal yapılarıyla bağlantılı olarak değişiklik göstermektedir.

Şüphesiz ki, kayıp ve yas süreci bireysel boyutlarıyla toplumun üyeleri açısından değişken ve dinamik bir süreçtir. Ancak bu süreç toplumsal boyutlarının da etkisiyle dezavantajlı konumdaki bireyler için daha karmaşık bir forma dönüşmektedir. Dolayısıyla, kayıp ve yas süreci dezavantajlı gruplar için savunmasızlıklarına bir yenisini eklerken, deneyimlemiş oldukları sosyal dışlanmaya bağlı “ötekileştirilme”, “damgalanma” ve “etiketlenmeyi” de daha görünür bir hale getirmektedir. Bu durum,

kayıp ve yas sürecini deneyimleyen bireylerin formel ve enformel destek mekanizmalarına yönelik ihtiyacını ortaya koymakta ve dezavantajlı gruplara yönelik bütüncül hizmetlerin, uygulamaların, yerel politikaların, projelerin çeşitlendirilmesini ve geliştirilmesini sosyal hizmet mesleğinin önemli bir sorumluluğu haline getirmektedir. Bu bağlamda çalışmada Roman kadınların yas pratikleri güçlendirme yaklaşımı ve sosyal dışlanma çerçevesinde ele alınmıştır.

Göçer yaşam tarzından konar-göçerliğe, konar-göçerlikten yerleşikliğe doğru evirilen yaşam biçimleri ile Dünya'nın birçok bölgesine dağılmış olan Roman topluluğunun, 17. yüzyıldan itibaren büyük oranda Osmanlı tebaası haline geldiği görülmektedir. Diğer taraftan; Türklerin ve Romanların uzun bir ortak tarihleri olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi belgeleri incelendiğinde Roman toplulukların, kayıtlarda adı en az geçen grup olduğu görülmektedir (Çelik, 2018). Bohem yaşam tarzları, davranış biçimleri, kendine has kültürleri ve fiziksel özellikleriyle tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de “*marjinal*” olarak adlandırılan, kuşku ve merakla bakılan Roman toplulukları, özellikle sosyal politikada ve sosyal hizmet uygulamalarına yönelik çalışmalarda “kırılgan grup” olarak ön plana çıkmaktadır (Fırat, 2016).

Osmanlı belgelerinde Romanlardan “*Kıbtî*” tabiriyle bahsedilmektedir. Kıbtî, Mısırlı manasına denk gelen ve Roman gruplarına hitaben kullanılan bir tabirdir (Altınöz, 2007). Osmanlı Devleti'nde sosyal kimlikler, diğer devletler gibi etnik ve lisan aidiyetine göre değil, din esasına göre düzenlenmektedir. Osmanlı döneminde Müslüman grupların yanı sıra farklı alt kimliklere, semavi dinlere ve mezheplere mensup bireyler “*gayrimüslim umumi*” adı altında toplanmıştır (Özkan, 2010). Bu bağlamda sosyal yapılanma alanı dışında kalan ve aykırı bir topluluk olarak gün yüzüne çıkan grup şüphesiz ki, Roman topluluklarıdır. Roman grupları, Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmaktadır. Buna rağmen sosyal yaşam ve hayat tarzlarının dini kimliklerinden daha baskın olması sebebiyle hukuki bakımdan denk sayılmamışlardır (Ayhan, 2019).

Sultan Süleyman döneminde, “*Çingene Kanunnamesi*” oluşturulmuştur. Bu kanunnameyle Roman topluluklarına yönelik uygulanan bazı eşitsizliklerin giderilmesi hedeflenmiştir. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin Roman topluluklarının özgürlük ve haklarının korunmasına karşı izlemiş olduğu pozitif politikaya örnek olarak gösterilebilmektedir (Öztürk, 1996). Kanunnamelerle eşitsizliğin giderilmesi hedeflense

de toplumdaki hâkim-madun gruplar arasındaki güç dağılımının yüksek olması arzulanan eşitliği mümkün kılmamıştır.

Bununla beraber, gerçekleştirilen düzenlemelerle göçebe Roman gruplarının hangi kazalar dâhilinde dolaşacakları belirlenmiş, ait oldukları cemaatlerden ayrılmalarına izin verilmemiştir. Müslüman ve gayrimüslim olan Roman gruplarının birbiriyle kaynaşmaları, birlikte göçmeleri, birbirinden kız almaları ve vermeleri yasaklanmıştır (Altınöz, 2007). Bu yasağın temel sebebi ise Romanların, toplumsal yapıdaki görünümünün “*aracı azınlık*” olarak nitelendirilebilmesidir. Sway’e göre aracı azınlıkların önemli bir özelliği toplumsal yapı değişirken varlıklarını koruyabilmeleridir:

Elitlerin ve avam toplumunun geçmiş konumdan acı duymaları ve birçok nedenden dolayı değişime uyum sağlama becerisinden yoksun olmaları mümkündür. Diğer taraftan aracı azınlıklar yaşamlarını sürdürmek için, sosyal ve ekonomik mekanizmadan oluşan kültürel bir geleneğe sahiptir (Kolukırkı, 2007).

Dolayısıyla, aracı azınlık olarak nitelendirilen Roman grupları, yaşamlarını sürdükleri toplumun normları, örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri çerçevesinde kendi kültürlerine kaybetmeden yaşamlarını sürdürebilmektedirler.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise dönemin belli kanunlarından yola çıkarak Romanlara statü ve vatandaşlık hakları çerçevesinde eşitsiz yaklaşıldığı ve ayrımcı politikalara maruz kaldıkları ifade edilebilir. 1926 yılında kabul edilen İskân Kanunun 2. ve 4. maddesi eşitsizlikler hususunda örnek olarak gösterilebilir. İskân Kanunu’nun 2. maddesinde “*Cinayetle mahkûm olanlar, anarşistler, casuslar, Çingeneler ve memleket haricine çıkarılmış olanlar Türk tabiiyetine kabul edilemezler*” ibaresine yer verilmesi sonucunda Roman vatandaşlar, casus, cinayetle mahkûm edilenler ve anarşistlerle aynı kategori içerisinde değerlendirilmiştir (Aydoğan, 2007).

Kanunun 4. maddesinde ise “*Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler, memleket dışına çıkarılmış olanlar Türkiye’ye muhacir olarak alınmazlar*” ibarelerine yer verilerek, Roman vatandaşlar Türk kimliğine bağlı olmayanlar olarak adlandırıldığı gibi suçla bağlantılı kategoriler içerisinde değerlendirilmişlerdir (İskân Kanunu, 2021).

Roman kimliğine yönelik var olan sosyal dışlanma sorunsalının bir diğer örneği ise 1940 yılında Bakanlar Kurulu’nun uygulamaya koyduğu kararnamedir. Bu kararname sonucunda Çanakkale’de yaşamını idame ettiren Romanların, bu bölgede ikamet etmeleri

askerî açıdan uygun görülmemiş ve 25 Roman hanesinin Çanakkale'nin iç kısımlarına doğru dağıtılması gerektiği kararı alınmıştır (Akgül, 2021).

Bölgenin idari açıdan önemli olması nedeniyle Roman vatandaşlar tehlike olarak nitelendirilmiş ve casusluk olasılığına karşı zorunlu iç göç ve iskân politikalarına maruz kalmıştır. 2006 yılında ise Roman kimliğine yönelik eşitliğin sağlanması açısından bazı hukuki düzenlemeler gerçekleştirmiş, İskan Kanunun 4. maddesinde bulunan *“Anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler ve memleket dışına çıkarılanlar Türkiye'ye muhacir olarak alınamaz”* ve *“göçebe Çingeneler”* ifadesi tamamen kaldırılmıştır.

2009 yılında ise dönemin hükümeti, STK ve aktivistlerin de katılım gerçekleştirdiği bir çalıştay düzenlemiştir. *“Roman açılımı”* olarak adlandırılan ve tarihte ilk defa gerçekleştirilen çalıştayda Romanların problemlerine çözüm odaklı perspektifle yaklaşılmıştır (Mert, 2016). Ana muhalefet partisi de Roman vatandaşlara yönelik kapsayıcı çalıştaylar düzenlemiştir. Bu çalışmaların sonucunda Romanlar, genel seçimlerde birçok milletvekili aday adayı sunmuş ve Özcan Purçu ilk Roman milletvekili olarak tarihe adını yazdırmıştır (Mert, 2016). Böylelikle örtük bir şekilde yaşanan Roman kimliği daha görünür boyutlara ulaşmış ve eşitsizlikler tam olarak giderilemese de bu yolda başlangıç adımları atılmıştır.

2016-2021 yılları arasındaki dönemi kapsamayı hedeflenen ve 19 maddeden oluşan *“Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesiyle I. Aşama Eylem Planı”* 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu eylem planıyla Roman vatandaşların *“eğitim, istihdam, barınma, sağlık, sosyal hizmet ve sosyal yardım”* alanlarında deneyimledikleri sorunları ve oluşturulabilecek çözüm stratejilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır (Kamuda Stratejik Yönetim, 2021).

2019-2021 yıllarını kapsayan dönem için geliştirilen *“Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi II. Aşama Eylem Planı”* izleme ve değerlendirme alanlarını da kapsam altına almıştır. İkinci Eylem Planının uygulamaya başlanması sonucunda Bakanlığın *“Roman vatandaşların kısa ve uzun vadede sosyo-ekonomik durumlarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesinde barınma, eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal hizmetler ön plana çıkan temel kamu hizmetleridir”* ifadeleriyle konunun sosyal hizmet ve sosyal politikalar açısından önemi aydınlatılmıştır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2021).

Her ne kadar Roman topluluklarının deneyimledikleri eşitsizliğin giderilmesine yönelik sosyal politikalar ve yasal düzenlemeler geliştirilse de kamusal alanda deneyimlenen eşitsizliklerin özel alanı etkileyerek bir döngü halinde eşitsizliği beslemeye devam ettiğini söyleyebiliriz.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, kayıp ve yas sürecini deneyimleyen Roman kadınların yas pratiklerinin ve süreçlerinin (gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomik durum) sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı perspektifinden analiz ederek, sosyal hizmet algılarını, beklenti ve önerilerini ortaya koymaktır. Çalışmada;

- i. Kayıp ve yas sürecinin Roman kadınların yaşamı üzerindeki etkileri,
- ii. Roman kadınların yas sürecindeki gündelik yaşamları, sosyalleşme biçimleri, ekonomik durum ve faaliyetleri,
- iii. Algılanan sosyal destekle ihtiyaç duyulan profesyonel sosyal hizmet desteği incelenecektir.

Çalışmanın 2. Bölümünde kayıp ve yas olgusu tanımlanmış, toplumsal süreçlerle bağlantılı olarak kavramın tarihsel gelişimi ve kayıp türleri, kayıp olgusunun birey üzerindeki etkileri, sosyal dışlanmanın yas sürecine etkileri, kayıp ve yas olgusunun makro, mezo ve mikro boyutları ele alınmıştır. Bununla beraber, Romanların kökeni ve etnik kimlikleri, Avrupa’da ve Türkiye’de Romanların tarihi, sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde Roman topluluklarında yasin görünümüne yer verilmiştir.

Çalışmanın 3. Bölümünde, araştırmanın yöntemi detaylandırılmıştır. Çalışmanın amaçlarına uygun olarak nitel araştırma metotlarından derinlemesine görüşme ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış, araştırma örnekleme kartopu tekniğiyle erişim sağlanmıştır. Çalışmanın 4. bölümünde ise saha çalışması sonucunda elde edilen bulgular, çerçeve kuram olan güçlendirme yaklaşımıyla analiz edilmiştir.

Çalışmanın bu bölümü sevdiği kişinin kaybını cezaevi ve ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlara yönelik tanıtıcı bilgileri, katılımcıların kayıp ve yas tanımlarını, yas sürecindeki duyguların bireysel ve kolektif anlamlarını ve yansıtılış yöntemlerini, yas pratiklerini ve süreç içerisindeki hatırlama, gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratiklerini içermektedir. Bu bölümde ayrıca katılımcıların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algı, beklenti ve önerileri de ele alınmıştır.

Bölümün özellikle son başlığı kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınlara yönelik geliştirilebilecek sosyal hizmet uygulamalarının ana hatlarını ortaya koymaktadır.

Çalışmanın tartışma ve sonuç kısmında araştırma bulguları literatürle karşılaştırılarak, Roman kadınların yas pratiklerine yönelik güçlendirme temelinde geliştirilebilecek sosyal hizmet uygulamalarına ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

2. GENEL BİLGİLER

Bu bölümde kayıp ve yas olgularıyla ilgili temel kavramlara, kayıp ve yas olgusunun tarihsel gelişim süreçlerine, yas sürecinde ortaya çıkan bireysel tepkilere, çoklu stres faktörlerine ve yas kuramlarına değinilmiştir. Ayrıca kırılgan grup olan Romanların tarihine, etnik kökenlerine, kimliklerine, sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde Romanların yas pratiklerine yer verilmiştir.

2.1. Yas Tanımı ve Türleri

Kayıp, bir döngü şeklinde tekrarlayan, evrensel insani tecrübelerden biridir (Hooyman ve Kramer, 2006). Yeni kayıplar, deneyimlenmiş olan kayıpların hissettirdiği duyguları tetikleyerek, pekiştirmektedir. Kayıp deneyiminin bireyin yaşamına yönelik rahatsız edici ve zorlayıcı özellikleri bulunmasına rağmen dönüştürücü niteliği de bulunmaktadır. Dolayısıyla kayıp türlerini anlamak, deneyimlenmiş olan ve güncel durumda devam eden kayıpların etkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Kayıp denildiği zaman akla ilk gelen olgu ölümdür. Ancak kayıp, yaşamın birçok alanını kapsamaktadır. Terk etmek veya terk edilmek, değişmek veya dönüşmek, akışına bırakmak veya devam etmek suretiyle de kayıplar verilmektedir (Humphrey, 2017). Aynı zamanda romantik hayaller, imkânsız olarak nitelendirilen beklentiler, özgürlük ve güç yanılsamaları, güven duygusu temelindeki aldanmalar ve benlik yitimleri de kayıp olarak adlandırılabilir (Apaydın, 2020). Kısacası kayıp, bireylerin gündelik yaşamlarında sahip olduklarının bir sebep dolayısıyla yitimidir ve dinamik yapıya sahip bir olgudur (Thompson, 2011).

Bu bağlamda kayıp konusunun sadece ölüm üzerinden değil, farklı kayıp türlerini ifade eden birincil, ikincil ve sembolik kayıp tanımları üzerinden de ele alınması ve incelenmesi daha uygundur.

2.1.1. Birincil, ikincil ve sembolik kayıplar: adlandırılmamış yas tutma işaretleri

Varlığı son bulan bir şeyin, yaşamda tekrardan var olamayacağı düşüncesinden yola çıkarak ölümü hiçbir zaman tam olarak bilemeyeceğimizi söyleyebiliriz. Ölüm insanoğlu için her zaman bir bilinmez olarak kalacak ve ölümün bilinmezliği içerisinde sınırlarını düşlemeye devam edeceğiz. İnsan ölümü ne zaman öğrenmektedir? Şüphesiz ki, birey yaşamında önemli bir bağlılık figürünün kaybını deneyimleyince ölümle ilk karşılaşmasını gerçekleştirir (Sağır, 2017). Ölüm sebebiyle tecrübe edilen kayıp organik bir kayıp türü olarak birinci kayıp olarak adlandırılmaktadır.

Ölümün cezbeden bilinmezliği ve sınırlarında dolaşma arzusu, tarihte birçok filozofu ölüm üzerine düşünmeye sevk etmiştir. *“İnsanoğlu ölümü nasıl ve ne zaman öğrenir?”*, *“ölüm doğal niteliğe sahip bir fenomen midir?”*, *“ölüm bilincinin ve korkusunun psikolojik ve sosyal özellikleri nelerdir?”* soruları filozofların en fazla üzerinde durdukları sorular olmuştur. Voltaire’e göre, *“Öleceğini bilerek bunu deneyimleyebilen tek tür insandır”* (Gökalp, 2020). İslam Filozofu El-Kindi (2020) ise, ölüm olgusunu şu şekilde değerlendirmiştir; *“Genellikle ölümden daha kötü bir şey olmadığı düşünülür. Oysa ölümün kötü olduğu şeklinde kanaatin sebebi hayat ve ölüm hakkındaki bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Ölüm kötü değildir; aksine ölüm korkusu kötüdür. Çünkü ölüm tabiatımızın tamlığıdır”*.

Birçok edebi eserde, tarihi belgede, halk şarkısında, halk efsanesinde de ölüm temelinde deneyimlenen kayıp olgusunun ve ölüm korkusunun izlerini görebiliriz. Dört bin yıl önce Babil kahramanı olan Gılgamış’ın arkadaşı Enkidu’nun ölümü üzerine dile getirmiş olduğu: *“Sen artık karanlıklarda saklısın ve beni duyamaz oldun. Ben de öldüğümde Enkidu gibi olacak mıyım? Yüreğim umutsuzluk içinde. Ölümden korkuyorum”* sözleri birincil kayıp olgusunun ve ölüm korkusunun tarihsel gerçekliğine örnek niteliğindedir (Yalom, 2019).

Tarihin tozlu sayfalarından günümüze kadar sorgulanan, incelenen, merak edilen ama aynı zamanda korku duyulan ölüm olgusu, bireyin sonlandırılmayan ilişkilerinin, yarım kalmışlığının, dayatılmış ve aceleye getirilmiş ayrılıklarının kalıntılarını içerir. Literatürde ikincil ve sembolik kayıp olarak adlandırılan kayıplarla pekiştiğinde ise bireyin yaşantısında daha yakıcı etkiler bırakan bir forma dönüşmektedir. Bu noktada konunun anlaşılması açısından ön plana çıkan diğer bir kayıp türü ise ikincil veya sembolik kayıplardır.

Değişen toplumsal yapı sonucunda meydana gelen ikincil ve sembolik kayıplar inorganik kayıp türü olarak ifade edilmektedir. İnorganik kayıplar toplumsal normlar ve değerlerle bağlantılı olan kayıplardır. İkincil kayıp olgusunun parametrelerinin anlaşılması için toplumsal yapı ve normlarda meydana gelen temel dönüşümlerin aydınlatılması oldukça önemlidir.

İlkel komünal toplum, avcılık ve toplayıcılık sistemi üzerine kurulu olan, üretim ve sosyal ilişkilerde kolektif mülkiyet anlayışının hâkim olduğu, hayvanları avlayarak, yabani meyve ve bitkileri toplayarak hayatın sürdürüldüğü, doğanın kurallarına bağlı olarak yaşamın idame ettirildiği toplumlardır (Ören ve Yüksel, 2012). Bu toplumlarda ikincil kayıplar aşiret ve klan gibi kolektif kayıplarla bağlantılıdır.

İnsan topluluklarının tamamen yerleşik hayata geçişiyle kölecî ve feodal toplum yapısı meydana gelmiştir (Ören ve Yüksel, 2012). Bu toplumlarda özel mülkiyet anlayışı üretim ilişkilerin temelini oluşturmuş, hayvanların evcilleştirilmesiyle çiftçilik, çobanlık ve el emeğine dayalı üretim gelişmiştir. Bunun sonucunda emeğin kiralınmasının doğuşunun ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır (Aksoy, 2016). Böylelikle ikincil kayıplar, toprak, mahsul, mal-mülk gibi bireysel kayıplar formuna dönüşmüştür.

Sanayi Devrimi sonucunda üretim sisteminin kitlesel üretim olarak değişmesi, bireylerin ücret karşılığında fabrikalarda çalışmaya başlaması verimlilik, sermaye olgularını beraberinde getirmiş ve işçi sınıfının doğurmuştur (Güzel, 2005). Böylelikle ikincil kayıplar, iş, konut, ikili ilişkilerin soyutlaşması ve katılaşması, emek ve ücret, göç gibi daha çok iş, emek ve ücretle bağlantılı kayıplar olmuştur.

Modern toplumun temelini oluşturan hız ve rekabet olguları ise ikincil kayıplara emeklilik, başarısızlık, boşanma, statü kaybı, kariyer değişikliği, taşınma gibi kayıpları eklemlenmiş, aynı zamanda sembolik kayıp olarak adlandırılan özgürlüğün, idealin, öz saygının ve hayallerin kaybı gibi soyut kayıpları da beraberinde getirmiştir.

Literatürde yamalı bohça olarak nitelendirilen çelişkileri içinde barındıran Post-modern toplumda ise mezuniyet, evlilik, iş değiştirme, statünün iyileşmesi, yaşam standartlarının gelişmesi gibi mutluluk hissettiren durumlar ikincil kayıp olarak ifade edilmiş ve adlandırılmamış yas tutma sembolleri olarak nitelendirilmişlerdir.

İkincil ve sembolik kayıpların bireyin hayatında ölümden kaynaklanan yas süreciyle benzer etkiler yaratabileceği unutulmamalıdır (Walsh, 2012). Çözümlememiş

kayıplar, geçmişin ritmine uygun dans edemememize ve bugüne ayak uyduramamamıza sebebiyet vermektedir. Sağlıklı bir yas sürecinin deneyimlenebilmesi için ilk önce bireyin kayıplarını ve hangi durumları kayıp olarak adlandırdığını anlamamız gerekmektedir. Çünkü sevdiğimiz birisini, mutluluğumuzu, sağlığımızı veya işimizi kaybetmek kendimizden bir parçayı yitirmekle aynı anlama gelebilmektedir.

2.1.2. Kaldığın sürece ödenmesi gereken olağanüstü kira: yas nedir?

Kayıp, bireylerin yaşamlarında sahip olduklarının herhangi bir nedenden dolayı yitimini ifade etmektedir. Yas ise, birey için anlam ve önem taşıyan bir kaybın sonucunda deneyimlenen süreç olarak tanımlanmaktadır (Apaydın, 2020). Yas sürecinde kaybı deneyimleyen bireylerin özüne ve çevrelerine karşı algıları ve anlamlandırmaları değişmektedir. Bireylerin kaybettikleri kişilerin yokluğuna alışmasının yanı sıra kayıpla meydana gelen değişimlere alışmaları ve uyum sağlamaları da gerekmektedir. Dolayısıyla yas, yazar ve ozanların “*ruhsal yara*” olarak adlandırdıkları kayba karşı alışma ve iyileşme sürecinin bir parçasıdır.

Genellikle yas tutma durumunu ölüm veya hastalık gibi ön plana çıkan kayıplara yönelik verilen tepkiler olarak düşünebiliriz. Ancak yas, herhangi bir değişiklik veya kayba yönelik vermiş olduğumuz psikolojik bir tepki, iç dünyamızdaki haykırışlarla gerçeklik arasında uyumlu bir ahenk yakalamak amacıyla yapmış olduğumuz uzlaşmadır (Harzadın, 2021). Kaybedilen şey bir uzuv kaybı olabileceği gibi değer verdiğimiz bir kişiden gelen bir hediye, aile yadigârı bir nesne, sevgili, umut, ülke veya dostluk da olabilmektedir. Örneğin, Türk dizilerinde birçok kez şahit olduğumuz düşük gelire sahip olan bir ailenin piyango aracılığıyla zengin olduğu sahneleri ele alalım. Aile üyeleri zenginlik karşısında ilk olarak mutluluk hissetmelerine rağmen eski yaşamlarına ait davranış ve tutumları devam ettirmektedirler. Hatta, eski yaşanmışlıklarını özlemekte ve geçmişe dönebilme umuduyla geride kalanın yasını tutmaktadırlar. Bu bağlamda kayıp ve yas, yaşamın bedelidir (Volkan ve Zıntlı, 2021).

Yas tutan bireyin yaşamının devamlılığını sağlayabilmesi için hayatla olan bağıını güçlendirmesi gerekmektedir. Yaşamın akışı, kopmaları gerçekleştirilebilme ve değişimi bir büyüme aracı olarak değerlendirebilme yetisiyle bağlantılıdır (Stillion ve Attig, 2015). Ancak, bu durum gerçekleştirildiği takdirde yas, yaşamda yeni keşiflere ulaşabilmek

için bir araç formuna dönüşebilmektedir (Hooyman ve Kramer, 2006). Aksi takdirde yası tutulmamış kayıplar, uyum sağlama yetisine ve bireyin yaşamına gölge düşürmekte, hayat enerjisini ve bağlantı kurma yeteneğinin zayıflamasına zemin hazırlamaktadır (Dyregrov, 2008). Hayat koyduğu kurallarla ayrılığı istediğinde bırakamıyorsa, yaşamak gerektiğinde de tutunamayız. Sonuç olarak hayat bizden aldıklarıyla bir “*hoşça kal*” olmasına rağmen getirmiş olduğu yeni bilinmezliklerle de bir “*merhaba*”dır. Bu bağlamda sağlıklı bir yas tutmanın kesin bir reçetesi olmamasına karşı, bireyin sağlıklı bir yas sürecini deneyimlemesi sosyal işlevselliğin sağlanabilmesi ve tam iyi olma hali açısından oldukça önemlidir.

Yapılan çalışmalarda yas psikolojik boyutlarıyla ön plana çıkmasına rağmen sosyal, kültürel ve manevi boyutları da kapsayan bir süreçtir. Bireyin yas sürecinde deneyimlediği ve sergilediği duygu, düşünce, tutum ve davranışlar yasin psikolojik boyutunu oluşturmaktadır. Yas sürecinin psikolojik boyutu bireylerin parmak izi gibi nevi şahsına münhasır olarak deneyimlenir. Yas sürecinde sosyal çevreden gelen dayanışma veya dayatmalar ise sürecin sosyal boyutunu oluşturmaktadır. Süreç içerisindeki makro, mezzo, mikro destek mekanizmaları veya mahalle baskıları yas olgusunun sosyal boyutlarına örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte tüm ritüelleriyle yasin deneyimlenmesi ise sürecin kültürel boyutunu oluşturmaktadır. Kayıp sebebiyle gerçekleştirilen mevlitler, törenler ve ağıtlar yas sürecinin kültürel boyutuna birer örnektir. Bireyin kayba ve yas sürecine yönelik çıkarımları ve anlamlandırmaları ise yasin manevi boyutunu oluşturmaktadır.

Bu bağlamda kayıp ve yas sürecindeki olguların etkileri Parsons’ın genel sistem kuramındaki beden örnekleme üzerinden ele alınabilir (Sadıkoğlu, 2021). Bireysel, toplumsal, kültürel ve manevi olgular bedenimizdeki organlar gibi birbirinden farklı fonksiyonlara ve işlevlere sahiplerdir. Ancak, birleştiklerinde bir beden gibi bütünü oluştururlar. Bir parçanın işlev kaybı bütünü, yani yas sürecini etkiler. Dolayısıyla, kayıp ve yas sürecindeki boyutlar birbirinden ayrı düşünülmemelidir. Sonuç olarak yas, kişinin kayba karşı vermiş olduğu öznel bir tepki olarak tanımlanmasına karşı bireylerin yas sürecindeki pratikleri; kültürleri, inanç sistemleri, etnik kökenleri, aile ve toplumsal yapıları ile bağlantılı olarak değişiklik göstermektedir.

Alan yazını incelediğimizde yasın boyutlarına bağlı olarak üç kavramın; ölüm nedeniyle yoksun kalma durumu, matem tutma (bereavement), yas süreci (grief) ve yas tutma (mourning) ön plana çıktığını görmekteyiz (Silverman ve Rubin, 2014).

Matem tutma (bereavement) kavramı, bireyin hayatında önemli bir yere, anlama sahip olan ve sevilen birinin ölüm nedeniyle kaybedilmesini ifade etmektedir (Parkes ve Prigerson, 2010). Önemli bir yere sahip ve sevilen bir kişi tabiriyle kastedilen ölen kişinin birey için önemli bir bağlılık figürü olmasıdır (Stroebe, Stroebe ve Hansson, 1993). Kavramın ölüm harici olan boşanma ve ayrılık gibi mahrum kalma durumlarını kapsamadığını belirtebiliriz. Worden’ın düşüncesine göre (2009), matem tutma (bereavement) kavramı bireyin alışma ve uyum sağlama çabasıyla palalel olan kaybı tanımlamaktadır. APA (2007) ise matem tutma (bereavement) kavramını *“özellikle sevilen bir kişinin ya da arkadaşın kaybı”* olarak da tanımlamaktadır. DSM-5 bu kavramı, *“ölen kişiye yönelik hissedilen yoğun özlem ve duygusal boyuttaki acı hissiyle bireyin ölen kişinin hayaliyle meşguliyet içinde olma durumu”* olarak tanımlamıştır. Yapılan araştırmalar süreç içerisinde birçok bireyin ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıpla uzlaşabildiğini ve zorluklar karşısında yeni bir güçle yaşama tutunabildiğini göstermektedir (Li, Precht Mortensen ve Olsen, 2003).

Yas (Grief) kavramı, yaşanan herhangi bir kayıp sonucunda iyileşmeye doğru ilerleyen süreci ifade etmektedir ve Latince *“ağır”* anlamına gelen *“gravis”* sözcüğünden gelmektedir (Bruce, 2002). İyileşme süreci olarak nitelendirilirken vurgulanmak istenen aslında yas sürecinin hem deneyimlenen kayıp sonucunda hayatta kalmayı hem de bireyin benliğini yeniden tanımasını kapsıyor olmasıdır. Kayıp neticesinde acı ve keder hissiyatı evrensel bir duygudur (Weiss, 1998). Worden (2009) yas (grief) kavramını, *“sevdiği kişinin ölümü sonucunda yas tutan bireyin düşünce, tutum ve duygularını kapsayan yaşam deneyimi olarak tanımlamaktadır”*. Kübler-Ross ve Kessler’e göre (2007) ise yas süreci, kayıp deneyiminin içsel parçalarından biridir ve bireyin yas yaşantısı karşısındaki duygularıyla ilişkilidir. Yas süreci, aynı zamanda kayıp sonucunda meydana gelen değişimle de bağlantılı olan bir geçiş dönemidir. Bu bağlamda yas sürecini ele alırken sadece ölen kişilere değil, geride bırakılan anılara ve yaşanmışlıklara odaklanmak da önemlidir (Silverman, 2004).

Yas tutma (Mourning) kavramı kayıp dolayısıyla deneyimlenen kederin diğer bireyler tarafından algılanabilen dışsal boyutuna atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla, duyguların ağlayarak, bağırarak, konuşarak veya yazarak dışa vurumdur (Wolfelt, 2007). Bireylerin yas tutma biçimleri kültürler olarak farklılık gösterebilir (Paletti, 2008). Bu bağlamda değerlendirildiğinde kültür, bireyin ölümü yansıtmaya şekillerini etkileyerek duyguların aktarımında belirgin bir rol oynamaktadır (Koenig ve Davies, 2003). Yas tutma “*mourning*” kavramı alan yazında genellikle yas “*grief*” kavramı yerine kullanılmaktadır ancak “*mourning*” yani yas tutma, kaybın sosyokültürel boyutunu da ifade etmektedir (Weiss, 1998).

2.2.Yas Kuramları

Kişilerin kayıp deneyimi karşısında göstermiş oldukları davranış ve tutumlar bireysel olarak farklılaşmaktadır (Horowitz vd., 1997). Kayıp karşısında bireyin vermiş olduğu tepkilerde azalma meydana geldikçe, bireyin gündelik yaşam faaliyetlerine katılımı artmakta ve işlevselliği tekrar aktif hale gelmektedir (Bonanno ve Kaltman, 2001). Böylelikle, kaybın gerçekliğiyle bireyin içsel haykırıları arasında uzlaşma sağlanmakta ve yas, bireyin yaşamıyla bütünleşerek yeni açılımlar oluşturabileceği bir araç haline gelmektedir.

Yas tepkilerinin ne zaman tehlike sinyalleri verdiği süreç içerisindeki belirtilerin süresi ve bireyin yaşamını ne denli etkilediğiyle bağlantılıdır. Kayıp sürecinde baş etme kapasitesiyle ilişkili olarak bireyin duygularına yoğunluk hâkim olabilmekte ve yas sürecinde birey, kendi duygu ve düşüncelerine yönelik sorgulama sürecine girebilmektedir. Bu nedenle, yas sürecini deneyimleyen bireyin “*normal*” olarak adlandırılan duygu ve düşünceler hakkında bilgi sahibi olması oldukça önemlidir (Parkes ve Prigerson, 2010).

“*Normal Yas*” Engel’in 1961 yılında yayınladığı makaleye göre, “*yas sürecini deneyimleyen bireyin fonksiyonlarında işlev bozulmalarına yol açabilmekte ve kayıpla meydana gelen acı duygusunun iyileşmiş olabilmesi için bireyin yas sürecini yaşaması gerekmektedir*”. Normal yas süreciyle ilgili belki de en çok fikir ayrılığı yaratan nokta: yasin süresidir. Yas süreci doğal olması özelliğiyle kendiliğinden çözümlenebilen bir süreçtir ve yas tutmanın standart bir reçetesi bulunmamaktadır (Pearlman, Wortman,

Feuer, Farber ve Rando, 2014). Erken dönemde gerçekleştirilen çalışmalarda haftaları ve ayları kapsayan bir süreçten bahsedilmektedir (Lindemann, 1944). Buna rağmen normal yas sürecini inceleyen bir çalışmada katılımcıların %17'sinin ölüm sonrasında geçen 13 aylık süreç içerisinde ağlama eylemlerinin devam ettiği, yeme bozuklukları ve uyku düzensizlikleri gibi depresyon semptomları gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır (Bornstein, Clayton, Halikas, Maurice ve Robins, 1973).

Parkes (1970) tarafından gerçekleştirilen ve katılımcı profilinin ölüm nedeniyle bekâr olan kadınlardan oluşturulduğu bir diğer çalışmada ise kayıptan sonraki 13 aylık süreç içerisinde çok az katılımcının geçmişi kabullendiği ve geleceğe dair umut dolu hissettikleri sonucu elde edilmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmı ise kendilerini üzgün hissettiklerini, ölen kişinin anılarıyla meşgul olduklarını ve kaybın etkilerini yoğun biçimde yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Gerçekleştirilen çalışmaların sonuçları incelendiğinde, kayıp sürecini deneyimleyen bireylerin üzüntülerinin etkisinin hiçbir zaman tam anlamıyla geçmediği, bazılarının kaybedilen kişinin varlığını hissederek gündelik hayatlarına devam edebildiklerini, bazılarının ise geçen yıllara rağmen acı ve öfke gibi duyguları hissedebildiklerini görmekteyiz (Bonanno ve Kaltman, 2001). Kayıptan sonra bazı bireyler yaşamın akışına kendisini sağlıklı bir şekilde bırakabilirken bazı bireyler ise kayıp sonrası alışkanlıklarını bırakmak istemeyip duygusal boyutlarda zorlu süreçlerden geçebilmektedir.

Gerçekleştirilen araştırmalar çerçevesinde ulaşılan bir diğer sonuç ise, yasın özellikle ilk haftalarda yoğun bir şekilde ilerlediği ve zorunlu değişimleri beraberinde getirdiği, sonraki süreçte iki aya kadar üzüntü duygusunun devam ettiği ancak yoğunluğunun azaldığıdır. Kişi kayıptan uzaklaşması sonucunda gülümserken bazen de kaybedilen kişinin anılarıyla dolu olabilmekte ve böylelikle yas süreci ölümden sonraki bir yıl devam edebilmektedir (Bui, 2018). Babalar günü, yıl dönümü, doğum günü, bayramlar gibi özel günlerde yas duyguları daha yoğun yaşanabilmekte ve kaybedilen kişinin ruhu bireyin yaşamı üzerine gölge düşürebilmektedir (Despelder ve Strickland, 2014). Buna rağmen yas tutan birey, kaybın ardından geçen bir yıldan sonra hayatın devam ettiği gerçeğiyle karşı karşıya kalarak, kabul etmek durumundadır. Sürecin net bir bitiş çizgisi olmamasına rağmen kayıp ardından geçen ilk iki yılın sonunda kişi yaşamına işlevsel olarak devam edebilmektedir (Raphael, 1984).

Şüphesiz ki, kayıpla hissedilen yoğun duyguların son bulması ve iyileşme sürecinin gerçekleşmesi yasın tutulmuş olmasıyla ilişkilidir. Yas tutamaya yönelik vurgulanmak istenen nokta; baskı ve dayatmalara maruz kalmadan, düşünce, tutum ve duyguları iç dünyadan dış dünyaya olduğu gibi yansıtarak, deneyimlenen kaybı yaşamın kendisine entegre edebilmektir (Wolfelt, 2007). Lewis'in de ifade ettiği gibi “*yas sırasında hiçbir şey durduğu gibi durmaz. Kişi bir evreden çıkar ama sonraki süreçte o evre yine tekrarlanır, döner durur.*” Bu bağlamda, normal yasın gerçekçi bir şekilde değerlendirilmesi için kaybedilen kişinin kimliği, kaybın birey üzerindeki etikleri, nasıl gerçekleştiği ve yas sürecinde meydana gelen tepkilerin etkileri bütüncül bir biçimde ele alınarak çok boyutlu bir şekilde incelenmelidir (Shucter ve Zisook, 1993).

Bireylerin kayıp deneyimlerini anlamlandırmaya yönelik ihtiyacı birbirinden farklı teorilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Literatür incelemeleri sonucunda yasla ilgili ilk çalışmanın 19. yüzyılda Charles Darwin tarafından “*İnsanlarda ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*” adlı eserle gerçekleştirildiği, psikoloji alanında ise Sigmund Freud tarafında 1917 yılında yayımlanan “*Yas ve Melankoli*” adlı eserle gerçekleştirildiği görülmektedir.

Yas olgusunu açıklamaya yönelik oluşturulan ve alanda ön plana çıkan teorik modeller, kayıp ve yas olgusunu genel olarak aşamalar ve görevler üzerinden ele almıştır (Acher, 2003). Yas olgusuna yönelik geliştirilen, aşamaları ve görevleri temel alan teoriler, güncel yas kuramcıları tarafından her bireyin özgün olduğu gerçeğini gölgede bırakması açısından eleştirilmektedir. Kayıp ve yas sürecinin anlaşılması için yas kuramlarının aydınlatılması gerekmektedir.

2.2.1. Freud’a göre yasın görünümü

Freud (1917) gerçekleştirdiği çalışmalarda, sevilen kişinin kaybıyla meydana gelen yas sürecindeki psikolojik semptomların, bireyin iyi olma haline bir yatırım niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Freud’a (1917) göre yas: biyolojik bir miras olarak nesiller arasında aktarılan ve aslında türlerin hayatta kalmasına yönelik gerekli olan süreçtir. Freud (1917) yas kavramını tanımlarken libido enerjisini vurgulamış ve yas sürecini “*libido enerjisinin sevilen nesneden ayrışması ve başka bir nesneye aktarılması arasında geçen süreç*” olarak tanımlamıştır.

Freud kaybı deneyimleyen bireylerde meydana gelebilecek tepkilerin bazılarını melankoli üzerinden bazılarını da yas tutma durumu üzerinden ele almıştır. Dolayısıyla kayıp deneyimi bireyin yaşam akışını normal olarak adlandırılan süreçten çıkarmasına rağmen her zaman melankoliyle sonuçlanmamaktadır (Freud, 1917). Freud yas tutma durumunu bağlanma nesnesinin kaybı olarak belirtmekte ve yas tutan bireylerin ölen kişiyle olan anılar, yaşanmışlıklar ve semboller gibi çok katmanlı parçalara yönelik de yas tuttuğunu ifade etmektedir (Humphrey ve Zimpher, 2008). Freud, kaybı deneyimleyen bireyin kaybettiği kişiyle paylaştığı yaşanmışlıklarını ve anılarını düşündüğü bir yas sürecinin deneyimlenmesi gerekliliğini savunmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Freud'un düşüncesine göre (1917) başarılı bir yas süreci ancak bireyin ölen kişiyle bağlarını koparabilmesi ve diğer bireylerle yeniden bağlar kurabilmesiyle mümkündür.

Psikanalitik bakış açısına göre, yas sürecinde duygusal olarak acı veren bir yaşanmışlıkla karşılaşmak kişi için zihnen meşgul edici ve acı verici olabilmektedir (Hooyman ve Kramer, 2006). Bu durumda yas tutan bireyin libido enerjisini ölen kişiden çekmesi gerekmektedir (Walsh, 2012). Kaybı deneyimleyen kişinin özgürleşebilmesi için güncel durumda devam eden kayıpların çözümlenmesinden önce bebeklik ve çocukluk dönemindeki bağlantılara odaklanması gerekmektedir. Ancak bu dönemdeki bağlantıları çözerek, psişik yapı yeniden düzenlenerek, normal olarak adlandırılan yas süreci tamamlanmış ve günlük yaşama geri dönmüş olunur (Osterweis, Solomon ve Green 1984b).

2.2.2. Lindemann'a göre yasın görünümü

Yas çalışmalarında öncü olan bir diğer isim ise Erich Lindemann'dır. Şüphesiz ki Lindemann'ın yas alanındaki çalışmalarda ön plana çıkmasının bir nedeni de kayıp deneyiminden sonra normal yas tepkilerini kapsayan dönemi "*akut yas*" olarak tanımlayarak "*normal yas*" olgusunun kavramsallaştırılmasına büyük katkılarda bulunmuş olmasıdır. Erich Lindemann, yasın sadece psikolojik boyutları olmadığını, kaybın olmadığı bir sosyal çevreye adaptasyonun ve duyguların yansıtılmasının da bir o kadar önemli olduğunu altını çizmiştir.

Lindemann (1944) yası dinamik bir süreç olarak nitelendirmiş ve bu sürecin duygusal, davranışsal ve fiziksel bazı semptomları meydana getirebileceğini belirtmiştir. Lindemann 1944 yılında yayınlamış olduğu çalışmasında; 1942 yılında Boston Eyaleti'ndeki "*Cocoanut Grove*" adındaki gece kulübünde çıkan yangından sağ kurtulan ve yangın sonucunda sevdiği kişinin kaybını deneyimleyen 101 katılımcıyla görüşme yaparak, yas tepkilerini incelemiştir. Lindemann, katılımcıların kayıptan sonraki birkaç saatte nefes darlığı, iç çekme ihtiyacı, iştah kaybı, ölen kişi hakkında konuşurken tutukluk gibi semptomlar gösterdiklerini ve bireysel farklılıklarına rağmen yas tepkilerinin birbiriyle benzerlik gösterdiğini gözlemlemiştir. Bununla birlikte yas tutan bazı bireylerin kaybını deneyimlediği kişinin özelliklerini, davranışlarını, jest ve mimiklerini bilinçdışı bir şekilde taklit ettikleri sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, sevilen bir bireyle oluşan duygusal bağın bilinçdışı dışavurumunu ifade etmektedir. Lindemann, yası tanımlayarak, normal yas sürecinde meydana gelebilecek semptomları ve olası patolojik yas belirtilerini ortaya koymuştur. Lindemann'a göre somatik sıkıntı, zihinde ölen kişiye yönelik düşünceler, imgeler veya hayallerle meşgul olma durumu, işlevsellik kaybı, ölüm sebebiyle suçluluk hissi, düşmanca tepkiler ve ölen kişinin bazı özelliklerini taklit etme olmak üzere akut yasin altı bileşeni bulunmaktadır.

Lindemann (1944) çalışmasında akut yas tepkileriyle beraber morbid yas tepkilerini de ele almıştır. Normal yas sürecinde meydana gelen bazı sapmalar morbid yas tepkilerini doğurmaktadır. Bu bağlamda morbid yas tepkileri, gecikmiş ve sapmış tepkiler olmak üzere iki alt başlığa ayrılmaktadır. Gecikmiş yas tepkileri, bireyin kaybı deneyimledikten sonraki günlerde yas belirtilerini çok az yansıtmaması ya da hiç yansıtmaması durumudur. Burada önemli olan nokta ise "*gecikme*"dir. Bu gecikme kayıp sonrasındaki günleri kapsayabileceği gibi yılları da kapsayabilmektedir. Sapmış yas tepkileri ise, süreç içerisinde normal olarak adlandırılabilen semptomlardan farklı olarak ortaya çıkan belirtiler şeklinde ifade edilmektedir. Bireyin hayatındaki önemli bir bağlılık figürünü kaybettikten sonra aşırı neşeli ve iyi hissetmesi örnek olarak gösterilebilmektedir.

Lindemann, yas sürecindeki bireyin gerçekleştirmesi gereken görevleri açıkladığı bir model de geliştirmiştir. Bu modele göre yas tutan kişinin gerçekleştirmesi gereken görevler; ölen bireye yönelik var olan bağların sonlandırılması, kayıptan sonraki çevreye entegre olabilme ve yeni ilişkiler kurmaktır. Lindemann, yas semptomlarıyla dört ile altı

hafta arasında baş edilebileceğini, bu süreçten daha uzun süren yas tepkilerinin normal yas sürecinden çıkarak patolojik boyutlara ulaşabileceğini vurgulamıştır (1994). Freud ve Lindemann tarafından geliştirilen kuramlar yas sürecinde gösterilen tepkileri ve tanımları kapsarken, yasin içsel boyutuna ışık tutmamaktadır (Apaydın, 2020). İlerleyen yıllardaki kuramlar, travma, afet, savaş gibi hem bireysel hem de toplumsal olayları ele alarak yası tüm boyutlarıyla açıklamayı amaçlamıştır (Neimeyer ve Harris, 2011).

2.2.3. Engel'e göre yasin görünümü

Engel'e (1961) göre yas, bireyin yaşamında önemli bir bağılılık figürü olan kişinin, nesnenin veya hayvanın kaybı sonucunda sergilenen tepkilerdir. Yas süreci ise, bireyin deneyimlediği kayıp sonucunda yitirdiği işlevselliğiyle güçlenme arasında geçen süreçtir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Engel'e göre tamamlanmamış yas, kaybın aniden deneyimlenmesi, bireyin duygusal boyutta kayba hazırlıklı olup olmadığı, kaybedilen kişinin yakınlık derecesi ve birey için ne anlam ifade ettiğiyle bağlantılı olan bir durumdur. Bu sürecin başlangıç evresi kişilerin kaybı inkâr etmesi ve kendini sosyal izolasyona maruz bırakmasıyken, ikinci evresi kayıp durumunun kabulü sonucunda bireyin umutsuzluk hissiyatına kapılmasıdır. En son evre ise kaybı deneyimleyen bireyin başa çıkma kapasitesini, sosyal işlevselliğini ve iyi olma halini yeniden kazanma sürecidir.

2.2.4. Kübler-Ross ve Kessler'a göre yasin görünümü ve beş aşamalı yas süreci modeli

Yas sürecini, aşamalara ayırarak, açıklayan kuramlardan ilki İsviçreli psikiyatrist Elizabeth Kübler-Ross'un (2009) "*Beş Aşamalı Yas Süreci Modeli*"dir. Model ölmek üzeri olan hastaların birliktelik arzusu ve bir daha görüşülemeyeceği bilincinin yaratmış olduğu umutsuzluk üzerine geliştirilmiştir. Bu bağlamda Kübler-Ross (1975), ölüm olgusunu yaşamın son evresi olarak adlandırmaktadır.

Kübler-Ross'a (2009) göre yas süreci; İnkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır. Kübler-Ross ve Kessler'ın düşüncesine göre (2007), nasıl ki her bireyin yaşamı biricik ve kendine özgü ise bireylerin deneyimledikleri yas süreci de kendilerine özgü olan bir süreçtir. Bu nedenle her bireyin

kayba ve yasa karşı vermiş olduğu tepki farklıdır. Dolayısıyla, yas sürecinin evreleri düz bir çizgide ilerler gibi sıralı veya aşamalı olarak seyretmek zorunda değildir. Bireyler belirtilen yas evrelerini bir döngü şeklinde tekrarlarla da deneyimleyebilmektedir (Wolfelt, 2007). Kübler-Ross (2009) yas aşamalarını, farklı zamanlarda sürebilecek ve birbirinin yerini alabilecek savunma mekanizmaları olarak açıklamıştır.

Yas sürecinin ilk aşaması olan inkâr, bireyin kaybı kabullenmekte zorlandığı süreçtir (Kübler-Ross, 2009). Sevdığı kişinin ölümü veya hastalığıyla kaybı deneyimleyen bireyler, şok ve kaçınma eylemleri içerisinde kişinin öldüğüne inanamadıklarını belirtebilmektedir. Gerçekleşen inkâr tepkisi, tecrübe edilen deneyimin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Kübler-Ross ve Kessler, 2007). Kübler-Ross’a göre (2009), bireyin kayıp karşısında sergilediği ilk şok tepkisi, tecrübe ettiği acı deneyime karşı başa çıkma yöntemidir.

Kayıp deneyimi ardından geçen süreçte kıskançlık ve kızgınlık duyguları inkârla yer değiştirmekte ve yas tutan kişi “*neden diğer kişiler değil de ben*” düşüncesine yönelik sorgulama sürecine girmektedir. Bu öfke evresidir. Bu evrede birey, önemli bir bağıllık figürünü kaybettiği gerçeğiyle yüzleşmiş olur. Gerçekliğin kabul edilmesiyle kaybın sorumlularını arayış aşaması başlamış olur. Böylelikle, birey kaybın hangi nedenle gerçekleştiğiyle bağlantılı olarak sorumlu gördüğü kişiye yönelik öfke duygusunu hissetmektedir. Örneğin, hastalık nedeniyle sevdiği ve değer verdiği kişinin kaybını deneyimleyen birey, kaybın sorumlusu olarak doktoru görebilmekte ve öfkelerini bu kişiye yönlendirebilmektedir. Bununla birlikte birey, kaybettiği kişiye karşı sorumluluklarını gerçekleştiremediğini düşünebilmekte ve böylelikle kendisine de öfkelenebilmektedir (Kübler-Ross ve Kessler, 2007). Kübler-Ross’a göre (2009), öfke aşamasında duyguların sürekli olarak biçim değiştirmesi süreçle mücadelede zorlaştıracı bir etmen olabilmektedir. Böylece yas tutan birey, yaşamın her alanında yakınmak için bir sebep bulabilmektedir (Kearney ve Hyle, 2014).

Pazarlık aşaması, bireyin kayıp gerçeğine karşı geliştirmiş olduğu bir erteleme girişimi olarak ele alınmaktadır. Sergilenen pazarlık eylemleri aslında kaybın gerçekliğinden uzaklaşmaya çalışmanın bir yoludur. Bu aşamada, birey kaybını deneyimlediği kişiye yönelik tanrıyla pazarlık yapabilmekte ve isteğinin gerçekleşmesine karşı çeşitli ödülleri sunabilmektedir (Kübler-Ross, 2009). Birey ölümün farkındalığına vardıktan sonra, kaybını deneyimlediği kişiye yönelik pazarlık yapabileceği çok az şeye

sahiptir. Ancak, yas üzerine çalışmalarını gerçekleştiren uzmanlar süreç içerisinde meydana gelen depresif duygu durumlarına geçilmeden önce pazarlık ifadelerinin gerekli olduğunu belirtirler (McCoyd ve Walter, 2016).

Kaybın tüm boyutlarıyla kabullenilmiş olduğu evre depresyon evresidir. Bu aşamada, bireyin üzerinde kayıp nedeniyle meydana gelen üzüntü duygusu hâkim olmaktadır (Kübler-Ross, 2009). Depresyon çaresizliği kapsayan bir son değil, yas sürecinde ortaya çıkabilecek bir aşamadır (Kübler-Ross, Kessler, 2007). Depresyon, bireyin karmaşık duyguları deneyimlemesine neden olsa da güncel ve yeni olan duruma alışabilmesi için yardımcı bir araçtır. Kabullenme aşaması ise bireyin önemli bağımlılık figürünün öldüğünü ve artık tekrar gelmeyeceğini kabul ederek, yaşamda yeniden aktif rol oynadığı ve düzenlemelerde bulunduğu evredir. Bu aşamada, birey kayba karşı kabullenme yöntemlerini öğrenmekte ve gündelik yaşamın akışına dâhil olmaktadır (Kübler-Ross, 2009).

Yas süreci aşamalarıyla ortaya konmasına rağmen kaybın kabullenilmesinin hangi zaman diliminde gerçekleşeceğine yönelik kesin bir ibare bulunmamaktadır (Mallon, 2008). Çünkü bireylerin kaybı deneyimleme şekilleri birbirinden farklıdır. Sevilen bir kişinin kaybını omuzlamak başlangıçta taşınamayacak kadar ağırdır. Bundan dolayı kaybı tüm gerçekliğiyle kabul etmek zaman içerisinde meydana gelebilecek bir süreçtir. Birey kabullenme aşamasında, kaybın geriye alınamayacak bir deneyim olduğunun, yaşamdaki yeni rollere, sorumluluklara ve kurallara uyum sağlaması gerektiğinin bilincindedir (Kübler-Ross and Kessler, 2007).

Beş Aşamalı Yas Süreci Modeli, aşamalı modeller temelinde geliştirilen, yas kuramlarında ön plana çıkan ve sürecin anlaşılması açısından önemli olan bir model olmasına rağmen bazı eleştiriler de mevcuttur. Buglass (2010), modelin ölmekte olan hastalar ve yakınlarına yönelik tasarlandığını ve farklı nedenlerle yas sürecini deneyimleyen bireylerin değişik özellikleri olabileceğini, bundan dolayı aşamalar modelinin belirli kalıbı ve sınırlılıkları içerdiğini belirtmiştir. Diğer bir eleştiri ise Corr (1993) tarafından, modelin savunma mekanizmalarına benzediğine ve karmaşık yas sürecini kapsayamayacağına yönelik yapılmıştır. Yas sürecinde bireysel etmenler, sürecin nasıl deneyimleneceği açısından belirleyicidir. Dolayısıyla, kayıp nedeniyle deneyimlenen duyguların yoğunluğu, kişiye özgü olarak değerlendirilmelidir (James ve Friedman, 2009).

2.2.5. Worden'a göre yasın görünümü ve görevler modeli

Yas sürecini evreler üzerinden ele alan bir diğer model ise William Worden tarafından geliştirilen ve Havinghurst'un gelişim görevleri kuramına dayanan yaklaşımdır (akt.; Malon, 2008). Modele göre gelişim görevleri üç kaynak temelinde meydana gelmektedir. Bunlar; gelişimsel boyutta olgunlaşma, kültürel baskı, toplumsal ve bireysel taleplerdir. Gelişimsel görevler, bireyin belirli gelişim evrelerinde tamamlamış olması gereken görevlerdir. Görevlerin tamamlanmış olması bireyin yaşamına yönelik işlevselliğinin gelişmesi açısından önemlidir. Tamamlanmamış olan görevler bireyin yaşamında başarısızlığı meydana getirebilmektedir. Worden'ın düşüncesine göre (2009), kayıp ve yas süreci bireyin pasif bir konumda rol aldığı aşamalardan oluşmamaktadır. Aksine, bireyin yas sürecinde çevresi içerisindeki uyumunu yeniden yapılandırabilmesi için belirtilen görevler üzerinde aktif bir çalışma yapması gerekmektedir. Görevler üzerinde aktif rol alan birey geleceğe yönelik umut hissederek, kaybın gerçekliğine doğru bir adım atmış olacaktır. Deneyimlenen her kayıp türünde modelde belirtilen tüm görevlerin gerçekleştirilmesi hedeflenemez. Ancak görevler üzerinde çalışan bireyin çaba ve sorumluluk göstermesi gerekmektedir.

Yas tutan bireyin her görevi belirli bir sıralama içerisinde tamamlama zorunluluğu olmamasına rağmen görevlerin birbiriyle bağlantılı bir şekilde gerçekleştirilmesi gereken durumların da mevcut olduğunu ifade edebiliriz. Örneğin, birey deneyimlediği kaybın gerçekliğini kabul etmediği takdirde kaybın yarattığı duygusal yoğunlukla da baş edemeyebilir. Yas sürecinde, kaybın kabul edilmiş olması tamamlanması gereken ilk görevdir. Görevin kapsamına göre yas tutan birey kaybettiği kişinin öldüğü ve bu nedenle geri dönemeyeceği gerçeğiyle yüzleşmelidir. Kaybın gerçekliğinin kabul edilmiş olması, kaybedilen kişinin tekrardan yaşamda var olmayacağı gerçekliğini içermesi açısından önemli olan bir görevdir (Worden, 2009).

Kaybın gerçekliğini reddetmek, kaybın geri dönülemezliğini benimsememek olarak nitelendirilmektedir (Dorpat, 1973). Yas tutan birey, sürecin duygusal boyutlarıyla yüzleşmeden önce kaybın gerçekliğine tamamen kucak açmış olması gerekmektedir. Örneğin; birey, değer verdiği kişiyi ölüm nedeniyle kaybettiye ölen kişinin bedenini cenaze esnasında görmesi ve tüm defnediliş sürecini deneyimlemesi, kaybedilen kişinin tekrardan yaşamda var olabileceğine inanmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda

değerlendirildiğinde, kaybın gerçekliği sadece bilişsel kabulü kapsamayan çok boyutlu bir durumdur (Worden ve Winokuer, 2011).

Yas sürecinde tamamlanması gereken görevlerden bir diğeri ise yas sürecinde meydana gelen acı hissi üzerine çalışmaktır. Acı duygusunun yoğunluğu her birey için farklı boyutlarda olsa da sevilen bir kişinin kaybı ardından acı hissetmemek imkânsızdır. Bu görev, acı ve diğer duygularla baş edebilmeyi kapsamaktadır (Thompson, 2011). Acı hissi fiziksel semptomlar ve normal olarak adlandıırlamayan davranışlarla dışarıya yansıtılabilmektedir (Worden, 2009). Dolayısıyla yas sonucunda meydana gelen acı hissine yönelik çalışma güç olabilmekte ve bazı bireyler üzerinde yoğun suçluluk, mutsuzluk, yalnızlık hissini yaratabilmektedir (Worden ve Winokuer, 2011). Bireyin çevresindeki diğer insanlar tarafından açık veya örtük bir şekilde ifade edilen bazı cümleler acı hissini deneyimlenmesini zorlaştırabilmektedir. *“Kendini yıpratma, zamanın akışına bırak, bir şeylerle ilgilen, çocukların için ayakta kalmalısın, güçlü olmalısın”* gibi ifadeler duyguların keşfini engelleyebilir (James ve Friedman, 2017). Yas sonucunda meydana gelen acı hissini bastırılmasıyla bu duygu bireyin hayatına uzun süreli eşlik edebilecek bir forma dönüşebilmektedir (Worden, 2009).

Ölen kişinin bulunmadığı bir dünyaya uyum sağlayabilmek tamamlanması gereken üçüncü görevdir. Görev, bireyin yaşamında etkili olan üç boyutu ve düzenlemeyi kapsamaktadır. Bunlar, tısellik/maneviyat, dışsal ve içsel düzenlemelerdir (Worden, 2009). Dışsal düzenlemeler, kayıp sonucunda değişen gündelik yaşam, ailedeki rollerin ve sorumlulukların düzenlemesine yönelik faaliyetlerdir. Kaybı deneyimleyen birey yol arkadaşını, güvendiğı sırdaşını ve daha fazlasını kaybettiğı gerçeğıyle yüz yüze geldiğinde yeniden bir düzenleme yapma ihtiyacı hissedebilmektedir (Worden ve Winokuer, 2011). Örneğın, hayatındaki önemli bir bağılılık figürü olan erkeğın kaybını deneyimleyen bir kadın, süreçten sonra kişinin yaptığı işleri de kendisi üstlenmek durumunda kalabilmektedir (Parkes, 1993).

İçsel düzenlemeler, benlik yapısına ve kayıpla meydana gelen yeni kimliğe dair düzenlemeleri içermektedir (Worden, 2009). Tarihten bugüne kadar doğayla iç içe olan kadınların yas sürecindeki kimlikleri, sağaltım gücü ve bakımla yakın ilişkilidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde yas tutan kadın için kayıp sadece sevilen ve değer verilen kişinin kaybı değil, aynı zamanda benliklerine dair deneyimledikleri kayıpları da kapsamı altına almaktadır (Zaiger, 1985). Birey, kayıp deneyimi ardından kendisini *“dul”* veya

“*tek ebeveyn*” olarak tanımlayabilmektedir. Dolayısıyla, yas tutan bireyin içsel boyuttaki görevi “şimdi ben kimim?” sorgulamasına cevap bulabilmektir. Böylelikle, zaman ilerledikçe olumsuz olarak anlamlandırılan görünümeler daha olumlu bir anlam kazanmakta ve birey kaybını deneyimlediği kişinin olmadığı dünyaya uyum sağlamanın yeni yöntemlerini öğrenebilmektedir (Shuchter ve Zisook, 1986).

Tinsel veya manevi düzenlemeler ise, yaşamın amacına ve anlamına, inanç ve değerlere dair faaliyetleri kapsamaktadır. Değer verilen bir kişinin kaybı, bireyin inançlarına, değerlerine, sevdiği diğer kişilere, yaşama dair bakış açısına meydan okuyabilmektedir. Yas tutan birey, kayba yönelik bir anlam arayışı içerisinde yaşamını dizginlemeye çalışmaktadır (Worden, 2009). Bireylerin anlam arayışları, benlik karışıklıklarını, farkındalıklarını ve anlamlandırmalarını kapsamaktadır (Rosenblatt, 1993). Bireyin gerçekleştirmiş olduğu dışsal, içsel ve manevi düzenlemeler uyum sürecine destek olarak, bireyin bir sonraki aşamaya geçişini kolaylaştırmaktadır (Worden ve Winokuer, 2011). Bu düzenlemeleri yapmak bireyin yeni rollerine karşı uyum sürecinin başlangıcına ve yeni becerilerin gelişmesine katkı sağlamaktadır (Worden, 2009).

Bu modelin son görevi, bireyle ölen kişi arasındaki bağın yeniden düzenlenmesini ve hayata devam edilmesini kapsamaktadır. Modelin son görevi birey için zorluk yaratabilecek görevlerden birisidir. Çünkü birey için yaşama devam etmek kaybedilen kişiyi tamamen “*unutmak*” olarak algılanabilmektedir (Mallon, 2008). Bu aşama zaman alan bir süreci kapsamaktadır. Ancak hedef kaybedilen kişiyle birey arasındaki ilişkiyi tamamen sonlandırmak değil, bireyin yaşamına etkili bir şekilde devam edebilmesi için duygusal boyutlarda kaybedilen kişi için uygun bir yer bulabilmesidir (Worden, 2009).

2.2.6. Stroebe ve Schut’a göre yasın görünümü ve ikili süreç modeli

Stroebe ve Schut tarafından 1999 yılında geliştirmiş olan İki Süreçli Model her bireyin yas sürecini farklı deneyimlediğini, cinsiyet, yaş, sosyokültürel özellikler gibi demografik etmenlere dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan bütüncül bir modeldir. Stroebe ve Schut (1999) tarafından geliştirilmiş olan model, bilişsel stres teorisi ve başa çıkma modelleri ışığında oluşturulmuştur (Humphrey ve Zimpfer 2008). Yas süreci bireyin yaşamı üzerinde etkili olan stres etmenini kapsamaktadır.

Tablo 1: Yas sürecinde ikili süreç modeli

Kayıp Odaklı Tepkiler	Kayıpla ilgili duygu, düşünce, davranışlar Kayıp deneyimi	Değişikleri reddetme Bağların kopması
Yeniden Yapılandırma Odaklı Tepkiler	Dikkati kayıp deneyiminden uzaklaştırma Yaşamdaki değişimlere dâhil olmak	Yeni roller/kimlikler/ilişkiler oluşturma Yeni Şeyler Yapmak

(Kaynak: Stroebe, 1998)

İkili süreç modelinin yaklaşımına göre, sevilen ve değer verilen bir kişinin kaybına yönelik tepkiler kayıp ve yeniden yapılandırma odaklı olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Bu kategorilerden ilki kayıp deneyimiyle ilgilidir. Diğeri ise, bireyin yaşamındaki yeniden yapılandırmalara ilişkindir (Stroebe, Stroebe ve Schut, 2001).

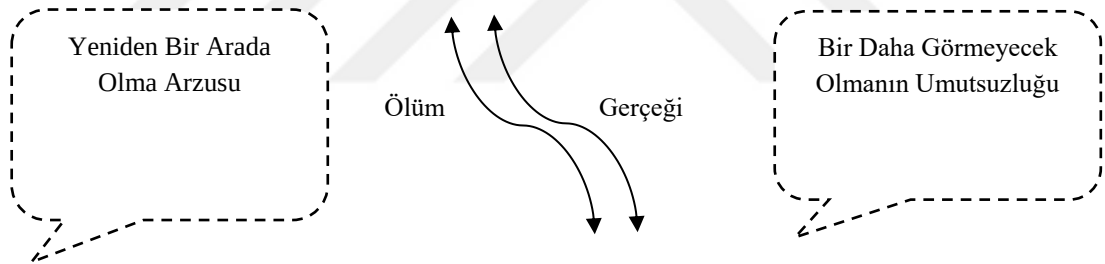
Kayıp odaklı etkiler, bireyin kayıp deneyiminden sonraki süreçte meydana gelen duygu ve aşamalara odaklanmaktadır. Modelin belirtilen özellikleri kaybedilen kişiye yönelik hissedilen hasret ve üzüntü duygularını, düşüncelerini, yaşanmışlıkları ve ritüelleri tekrarlamak gibi tepkileri içermesi bakımından Freud'un (1917) yas çalışmasına benzemektedir. Modelin bu aşamasında birey, kayba yönelik hüznün gibi duyguları hissederken, aynı zamanda kaybedilen kişinin acı çekmemesi nedeniyle rahatlama ve huzur gibi duyguları da hissedebilmektedir.

Yeniden yapılanma odaklı bakış açısı, bireyin yaşamında yeni şartları, becerileri, rolleri, kuralları ve sorumlulukları düzenlemesini içermektedir (Stroebe ve Schut, 1999). Kaybı deneyimleyen birey kayıp gerçeğine uyum sağlamaya ve kabullenmeye çalışırken aynı zamanda yaşamın her alanını yeniden yapılandırmaya çalışmaktadır (Stroebe ve Schut, 2010a). Bu süreçte birey kayıp gerçeğiyle yüzleşirken, hayatını zenginleştirebilecek enerji ve umut kaynaklarına ihtiyaç duyabilmekte, bazen de kayıp gerçeğiyle yüz yüze gelmeye ara vermek isteyebilmektedir (Folkman, 2010). Geliştirilen bu modelin en önemli yönlerinden birisi de yas sürecindeki bireyin acı duygusuna belirli miktarda maruz kalmasını savunmasıdır (Pearlman vd., 2014). Modelin temelinde bulunan ana görev, kişinin kayba yönelik sergilenen duyguları tanıması ve anlamlandırması, ardından bu duyguları içselleştirmesidir (Stroebe, 1998). Aynı zamanda model her bireyin yas sürecini farklı deneyimleyebileceği argümanını desteklemektedir.

Stroebe ve Schut (1999) yas sürecindeki bireyin iki alanda da geçişleri deneyimleyebileceğini ve duygusal gelgitlerin kayba karşı uyum sağlamayı kolaylaştıran bir süreç olduğunu belirtmiştir.

2.2.7. Bowlby'e göre yasin görünümü ve bağlanma kuramı

Bağlanmanın önemli işlevlerinden birisi de kalıcı olabilecek kayıpların önüne geçebilmektir. İnsanların bebeklik döneminde sergilemeye başladığı ağlama ve arayış davranışı kayıplara karşı geliştirdikleri tepkilerin bir parçasıdır (Parkes, 2009). Charles Darwin “*The Expression of the Emotions in Man and Animals*” (1872) adlı eserinde ağlama ve arayış tutumunun sadece insan türünde değil, diğer türler arasında da gözlemlendiğini belirtmiştir. Darwin yas davranışlarının ve tepkilerinin bağlanmayla sıkı sıkıya ilişkili olduğunu, yetişkinlik dönemindeki kayba yönelik sergilenen tepkilerle bebeklik dönemindeki bağlanma nesnesiyle ayrılma tepkilerinin benzer olduğunu vurgulamıştır.

Şekil 1: Ölüm gerçekliği karşısında sıkışıp kalmış zihinsel süreç (Kaynak: Stroebe, 1998)

Bowlby 1960'lı yıllarda bağlanma kuramını geliştirerek yas olgusunu bağlanma ve kayıp ilişkisi üzerinden açıklamıştır. Bowlby'e göre (1977) bağlanma, yaşamın erken dönemlerinde gerçekleşen güvende olma ihtiyacının yaşama bir yansımasıdır. Bağlanma özellikle birincil bakım veren bağlılık figürlerine yönelik hissedilen durumdur. Bebeklerin gereksinimleri zamanında ve tutarlı bir şekilde giderildiği takdirde diğer bireylere güvenmeyi öğrenmektedirler. Güven ise bireylerin diğerleriyle empati kurabilme ve etkileşime geçebilme yetisinin gelişmesi için gerekli olan duygudur (Bowlby, 1980). Bu bağlamda birey, erken çocukluk döneminde güvenli bağlar kurduğu takdirde yetişkinlik döneminde de güvenli ilişkiler kurma eğilimi içerisinde olacaktır.

Bireyin kurmuş olduğu bağlar kayıp nedeniyle koptuğunda yas tepkileri oluşmaktadırd. Dolayısıyla, güvenli bağlanan bireyler, kaybı deneyimlediklerinde dűřüncelerini ve hissettiklerini güvensiz bağlanan kişilere oranla daha rahat ve özgür ifade etmektedirler. Aynı zamanda, yas süreci ele alındığında güvensiz bağlanan bireyler kaybı deneyimlediklerinde uzamış ve komplike yas semptomları gösterebilmektedirler (Parkes ve Prigerson, 2010).

Maccallum ve Bryant tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada (2018), bağlanma çeşitleriyle yas tepkileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma sonucunda katılımcılar yüksek düzeyde uzamış yas tepkilerine ve depresyon düzeyine sahip olanlar, yüksek düzeyde depresyon düzeyine sahip olanlar ve düşük düzeyde yas tepkilerine sahip olanlar olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, en yüksek bağlanmaya yönelik kaygı düzeyi ilk grupta görülmüş, en düşük kaygı düzeyi ise üçüncü grupta tespit edilmiştir. Bulgular incelendiğinde bağlanmadan kaçınma durumunun daha yüksek depresif semptomlara neden olduğu, güvensiz bağlanma şeklinin de uzamış yas tepkileriyle ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Çağlar-Nazalı ve Yıldırım, 2017).

Bağlanmanın amacı, sevgi ve güven duyguları temelinde bir ilişkiyi devam ettirmektir. Kayıp gibi durumlar bağlılığı tehdit etmesi nedeniyle yas tepkilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Kaybın etkisi birey üzerinde ne denli büyükse, sergilenen tepkiler de bir o kadar yoğun olabilmektedir (Bowlby, 1977). Bowlby'e (1960) göre yas tutma, değerli olan bir nesnenin kaybının ardından meydana gelen ve nesnenin bırakılmasıyla sonuçlanan psikolojik bir süreçtir. Bağlanma kuramına göre (1980), kayıp deneyiminden sonra önemli bağlılık figürüyle paylaşılan yaşanmışlıkları ve anıları yapılandırmak için kayıp üzerinde çalışmak gerekmektedir. Yas tutan kişinin ölen bireyin olmadığı yeni bir dünyaya uyum sağlayabilmesi için kayıp üzerinde çalışması ve hissizleşme, özlem ve arama, düzensizlik ve umutsuzluk, yeniden düzenleme aşamalarından geçmesi gerekmektedir (Bowlby, Parkes ve Parkes, 1970).

Sürecin ilk basamağı olan hissizleşme aşamasında birey, kayıp durumunu yeni deneyimlemesi nedeniyle uyum sağlayamamış ve sarsılmış görünebilmektedir. Birey, *"uzun bir rüya görüyor gibiyim"* gibi cümleler kurabilmekte ve yaşamında kendisini bir özne değil, bir nesne gibi hissedebilmektedir. Yas tutan kişi belirli bir süre kaybın etkilerini hissetmeyebilmekte ve duygu patlamalarını deneyimleyebilmektedir (Bowlby, 1980). İkinci basamak olan özlem ve arama aşamasında ise bireyin iki zihinsel süreç

arasında sıkışmış olduğundan bahsedilmektedir. Birey, kaybedilen kişiye yönelik yoğun bir özlem duygusu hissetmekte ve böylelikle yeniden birlikte olmayı arzulamaktadır. Diğer bir yandan ise birey, kaybedilen kişiyle tekrardan bir araya gelme durumunun mümkün olmayacağı bilincindedir ve böylelikle umutsuzluğa kapılmaktadır (Bowlby ve Parkes, 1970). Bowlby (1980) özellikle yas sürecinin ilk dönemlerinde kaybedilen kişiye yönelik hissedilen özlem ve arama duygularının doğal nitelikte olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, dürtülerin örtük bir şekilde gizlenmesinin veya çarpıtılmasının yas sürecini patolojik boyutlara taşıyabileceğini de belirtmiştir.

Üçüncü basamak olan düzensizlik ve umutsuzluk aşamasında birey, kaybın geri dönülemez olduğunun bilincine vararak, çaresizlik ve umutsuzluk duygularını deneyimlemektedir. Aşamanın sağlıklı bir şekilde deneyimlenmesi açısından kişinin tecrübe ettiği durumu tanıması ve alışması için yöntemler geliştirmesi gerekmektedir. Sürecin son basamağı olan yeniden düzenleme aşamasında birey, farklı beceriler kazanabilmek ve değişen rollere uyum sağlayabilmek için uzlaşma içerisinde olmalıdır. Ancak bu şekilde birey hayatın içinde aktif rol alarak yeniden özgüvenli ve özgür hissetmeye başlayabilmektedir (Bowlby, 1980).

2.3. Yas Tepkileri

Yas süreci, bireylerin kayıp öncesi ve kayıp deneyimi sonrası yaşamları arasındaki geçiş dönemidir. Şüphesiz ki kayıp deneyimiyle bireylerin yoğun duygular hissederek tepki vermeleri hesaplanabilir bir sonuçtur. Yas süreci bireylerin hayatlarını etkisi altına alan ve bütün boyutlarıyla değerlendirilmesi gereken bir yaşam deneyimidir (Stroebe, Stroebe ve Hansson, 1993). Yas tutmanın doğru olarak kabul edilebilecek kesin bir reçetesi bulunmamaktadır ve her birey yas sürecini farklı deneyimlemektedir. Birey, kaybı özellikle sevilen ve değer verilen kişi üzerinden deneyimlediğinde kıskançlık, üzüntü, çaresizlik, noksanlık, umutsuzluk gibi doğal tepkiler sergileyebilmektedir. Kayıp deneyiminden belirli bir süre sonra birey, hissettiği duyguları kabullenmeye ve yaşamın biyopsikososyal boyutlarıyla yeniden uyumlanmaya başlamaktadır (Brown ve Stoudemire, 1983).

Yas süreci sevilen bir kişinin kaybı sonucunda yeniden yapılandırmalarla uyum sağlamaya yönelmektir. Bu yöneliş düşüncelerin, duyguların ve inanç sisteminin

oluşturduğu içsel dünyayla tutum ve davranışların yer aldığı dışsal dünya arasında gerçekleşmektedir. Bununla birlikte uyum süreci, arkadaş çevresi, iş ve aile yaşamı alanında da gerçekleşmekte ve kaybı deneyimleyen birey tarafından kontrol edilebilmektedir (Versalle ve McDowell, 2005). Yas tutan bireylerin kayıp olgusuna yönelik tepkileri yaş, cinsiyet, kültür gibi demografik özelliklerle birlikte kaybedilen kişiyle yakınlık derecesi, ölüm ve yasın nasıl anlamlandırıldığı gibi bireysel özelliklerle de ilişkilidir (Rubin, Malkinson ve Witztum, 2012).

Kayıp deneyimi evrensel olmasına rağmen kültürler arasında yasa yönelik sergilenen tepkiler, yasın tutuluş süresi ve kapsamı değişiklik göstermektedir. (Goss ve Klass, 1997). Yas sürecindeki bireylerle gerçekleştirilecek çalışmada bireyin duygularını anlamlandırılmasında destek olmak ve yas sonucunda meydana gelen tepkilerin ‘normal’ olarak adlandırılmasını sağlayabilmek önceliklidir (Attig, 1991). Normal yas süreci tutarsız, dinamik ve birbiriyle yer değiştiren duyguları kapsamaktadır. Kayıp deneyimi sonrasında hissedilen duygular acının hafiflemesine yardımcı olabilmekte ve birey zorlayıcı olarak adlandırdığı duyguları tecrübe ederken, aynı zamanda kendisini sakinleştiren duyguları da deneyimleyebilmektedir.

Sonuç olarak, bireyin yas sürecinde sergilemiş olduğu davranışlar ve hissettiği duygulara yönelik bilgi sahibi olması, süreci anlamlandırabilmesi ve öz değerlendirmede bulunabilmesi açısından oldukça önemlidir. Tablo 2’de bireylerin yas sürecinde gösterdikleri duygusal, fiziksel, bilişsel ve davranışsal tepkiler özetlenmiştir.

Tablo 2: Yas tepkileri

Duygusal Tepkiler	Fiziksel Tepkiler	Bilişsel Tepkiler	Davranışsal Tepkiler
Şok ve hissizleşme	Baş dönmesi	İnanmama-İnkâr-	Uyku bozuklukları
Üzüntü	Mide ve baş ağrısı	Odaklanmada güçlük	Ağlama
Öfke	Unutkanlık ve enerji kaybı	Düşünme güçlükleri	Sosyal geri çekilme
Suçluluk	Cinsel ilgi kaybı	Dikkat dağınıklığı	Sosyal İzolasyon
Rahatlama	İştah kaybı	Zihnin sürekli ölen kişi ile meşgul olması	Kaçınma
Kaygı	Uykusuzluk		
Yalnızlık	Midede boşluk hissi		
Çaresizlik	Cinsel işlev kaybı		

(Kaynak: Apaydın, 2020)

2.3.1. Yas tepkilerinin duygusal boyutu

Bireyin sevdiği bir kişiyi kaybetmesi ardından umutsuzluk, hayal kırıklığı, acı, öfke, özlem ve rahatlama gibi duyguları hissetmesi normal olarak ifade edilmektedir (Thompson, 2011). Kaybın gerçekliğini göz ardı etmeye yönelik hissedilen ihtiyaçla gerçeklikle yüzleşme gerekliliği arasında hassas bir terazi bulunmaktadır (Bozarth, 1994). Bu bağlamda değerlendirildiğinde bireyin, güçlük hissettiği duyguları kendisinden uzaklaştırma ihtiyacı yaşamın içerisinde var olan normal bir tepkidir fakat bu tepkinin süresi geçici olmalıdır (Wolfelt, 2007).

Yas sürecinde sergilenen tepkilerin duygusal boyutları en yalın anlamıyla duyguların içsel yönünü ifade derken, daha geniş boyutuyla bireyin duygusal tecrübelerini, bedensel duyumlarını, davranışsal ve bilişsel yönlerini ifade etmektedir (Elias, 1991). Yas süreci, yoğun olarak hissedilen duyguları, duyguların hızlı bir şekilde değişimini, karmaşık duyguların dışavurumunu içermektedir. Bireyin kayıp deneyimi ve yas süreci sadece duygusal tepkilerden ibaret değildir, aynı zamanda bireyin yaşamının derinliklerine işleyen bir süreçtir. Dolayısıyla kaybı tüm boyutlarıyla ele almak, yas sürecinin anlaşılır olmasını sağlamak açısından önemlidir (Parkes ve Prigerson, 2010).

Kızgınlık, öfke, üzüntü, rahatlama, geleceğe yönelik hissedilen korku ve çaresizlik gibi duygular, kayıp deneyiminde meydana gelen acının ifade ediliş biçimlerindendir (Silverman ve Rubin, 2014). Şok ve hissizleşme tepkileri kayıp deneyiminin birey üzerindeki ilk yansıyış biçimidir. Bireyin anlık olarak acı hissini deneyimlemesi şok hissini meydana getirmekte ve bireyi acıdan korunma yöntemleri aramaya yönlendirmektedir (Bozarth, 1994). Kaybın sonucunda hissedilen acı duygusu ayrılık durumun yaratmış olduğu doğal bir tepkidir.

Yas sürecindeki bireylerde sıklıkla görülen duygulardan bir diğeri ise, üzüntüdür. Üzüntü duygusu hem kaybedilen kişi için hem de kaybedilen kişinin olmadığı yeni bir yaşam için hissedilebilmektedir (Humphrey ve Zimpfer, 2008). Üzüntü duygusu birbirinden farklı biçimlerde dış dünyaya aktarılsa da en çok ağlama eylemiyle yansıtılmaktadır (Worden, 2009). Parkes ve Prigerson'a (2010) göre, kayıp deneyiminin ardından ortaya çıkan üzüntünün temel fonksiyonu, bireyleri bir araya getirerek dayanışmayı ve sosyal destek mekanizmalarını arttırmasıdır.

Acıya yönelik sergilenen doğal tepkilerden bir diğeri ise, öfkedir (Archer, 2003). Öfke duygusunun çaresizlik, kırgınlık, yalnızlık gibi birincil olan duygularla mücadele etmeye yönelik işlevi bulunmaktadır (Wolfelt, 2007). Yas sürecinde olan birey, öfke duygusunu kayıp sonucunda sorumlu gördüğü diğer kişilere; doktora, hemşireye veya Tanrı'ya yöneltebilmektedir (Parkes ve Prigerson, 2010). Böyle durumlarda bireyin öfke duygusu, destek olmak isteyen diğer kişileri kendisinden uzaklaştırabilmekte ve sosyal izolasyon sonucunu doğurabilmektedir (Parkes, 1970). Wilson'un düşüncesine (2014) göre, kayıp sonrasında öfke duygusu oldukça yaygın olarak sergilenmesine rağmen yas tutan kişi bu duygunun farkında değildir ya da kabullenmekte güçlük çekmektedir.

Kayıp sonucunda kişi deneyimlediği öfke duygusunu kendisine yönelttiğinde suçluluk duygusunu da beraberinde deneyimleyebilmektedir. Bu duygu özellikle yas tutan bireylerin, kaybedilen kişiye yönelik sorumluluklarını yerine getiremediğini düşündüğü zaman gözlemlenmektedir. Kaybı deneyimleyen bireyler tüm sorumluluklarını yerine getirdiklerinden emin olabilmek için tüm süreci gözden geçirirler (Parkes ve Prigerson, 2010). Bu süreçte bireyin keşkelerle başlayan cümleleri suçluluk duygusunun işareti niteliğindedir.

Genel olarak bireyin rahatlama duygusu, uzun süre devam eden hastalık dönemleri ardından gözlemlenmektedir. Örneğin, birey sevdiği bir kişinin kaybını uzun bir hastalık sürecinden sonra deneyimlediyse, sağaltım gücü bireyin üzerinden kalktığı için rahatlık hissi meydana gelebilmektedir. Ancak, rahatlama duygusu genellikle suçluluk hissiyle eş zamanlı olarak deneyimlenmektedir. Suçluluk duygusu genellikle bireylerin kuruntu olarak ifade edilebilecek düşüncelerinden kaynaklanmaktadır (Bozarth, 1994).

Bowlby'in düşüncesine (1980) göre, bağlanmanın temelleri yaşamın ilk dönemlerinde atılmakta ve güvenlik duygusunun kökenini oluşturmaktadır. Birey yaşamının ilk yıllarından itibaren bağlanmış olduğu bir kişiyi kaybettiğinde kaygı duygusunu deneyimlemekte ve belirli tepkiler sergileyerek durumu protesto etmektedir. Kayıptan sonra hissedilen kaygı duygusunun ise iki kaynağı bulunmaktadır. İlki, yas tutan bireyin kaybedilen kişi olmadan hayatına nasıl devam edeceğiyle ilgilidir (Worden, 2009).

İkincisi ise bireyin, ölüm gerçekliğinin kendisi için de var olduğunu fark etmesinden kaynaklanmaktadır (Dyregrov ve Dyregrov, 2008). Önemli bir bağlılık

figürünün kaybı, bireyin yaşamında kontrolsüzlük ve belirsizlik hissini meydana getirmekte ve kaygı duygusunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Parkes ve Prigerson, 2010).

Sevilen kişinin kaybı sonucunda deneyimlenen bir diğer duygu ise, yalnızlıktır. Yalnızlık özellikle eş veya partner kaybında gözlemlenmektedir. Birey kayıp neticesinde cinsel, fiziksel ve duygusal boyutlarda gereksinimlerini karşıladığı kişiden mahrum kalmaktadır (Humphrey ve Zimpfer, 2008). Stroebe ve arkadaşları (1996) yalnızlık olgusunu sosyal ve duygusal olmak üzere iki kategoriye ayırmışlardır. Sosyal yalnızlığın giderilmesi için sosyal destek bir araç olarak kullanılabilir ancak kaybedilen kişinin oluşturduğu boşluğu ve hissedilen duygusal yalnızlığı doldurmak imkânsızdır (Van Baarsen, Van Duijn, Smit, Snijders ve Knipscheer, 2001).

Belirtilen argüman doğrultusunda bireyin yas sürecinde yoğun olarak hissettiği duygulardan bir diğeri ise çaresizliktir (Clayton, Halikas, Mauris ve Robins, 1973). Bireyin baş etme stratejileri ve yaşam becerileri gelişmiş olsa da kaybın en az yaşamın kendisi kadar gerçekliğe sahip olması çaresizlik duygusuna sebep olmaktadır (Osterweis, Solomon ve Green, 1984a). Çaresizlik genel olarak kaygı duygusuyla gözlemlenmektedir (Mallon, 2008). Bununla birlikte birey yas sürecinde kaybettiği kişiye karşı yoğun bir özlem hissetmektedir. Her kayıp deneyimi ve yas süreci özlem duygusunu barındırmasına rağmen özlem özellikle partner, eş veya sevgili kayıplarında yoğun olarak hissedilen bir duygudur (Parkes ve Prigerson, 2013). Kaybedilen bireyin noksanlığı hayatın her alanında ve bu durum hem fiziksel bir noksanlık hem de duygusal bir yokluk sürecidir. Özellikle kaybın ardından geçen ilk bir yılda özlem duygusu daha yoğun deneyimlenmektedir. Bunun sebebi ise yıldönümleri, bayram, doğum günü, yılbaşı gibi özel günlerin kaybedilen kişi olmadan ilk defa deneyimlenmesidir (Dyregrov ve Dyregrov, 2008)

2.3.2. Yas tepkilerinin bilişsel ve fizyolojik boyutu

Sevilen bir kişinin kaybı belki de yaşamda tecrübe edilebilecek en güç deneyimlerden birisidir. İnsan bedeninin sistemi güç olan bir durumla yüzleştğinde tepki vermeye hazırlıklı bir şekildedir. Kaybın deneyimlemesiyle bedenin işleyiş sisteminde düşüş meydana gelmekte ve bu duruma bağlı olarak baş dönmesi, mide ağrısı, unutkanlık,

enerji kaybı (Parkers ve Prigerson, 2013), midede boşluk hissi veya uykusuzluk gibi fiziksel belirtiler ortaya çıkabilmektedir (Thompson, 2011).

Özellikle yas sürecinin ilk evrelerinde uyku düzeninde bozukluk sıklıkla gözlemlenen semptomlardan birisidir. Bununla birlikte, yas tutan bireyde kalp ritim bozukluğu, ağız içinde kuruluk, kaslarda gerginlik gibi semptomlar görülebilmektedir. Fiziksel reaksiyonlar birkaç dakika sürebilmekte veya belirli aralıklarla da meydana gelebilmektedir (Parkes ve Prigerson, 2013). Aynı zamanda kişinin kronik rahatsızlıkları yas sürecinde daha da artabilmektedir (Stroebe, Gergen, Gergen ve Stroebe, 1992). Fiziksel tepkilerin uzun sürmesi bireyin sağlığı açısından ciddi problemlere neden olabileceğinden dikkatli bir şekilde takip edilmesi gerekmektedir (Dyregrov ve Dyregrov, 2008).

Kayıp deneyimi sonucunda bireylerde dikkat eksikliği, odaklanmakta güçlük, kontrol kaybı, unutkanlık ve depresyon gibi problemler görülebilmektedir (Thompson, 2011). Kayıp deneyiminin ardından sergilenen bilişsel tepkiler incelendiğinde, uyuşma ve inkâr tepkilerinin yaygın olarak dış dünyaya aktarıldığı gözlemlenmektedir. Eliot'a göre (1946), sergilenen tepkiler kaybın gerçekliğine doğru ilerlenen süreçte sünger görevi görmektedir. Janoff-Bulman'a göre (1993) ise bireyin kayba yönelik göstermiş olduğu inkâr tepkisi kontrol edilebilir boyutlarda olduğu takdirde daha az yıkıcı olmakta ve hatta bireyin işlevselliğini arttırmaktadır.

Duygusal açlığın giderilmesine yönelik yemek yeme eylemi, uyku bozuklukları, yetersiz ve dengesiz beslenme gibi fiziksel problemler, odaklanma ve düşünme üzerindeki güçlükleri meydana getirmektedir (Rubin, Malkinson ve Witztum, 2012).

2.3.3. Yas tepkilerinin davranışsal boyutu

Bireyin davranışsal boyuttaki tepkileri genellikle normal yas sürecinin son aşamasında yapılandırılmaktadır. Kayıp sonucunda oluşan boşluğun meşguliyetle doldurulmaya çalışılması, yalıtılmışlık, ağlanma, kaçınma, uykuya geçiş sürecinde güçlük, çok erken saatlerde uyanmak sıklıkla rastlanan semptomlardandır (Worden, 2009).

Yas tutan bireylerin sergiledikleri davranışlar incelendiğinde, kaybedilen kişiyle konuşma eyleminde olma ve ağlama gibi tepkiler sergiledikleri gözlemlenmektedir. Deneyimlenen kaybın bir yansıması olan ağlama davranışı sonucunda meydana gelen dışavurum, bireyin rahatlamasını sağlamaktadır (Raphael, 1984). Ağlamanın yas tutan bireyin diğer kişiler tarafından anlaşılmasına ve dolayısıyla ihtiyaç duymuş olduğu desteği almasına yardımcı olan tepkilerden birisi olduğunu ifade edebiliriz (Dyregrov ve Dyregrov, 2008).

Bazı durumlarda kaybı deneyimleyen bireyler hissetmiş oldukları destek ihtiyacına rağmen diğer kişileri çevresinden uzaklaştırmayı da tercih edebilmektedirler. Sosyal geri çekilme ve sosyal ilişkilerin kısıtlanması bireylerin diğer kişilerden uzaklaşma isteğidir ve yas sürecindeki olağan davranışsal tepkiler arasında yer almaktadır (Shuchter ve Zisook, 1993). Bu davranışlar gündelik yaşamın olağan akışındaki sosyal ortamlardan kaçınma durumu olarak görülebilmektedir. Bazı bireyler sosyal geri çekilme eylemlerini sosyalleşmeyi anlamlı bulmadıkları veya enerjik hissetmedikleri için de gerçekleştirebilirler (Wertheimer, 1991).

Yas sürecinde kaçınma davranışı da gözlemlenebilmektedir. Kaybı deneyimleyen birey özlem ve yoğun acı hissetmesi sonucunda kaybettiği kişiyi hatırlamamak için mezarlık ziyaretlerinden, ortak tanıdıklardan, yaşanmışlıkları canlandıracak mekânlardan ve eşyalardan kaçınabilmektedir (Parkes ve Prigerson, 2010). Birey, kaybın gerçekliğine inanmak için bir arayış içerisinde olabilmektedir. Ancak, kaçınma davranışı kaybedilen kişiyle ilişkili ikircikli duyguların bir yansıması olabilmektedir (Dunn, 2006). Kayıp deneyimini hatırlatan mekânlara ziyaret, eşyaların veya nesnelerin saklanması gibi tutumlar aslında kaçınma durumunun tam tersi tepkilerdir ve bireyi süreç içerisinde rahatlatabilmektedir (Archer, 2003).

2.4. Yeryüzünün Ötekileri: Roman Toplulukları

Göçer yaşam tarzından konar-göçerliğe, konar-göçerlikten yerleşikliğe doğru evrilen yaşam biçimleriyle Dünya'nın birçok bölgesine dağılan, bohem yaşam tarzları ve kültürleriyle “marjinal” olarak adlandırılan Roman toplulukları, Nazım Alpman'ın da belirtmiş olduğu gibi “dibi delik bir buğday çuvalı gibi, geçtikleri yörelerde dökülerek” yaşamlarını idame ettirmişlerdir (Alpman, 2004). Kökenlerinin tarihin çok eski

dönemlerine kadar uzanması ve kendilerine özgü kültürel desenleriyle tanınmaları nedeniyle birçok edebi eserde, tarihi belgede, halk şarkısında ve halk efsanesinde Romanların izlerini görebiliriz. Şair Ahmet Haşim'in eserinde yer alan: "*Çingene insanın tabiata en yakın kalan güzel bir cinsidir. Çingene bizzat bahardır. Çocukluğumdan bugün hatırımda kalan hayal; yeşil, kırmızı, sarı şalvarlar giyinmiş, şarkı söyleyen ve el çırpan bir alay...*" betimlemeleri Roman topluluklarının edebi eserlere yansımalarının örneklerindendir (Kaygılı, 2019).

Roman toplulukları aynı zamanda deneyimledikleri birçok insan hakları ihlalleriyle, stereotipleştirilme, etiketlenme, damgalanma veya önyargıya maruz kalabilen yeryüzünün en dezavantajlı azınlık grubu olarak da ifade edilmektedir. Yoors'un (2005) bu durumu eserinde şu şekilde ifade etmiştir; "*Onlar için mekân o an içinde yaşadıkları yerdir. An'da yaşarlar... Bir dikili ağaçları olmayan, çoğumuzun görmezden geldiği, dudak büktüğü, varlıklarından bile korktuğu komşularımızdır. Evrensel ölçekte 'öteki' olmanın gururlu temsilcileri gibidirler.*"

Roman grupları, konar-göçer yaşam tarzlarına ve deneyimledikleri olumsuzluklara rağmen kimliklerini ve kültürlerini koruyarak meydana gelen her türlü duruma uyum sağlamışlardır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, müzikleri, şenlikleri, düğünleri, alayları ve sünnet eğlenceleriyle birçok çalışmanın öznesi olan Roman toplulukları kayıp ve yas olgularını nasıl tanımlamaktadır? Deneyimledikleri kayba karşı gerçekleştirdikleri ritüeller, törenler ve yas pratikleri nelerdir? Belki de en önemlisi yeryüzünün en dezavantajlı gruplarından sayılan Romanların savunmasızlıkları kayıp ve yas sürecini nasıl etkilemektedir? Çalışmanın bu kısmında yukarıdaki sorular çerçevesinde Roman topluluklarının yas pratikleri sosyal dışlanmı ve güçlendirme yaklaşımı bağlamında ele alınacaktır. Roman topluluklarının yas pratiklerinin anlaşılması açısından Roman gruplarının kökenlerinin, kimliklerinin, tarihsel periyotlarla toplumsal görünümünün, efsane, mit ve söylencelerin kısaca aydınlatılması önemli bir husustur.

Kolukırık'a (2012) göre, Roman topluluklarına yönelik adlandırmanın kararı tamamen etnik grubun kendisine bırakılmalıdır. Bununla birlikte, Roman etnik grubuna özgü olan ve "*romanes*" olarak adlandırılan dilde Çingene sözcüğü bulunmamaktadır. Bu nedenle genel olarak etnik grup kendilerini "*adam, insan*" anlamına gelen "*rom(an)*" olarak adlandırmaktadır. 1971 yılında Londra'da gerçekleştiren "*Birinci Dünya Roman Kongresi I*" sonucunda Roman gruplarının ortak niteliğe sahip bir dille adlandırılması

gerektiğine ve adlandırmanın “Roma” olabileceğine yönelik bir karar alınmıştır. Buna ek olarak 1978 yılında düzenlenen “İkinci Dünya Çingene Konferansı”nda “Uluslararası Çingene Komitesi”nin adı “Uluslararası Roman Birliği” olarak değiştirilmiştir (Kolukırmık, 2008). Bu nedenle bu çalışmada da bu etnik grubu karşılayan kavram olarak “Roman” kelimesi kullanılmıştır.

2.4.1. Dünya tarihinde romanlar, roman kimliği ve etnisite

Falser’a (2005) göre Roman grupları kapsayan tarihi belgelerin neredeyse hepsi hâkim grup tarafından kaleme alınmış ve böylelikle, önyargının hâkim olduğu metinler meydana gelmiştir. Fonseca (2002) bu durumu “*Roman gruplarının kendi kökenlerine dair hiçbir mitleri ve tarihsel geçmişlerine yönelik herhangi bir fikirleri olmamıştır*” ifadeleriyle açıklamıştır. Literatürdeki kaynaklar incelendiğinde Roman topluluklarının Hindistan kökenli olduğu varsayımının yaygın olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Ancak, Romanların kökenlerine yönelik temel tartışma ve varsayımlar tarihi belgelere göre değil de dilbiliminin incelemelerine göre ortaya konmaktadır. Falser’ın (2005) düşüncesine göre: Romani dillerinin kabul edilebilecek tek bir standart biçimi bulunmamaktadır. Bu nedenle dil araştırmaları sonucunda ortaya konulan köken ve tarihsel bilgiye karşı temkinli yaklaşılması gerekmektedir. Buna rağmen, Romani dilini konuşan gruba yönelik var olan boşluklar dilbilimden yararlanarak doldurulabilmektedir.

Dilbiliminin gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar sonucunda Roman topluluklarının lehçelerinde Sanskritçenin izlerine rastlanmış ve Hindistan kökenine sahip oldukları bilgisine ulaşılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Roman gruplarının 5. ve 15. yüzyıllar arasında Hindistan’dan göç hareketine başlayarak, dünyaya yayıldıkları bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu göç hareketi Hindistan’dan İran’a kadar tek kol şeklinde olmuştur. Etnik grubun İran’a göç serüveni milattan sonra 224-241 yıllarında Şuşter Barajı’nda çalışmak amacıyla gerçekleştirilmiştir (Altınöz, 2013). 420-438 yılları arasında ise İran Şahı, düzenlenen düğün, alay ve eğlencelerde görev almaları için on iki bin dansçı, şarkıcı ve çalgıcıyı Hindistan’dan getirtmiştir (Kenrick, 2006). Kenrick (2006), göç eden Roman grubunun çok dilli bir yapıya sahip olduğunu ve çoban, saray muhafızı, tüccar, tarım işçisi, çalgıcılar gibi homojen bir gruptan oluştuğunu belirtmiştir.

Kenrick'in düşüncesine göre, Birbirinden farklı kabilelerden gelen Hintli göçmenler İran'da evlilik aracılığıyla birbirlerine karışmış, böylelikle "Dom" olarak adlandırılan Roman grubu ortaya çıkmış ve grubun birçoğu daha sonra Avrupa kıtasına yönelmiştir (Kenrick, 2006). Hancock (2010) ise "Romlar"ın, "Domlar"ın ve "Lomlar"ın, Hindistan kökenli olduğunu, ancak birbirinden farklı gruplar olduğunu ve farklı zaman dilimlerinde göç ettiklerini ifade etmiştir. Berger'in düşüncesine göre ise, Hindistan'dan göçle ayrılıp İran'a gelen Roman grubu bölgede üçe bölünmüş ve böylelikle Yakın Doğu'daki grup Domları, Ermenistan' göç edenler Lomları ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya göçenler ise Romları oluşturmuştur.

Roman grupları süreç içerisinde gerçekleşen fetih, haclı seferleri, veba salgını gibi etmenler nedeniyle Avrupa'ya doğru göç etmişlerdir. Bu bağlamda Roman grupları; 1407 yılında Almanya'ya, 1418'de İsviçre'ye, 1419'da Fransa'ya, 1420'de Hollanda'ya, 1422'de İtalya'ya, 1425'te İspanya'ya, 1425'te Portekiz'e ulaşmışlardır (Arayıcı, 2008). İlerleyen süreçlerde gerçekleşen göç dalgasıyla Romanlar Almanya'dan, 1502 yılında Danimarka'ya, 1512 yılında İsviçre'ye, 1540 yılında ise Norveç'e 1584 yılında Finlandiya'ya, 1407 yılında Polonya'ya, 1533'te Litvanya'ya, 1501'de Rusya'ya ve 1721'de Sibirya'ya doğru hareket ederek, Avrupa ülkelerine yayılmışlardır (Arayıcı, 2008).

2.4.2. Türkiye'de roman toplulukların tarihine genel bir bakış

Dünya tarihinde olduğu gibi Türkiye tarihinde de Roman grupları hakkında çok az sayıda yazılı belge ve araştırma bulunmaktadır. Roman gruplarının Türk toplumuyla ilişkisi çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Konargöçer yaşam tarzı ve büyük göç dalgaları Roman topluluklarıyla Türklerin yaşamlarının Anadolu'da kesişmesine zemin hazırlamıştır. Çalışmanın bu kısmında Roman topluluklarının tarihsel süreci Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri üzerinden aktarılacak ve günümüz Türkiye'sinde yaşamlarını sürdüren üç Roman grubundan bahsedilecektir.

Türklerin ve Roman gruplarının tarihi geçmişleri bulunmasına rağmen, Osmanlı dönemindeki belgelere ve kayıtlara bakıldığında metinlerde adı en az geçen azınlık grubun Romanlar olduğu görülmektedir (Çelik, 2018). Osmanlı Devleti'nin toprakları birbirinden farklı semavi din, alt kimlik, etnik grup ve mezhebe ev sahipliği yapmıştır.

Osmanlı toplum düzeni çeşitlilik üzerine inşa edilmesine rağmen sosyal kimlikler, diğer devletlerde olduğu gibi etnik ve lisan aidiyetine göre değil, din esasına göre düzenlenmekteydi. Bu nedenle Osmanlı döneminde Müslüman grupların yanı sıra farklı alt kimliklere, semavi dinlere ve mezheplere mensup bireyler “*gayrimüslim umumi*” adı altında toplanmıştır (Özkan, 2010).

Osmanlı Devleti’nin topraklarında konar-göçer ve yerleşik yaşam şeklini benimseyen Roman grupları kolektif bir aidiyet bilincine sahip değillerdir. Bu nedenle geliştirilen sosyal düzen ve din esaslı hukuk sisteminde Müslüman ve gayrimüslim Roman toplulukları olmak üzere iki farklı kategoriye bölünmüşlerdir. Ancak, Roman toplulukları sosyal yaşam düzeni ve hayat tarzlarının dini kimliklerinden daha baskın olması sebebiyle hukuki bakımdan denk sayılmamışlardır (Ayhan, 2019).

Roman gruplarının kendi içerisinde dahi var olan eşitsizlik özellikle vergi uygulamalarında açıkça gözlemlenmektedir. Romanlara yönelik geliştirilen ilk hukuki düzenleme Fatih Sultan Mehmet döneminde “*Rumeli Etrakinun Koyun Adaleti Kanunnamesi*” ile gerçekleştirilmiştir. Kanunnameye göre: Müslüman olan Romanlardan 22 akçe cizye (koruma için harç), gayrimüslim Romanlardan 25 akçe ve dul kadınlardan 6 akçe cizye alınmaktadır (Altınöz, 2007).

Angus Fraser’in (2005), kaleme almış olduğu esere göre ise: Müslüman olan Romanlardan 180 akçe, Hristiyan olan Romanlardan ise 250 akçe vergi alındığı belirtilmiştir. I. Ahmed zamanında çıkarılan fermanda ispençe’den (köle vergisi) bahsedilmesinden yola çıkarak yerleşik ve göçebe Roman gruplarına ek olarak köle Roman gruplarının olduğu da varsayılmaktadır.

Diğer bir yandan Romanlar, Osmanlı Devleti’nin ötekileri olarak anılsa da Türk olmayan her vatandaşın haklarına ve özgürlüklerine sahip olduklarını vurgulayabiliriz. Sultan Süleyman döneminde Çingene kanunnamesiyle Romanlara yönelik uygulanan bazı eşitsizliklerin giderilmesinin hedeflenmesi Osmanlı Devleti’nin Romanların haklarının korunmasına karşı izlemiş olduğu pozitif politikaya örnek niteliğindedir (Öztürk, 1996). Osmanlı döneminde, Romanlara yönelik kanunnamelerle eşitsizliğin giderilmesi hedeflense de toplumdaki gruplar arasındaki güç eşiğinin yüksek olması eşitliği pek mümkün kılmamıştır.

Bununla beraber, gerçekleştirilen düzenlemelerle göçebe Roman gruplarının hangi kazalar dâhilinde dolaşacakları belirlenmiş, ait oldukları cemaatlerinden ayrılmasına izin verilmemiştir. Müslüman ve gayrimüslim olan Romanların birbiriyle kaynaşmaları, birlikte göçmeleri, birbirinden kız almaları ve vermeleri yasaklanmıştır (Altınöz, 2007). Çingene Kanunnamesinde böyle bir evlilik gerçekleştiği takdirde Müslüman Romanların, gayrimüslimlerden sayılacağı ve cizye mükellefi olacakları bildirilmektedir. Bu yasağın temel sebebi ise aracı azınlık olarak nitelendirilen Romanların, yaşamlarını sürdürdükleri toplumun normları, örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri çerçevesinde kendi kültürlerini kaybetmeden yaşamlarını sürdürebilmeleridir.

Osmanlı Arşivinde bulunan ve 1530 yılında oluşturulan belgeler incelendiğinde, Rumeli Eyaletinde ikamet eden Roman nüfusunun 90 kadılığa bağlı olarak 383 farklı topluluk şeklinde kayıt altına alındığı bilgilerine ulaşılmaktadır (Altınöz, 2013). Kanunnameden ulaşılan bilgiye göre: Osmanlı döneminde vakıflara ait olan bekâr odalarında Roman grupların konaklamalarına karşın hiçbir ücret talep edilmemiştir. Bununla beraber vakıflar tarafından sağlanan ayni ve nakdi destek hizmetlerinden en çok yararlanan grup da Romanlardır (Kolukırık, 2007). Roman grupları vakıf ve mülklerde gerçekleştirdiği hizmetlere karşılık olarak bazı vergilerden de muaf tutulmuşlardır.

Osmanlı topraklarında yaşayan Roman topluluklarında ön plana çıkan meslekler demircilik ve müzisyenliktir. Roman topluluğunun icra etmiş oldukları demircilik mesleği orduyu güçlendirdiği için kamu hizmeti olarak görülmüş ve diğer mesleklerle göre daha prestijli kabul edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, demircilik zanaatının devamlılığının sağlanması için Roman topluluklarına ayrıcalık tanımış ve vergi almamıştır. Ancak, kuyumculuk, dericilik, okçuluk, tenekecilik, sepetçilik, sobacılık gibi meslekleri icra eden Romanlar sunulan ayrıcalıktan yararlanmamışlardır. Paspati'nin makalesinde Osmanlı topraklarında yaşamlarını sürdüren Roman topluluklarının yaşam şartlarının Avrupa'daki Roman topluluklarına oranla daha yüksek olduğunu belirtmiş ve *"Roman ırkının tüm tarihi deyimlerinde saklıdır"* ifadesiyle etnik grubun tarihsel gerçekliğini özetlemiştir (Yanıkdağ, 2021).

Osmanlı devletinin çöküşü neticesinde 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı gerçekleşmiş ve yeni kurulan Türk Devletine geçmişten birçok problem miras olarak aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşamlarını idame ettiren Müslüman ve Hristiyan

azınlık gruplarının problemleri de aktarılan miraslardan birisi niteliğindedir. 1923 yılında Lozan Barış Antlaşması ve Nüfus Mübadelesi sonucunda farklı ülkelerden Roman grupları Türkiye topraklarına göç etmişlerdir. Marsh'a (2008) göre Romanya ve Bulgaristan topraklarından Türkiye'ye göç yoluyla gelen Roman toplulukları diğer gruplara oranla daha güvenilir bulunmuş ve böylelikle onlara karşı daha olumlu bir yaklaşım sergilenmiştir.

Mübadele neticesinde Türkiye topraklarına göç eden göçmenler sosyo-ekonomik durumlarına bağlı olarak devletin kontrolü altında belirlenen bölgelere yerleştirilmişlerdir (Kayışbacak, 2017). Kanunlar incelendiği zaman, Roman topluluklarının haklarına yönelik eşitsiz yaklaşımlarda bulunduğu gözlemlenmektedir. 1926 yılında kabul edilen İskân Kanunun 2. ve 4. maddesi meydana gelen eşitsizliklere örnek niteliğindedir. İskân Kanunu'nun 2. maddesinde *“Cinayetle mahkûm olanlar, anarşistler, casuslar, Çingeneler ve memleket haricine çıkarılmış olanlar Türk tabiiyetine kabul edilemezler”* ibaresiyle Roman toplulukları casus, cinayetle mahkûm edilenler ve anarşistlerle aynı kategori içerisinde yer almış ve böylelikle benzer değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır (Alpman, 1997).

Kanunun 4. Maddesinde yer alan *“Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler, memleket dışına çıkarılmış olanlar Türkiye'ye muhacir olarak alınmazlar”* ifadeleriyle Roman toplulukları Türk kimliğinden ayrı tutulmuş ve suçla bağlantılı kategoriler içerisinde değerlendirilmiştir (İskân Kanunu, 2021). İskân Kanununda yer alan maddeler ışığında Roman topluluklarının vatandaş olarak kabul edilmediklerini ve ayrımcı politikalara maruz kaldıklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, İkamet ve Seyahatler Hakkında Kanun da Roman gruplarına karşı ayrımcı hükümleri kapsamaktadır. Kanunun 21. maddesinde *“tabiiyetsiz veya yabancı devlet tebaası olan Çingenelerin ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancı göçebelerin sınır dışı edilmeleri İçişleri Bakanlığı صلاحیyetlidir”* ibarelerine yer verilmiştir (Tanrıbilir, 2008).

1940 yılında Bakanlar Kurulu'nun uygulamaya koymuş olduğu kararname Roman etnik kimliğine yönelik var olan sosyal dışlanmanın bir diğer örneği niteliğindedir. Kararnameyle Roman gruplarının Çanakkale topraklarında yaşamlarını idame ettirmeleri askerî açıdan olumsuz olarak değerlendirilmiş ve 25 Roman hanesinin Çanakkale'nin iç kısımlarına doğru dağıtılması kararı alınmıştır (Akgül, 2021). Bölgenin idari olarak önemli olması nedeniyle Roman grupları tehlike olarak nitelendirilmiş ve

casusluk olasılığına karşı zorunlu iç göçe maruz bırakılmıştır. 1950 yılında Bulgaristan'dan gelen 150 Roman Türkçe bilmesine, Türk kimliğine ve kültürüne sahip olmasına rağmen ajan olma ihtimalleri göz önünde bulundurulmuş ve Bulgaristan-Türkiye sınırı geçici olarak kapatılmıştır (Tünaydın, 2021).

Roman etnik kimliğine yönelik ayrımcı ibareleri kapsayan kanunların değiştirilmesi Türkiye'nin Avrupa Birliğine giriş denemeleri dolayısıyla 2000'li yıllarda olmuştur. Avrupa Birliğine üye olmayı hedefleyen ülkeler için Irk Eşitliği Yönergesi geliştirilmiş ve ön şart olarak ülkeye dâhil olan azınlıkların problemlerinin ortadan kaldırılması şartı koşulmuştur. Böylelikle, 2006 yılına gelindiğinde Roman kimliğine yönelik eşitliğin sağlanmasına yönelik hukuki düzenlemeler gerçekleştirmiştir. 2006 yılında İskân Kanunun 4. maddesinde bulunan “*anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler ve memleket dışına çıkarılanlar Türkiye'ye muhacir olarak alınamaz*” ve “*göçebe Çingeneler*” ifadesinin dönemin hükümeti tarafından alınan kararla kaldırılmıştır.

2009 yılında ise dönemin hükümeti bir çalıştay düzenlemiştir. “*Roman açılımı*” olarak nitelendirilen ve tarihte ilk defa gerçekleştirilen çalıştayda Roman topluluklarının problemlerine çözüm odaklı perspektifle yaklaşılmıştır (Mert, 2016). Ana muhalefet partisi de Roman vatandaşlara yönelik kapsayıcı çalıştaylar düzenlemiştir. Çalışmaların sonucunda Roman vatandaşlar, genel seçimlerde birçok milletvekili aday adayı sunmuş ve Özcan Purçu ilk Roman milletvekili olarak tarihe adını yazdırmıştır (Mert, 2016). Böylelikle, örtük bir şekilde yaşanan Roman kimliği daha görünür boyutlara ulaşmış ve eşitsizlikler tam olarak giderilemese de bu yolda başlangıç adımları atılmıştır.

2016-2021 yılları arasındaki dönemi kapsamayı hedeflenen ve 19 maddeden oluşan “*Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesiyle I. Aşama Eylem Planı*” 2016 yılında yürürlükte kabul edilmiştir. Eylem planıyla Roman topluluklarının “*eğitim, istihdam, barınma, sağlık, sosyal hizmet ve sosyal yardımlar*” alanlarında deneyimledikleri sorunların ve oluşturulabilecek çözüm stratejilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır (Kamuda Stratejik Yönetim, 2021).

Roman Açılımının sonrasında gerçekleştirilen ilk yasal düzenleme “*Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Kanunu*” nun 21. maddesinde yer alan, “*Tabiiyetsiz veya yabancı devlet tebaası olan Çingenelerin ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancı göçebelerin sınır dışı edilmelerine İçişleri Bakanlığı salahiyetlidir*” ibaresindeki “*Çingene*” kelimesi kaldırılmasıdır.

2019-2021 yıllarını kapsayan dönem için geliştirilen “*Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi II. Aşama Eylem Planı*” sonucunda Bakanlık “*Roman vatandaşların kısa ve uzun vadede sosyo-ekonomik durumlarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesinde barınma, eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal hizmetler ön plana çıkan temel kamu hizmetleridir*” ifadeleriyle konunun sosyal hizmet uygulamaları ve sosyal politikalar açısından önemi vurgulanmıştır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2021).

Türkiye topraklarında yaşamlarını idame ettiren Roman toplulukları aynı etnik kökeni paylaşıyor olsa da birbirinden farklı kültürel pratiklere sahiplerdir. Roman gruplarını Türkiye coğrafyasından ele aldığımızda “*Lom, Dom ve Rom*” olmak üzere üç alt kimliğe ayrıldığını görmekteyiz.

Türkiye’nin batı bölgelerinde yaşamlarını sürdüren ve toplumun diğer üyeleri tarafından en çok bilinen Roman grubu Romlardır. Gerçekleştirilen araştırma çalışmaları incelendiğinde Çingene veya Roman olarak adlandırılan grubun aslında Romlar olduğunu görmekteyiz. Rom grubu Yunanistan’la gerçekleştirilen Lozan Barış Antlaşması sonucunda Türkiye topraklarına gelerek, Ege, Karadeniz, Trakya bölgelerine dağılmışlardır. Günümüze baktığımızda ise Romlar en çok İzmir, Çanakkale, Aydın, Manisa, Kocaeli, Balıkesir, Bursa Kırklareli, İstanbul, Zonguldak, Tekirdağ ve Bartın illerinde ikamet etmektedirler (Kolukırık, 2007). Romlar, kültürlerinin sembolü haline gelen ve Çingene müziği olarak adlandırılan sanatın temsilciliğini üstlenen grup olarak bilinmektedir (Kolukırık, 2006). Türkiye topraklarında yaşamlarını sürdüren Rom grubunun genel durumu incelendiğinde: eğitim alanında fırsat eşitsizlikleri, istihdam edilememe, kentleşme nedeniyle deneyimlenen mekân yetersizliği ve homojenliklerinin tehlike altında olması gibi problemler ön plana çıkmaktadır (Marsh, 2008). Rom toplulukları yerleşik yaşam biçimini benimsemeleri ve diğer etnik gruplarla yoğun olarak etkileşime geçmeleri nedeniyle diğer Roman topluluklarına oranla daha çok grup dışı evlilikler gerçekleştirmektedirler.

Lom grubu ise 11. yüzyılda diğer Roman topluluklarından ayrılarak, ülkenin doğusuna doğru göç hareketinde bulunan gruptur. Günümüzde Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşamlarını sürdürmektedirler (Koptekin, 2017). Dilbilimcilerin gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarla Lomların Hindistan kökenli olduğu ve dil bakımından benzerliklerin bulunması nedeniyle Romlarla yakın oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Poşa olarak adlandırılan Lom grubu günümüzde Türkiye’nin

kuzeydoğusunda ve Karadeniz Bölgesinde yaşamaktadır (Ayhan, 2019). Nüfuslarının yaklaşık 150.000 kadar olduğu bilinmesine rağmen net bir sayı bulunmamaktadır. Grubun üyeleri genel olarak yerleşik yaşam biçimini tercih ederek, tarımla ilgilenmektedirler. Anadilleri Lomavreni olarak adlandırılmaktadır fakat kaybolmaya yüz tutan bir dildir.

Domlar da Hindistan kökenli olduğu ve nüfusları 500.000 olarak tahmin edilen Roman grubudur. Dilbilimcilerin incelemeleri sonucunda Romlarla dil bağı bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Domlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da yaşamlarını sürdürmektedir. 11. yüzyılda ülkemizin doğusuna doğru göç hareketinde bulunan ve yoğun olarak Diyarbakır, Mardin, Antakya illerinde görülen gruptur. Domlar, toplumun diğer üyeleri tarafından “*mutrip*”, “*âşık*”, “*karaçi*”, “*Kürt göçebesi*”, “*Kürt Çingenesi*” olarak adlandırılmaktadırlar (Tarlan, 2020).

Grubu diğer Roman topluluklarından ayıran en belirgin özellik genelde göçebe yaşam biçimini benimsemeleri ve çok yoksul olmalarıdır. Dom erkeklerinin davul ve zurna çalarak, kadın ve çocuklarının ise dilencilik yaparak geçimlerini sağladıkları bilinmektedir (Koptekin, 2019). Anadilleri “*Domariyi*” dilidir. Kendi aralarında Domca konuşmalarına rağmen toplumun diğer üyeleriyle etkileşime geçerken Zazaca, Kurmanci ve Türkçe konuşmaktadırlar (Kolukırık, 2006). Grupta gözlemlenen kültürel özelliklerden biri kız çocukların genellikle 13-15 yaşları arasında erken evlilik yapması ve başlık parası geleneğinin devam ettirilmesidir. Gerçekleştirilen çalışmaların sonucunda grup içerisinde uyuşturucu kullanımının yüksel olduğu, eğitim alanında fırsat eşitsizlikleri nedeniyle eğitim seviyesinin düşük olduğu, erken evliliğin gözlemlendiği sonuçlarına ulaşılmıştır (Koptekin, 2019).

2.4.3. Sosyal dışlanma bağlamında mitler- efsaneler ve söylencelerde romanlığın kurulumu

Gündelik dilde kullanılan bazı kalıp cümleler farklılıkları vurgulayarak, daha görünür boyutlara ulaştırmakta ve sosyal dışlanmayı meydana getirmektedir. Bunun sonucunda ise gündelik dildeki kalıplaşmış cümlelerle birlikte sosyal dışlanmanın da nesiller arasında aktarıldığını ifade edebiliriz. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Roman kimliği ve kültürü gerçeklikle kurgu arasındaki zaman ve mekânın bir ürünü olarak bizleri

karşılamakta ve sosyal dışlanmanın bireysel, ekonomik, sosyal, politik, çevresel ve grupsal olmak üzere alt boyutlarını gözler önüne sermektedir (Keskin, 2019).

Sosyal dışlanma en yalın şekliyle: sosyal bütünleşmenin karşıtı olan dayatmalar neticesinde kişilerin sosyal ve toplumsal yaşamdan uzaklaştırılması, sosyal ilişkilerden kopararak ayrıştırılması, zorunlu sosyal izolasyona maruz bırakılması ve toplumsal yaşama katılamama durumu olarak tanımlanmaktadır (Keskin, 2019). Sosyal dışlanmayla deneyimlenebilen zorunlu izolasyon durumu bireylerin kaynaklara erişimlerini engelleyerek sosyal yaşamda eylemlerini kısıtlayabilmektedir (Genç ve Seyyar, 2010). Sway'e (1988) göre, Roman topluluklarının kökenlerine, tarihsel göç haritalarına ve göçlerin nedenlerine dair belirsizliğin olması efsane, fıkra ve söylencelerin geliştirilmesine zemin hazırlamış ve süreç içerisinde bunlar yaygınlaşarak grubun sosyal dışlanmasını etkilemiştir.

Belki de birçok ülkede ortak olarak ön plana çıkan anlatı Roman gruplarının herhangi bir inancının olmadığı ile ilgilidir (Berger, 2015). Romanya ve Macaristan bölgesinde hâkim olan bir efsaneye göre Roman grupları, kendilerine ait olan kiliseyi domuz yağı kullanarak inşa etmişler ve böylelikle kilise köpekler tarafından yenilerek yok edilmiştir (Kolukırık, 2009). Aslında, belirtilen efsane Roman kimliğine yüklenen “kirli” ve “dinsiz” etiketi temelinde meydana gelen sosyal dışlanmanın ve insan hakları ihlallerinin örneği niteliğindedir. Sonuç olarak İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesine göre: “Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, dini, tek başına veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içermektedir.”

Roman gruplarına karşı ortaya konulan bir diğer anlatı da Romanların kökenleri ve ten renkleri nedeniyle sosyal dışlanmalarını etkilemiştir. Bu söylenceye göre Nemrut ve taraftarları Hz. İbrahim'i mancınıkla ateşe atmaya çalışılırken her şeyi denemişler, fakat başarılı olmamışlardır. Daha sonra farklı bir plan uygulamaya karar vermişlerdir. Meleklerin, Hz. İbrahim'i korumasını engellemek amacıyla “Cin” ile “Gan” adlı iki kardeşi ensest birlikteliğe zorlamışlardır. Böylelikle Cin ve Gan ilişkisinden dünyaya gelen çocuklar lanetlenerek “Çingene” ismiyle anılmaya başlamışlardır (Aksu, 2006).

Diğer ülkelerde kabul edilen mit, efsane ve söylencelerin benzerleri Türkiye’de de görülmektedir. Roman gruplarına yönelik fıkralardan birisi şu şekildedir: “Bir gün Roman grubundan bir kişi camiye gider ve namaz safında mahallenin belalısı olarak

adlandırılan Kara Rüstem'e denk gelir. Namazı bitirirken diğer kişiler sağa doğru selam verirken, Roman vatandaşı solundaki Kara Rüstem'e doğru selam verir. Namaz bittikten sonra Roman vatandaşa neden önce sola doğru selam verdiğiyle ilgili soru sorulur ve Roman vatandaşı, 'Allah affeder ama Rüstem affetmez' cevabını verir." Romanlara yönelik söylencelere gündelik dil kullanımları da dâhil olmaktadır. Bunlardan bazıları; *"Çingene'nin Bismillahından kıl çıkar"*, *"Çingen çalar, Kürt oynar"*, *"Çingene parası"*, *"Çingene kavgası"*, *"yetmiş iki milletin buçuğudur"* şeklindedir.

Söylenceler, mitler, efsaneler, fıkralar ve gündelik kullanımlar Roman gruplar ve toplumun diğer üyeleri arasındaki sosyal bağları zayıflatarak, ayrıştırmaya ve ses geçirmeyen yankı odalarının kurulmasına zemin hazırlamaktadır (Özden, 2010). Dolayısıyla, Roman grupları hakkındaki anlatıların genellikle köken, kimlik ve bir din arayışını kapsadığını ve sosyal dışlanma sonucunda deneyimlenebilecek fırsat eşitsizliklerini, insan hakları ihlallerini ve eşit vatandaşlığa erişimde engelleri beraberinde getirebileceğini ifade edebiliriz.

2.5. Romanların Sosyal Dışlanması ve Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinde Yas Pratikleri

"Swatura" adlı gezi hikâyelerinden yola çıkarak Yoors (2005) bu kültürde Roman topluluklarındaki yaşlı kadınların gördüklerini ve duyduklarını genç nesillere aktardığını, böylelikle kültürel aktarımın sağlandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla, Roman gruplarına ait olan mitler, efsaneler, şarkılar, masallar ve pratikler sözlü tarih olarak nesiller arasında anlatılmıştır. Tarihleri ve kültürleri hakkında yazılı kaynağın çok az sayıda olması Roman topluluklarının yas pratikleri hakkında bilginin kısıtlı olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, gerçekleştirilen bu araştırmanın alana yapacağı özgün katkılardan biri bu ritüellerin alan yazına kazandırılmasıdır.

Literatür incelemeleri sonucunda Roman topluluklarının yas pratiklerine yönelik aktarılan mitlerinden bir tanesi Ruh Göçüdür. J.H. göre, Macaristan ve Transilvanya topraklarında yaşamlarını sürdüren Roman toplulukları, ölüm sonrası tekrardan dirilmeye yönelik inanca sahiptirler (Berger, 2015). İnanişâ göre, ölünün ruhu önce bir kuşa, daha sonra bir Roman'ın bedenine yerleşmektedir. İngiltere'de yaşayan Roman toplulukları ise ölen kişinin ruhunun guguk kuşunun bedeninde bulunduğu, ruhun yaşama yeniden

dönmeye çalıştığına inanmakta ve bundan dolayı kuşla etkileşime geçmemektedirler. Borrow'un aktarımına göre ise İspanya ve Türkiye'deki Roman gruplarında da atalarının ruhlarının reenkarnasyon olacağına yönelik bir inanış mevcuttur (Berger, 2015).

Literatürde Roman topluluklarının yas pratiklerine yönelik yazılı kaynaklar genellikle kitapların küçük bir alt başlığı şeklindedir. Alpman'ın kaleme aldığı esere göre, Romanların gerçekleştirmiş oldukları yas pratiklerinden birisi ölülerini tuzlu suyla yıkadıktan sonra yeni kıyafetler giydirerek tabuta yerleştirmeleridir. Ritüelin devamı olarak ise bir sonraki gün tabutu açarak ölüye ayakkabı giydirilmekte ve takı, sabun, havlu gibi nesneler tabuta yerleştirilmektedirler. Ayrıca kişi icra ettiği meslekte kullanılan nesnelerle gömülmektedir. Örneğin, ölen kişi müzisyenlikle uğraşıyor ise değer verdiği müzik aletiyle birlikte defnedilmektedir.

Türkiye'de yaşayan Roman toplulukları ölen kişinin ruhunun çevrede gezindiğine inanmaktadırlar. Bu nedenle ölen kişiye ait olan eşyalar çevredeki diğer bireylere dağıtılmaktadır. Roman gruplarının yas sürecinde yakma, çanak ve çömlek kırma gibi pratikleri olduğu gözlemlenmektedir. Vefat durumu bütün çevreye duyurularak, cenazeye katılımın gerçekleştirilmesi sağlanmaktadır (Ayhan'ın (2019).

Müslüman olan Roman gruplarında ise İslam inancına uygun olan yas pratikleri gözlemlenmektedir. Örneğin, sevilen kişinin ölümünden sonra üç, yedi, kırk ve elli iki günlerinde mevlit yapılmakta ve ölü aşı olarak adlandırılan yemekler çevreye dağıtılmaktadır. Ölüm üzerinden geçen her bir yılda ölü aşının dağıtımı gerçekleştirilmekte ve bu ritüel "*sene-i devriye*" olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte, ölü evden çıkarıldıktan sonra ayakkabısı evin dış kısmına konmakta, elbiseleri dağıtılmakta, yatağı kullanılmayarak çocuklar ölen kişinin odasına sokulmamaktadır. Ölen kişinin ruhunun hane halkına zarar vermemesi için sabaha kadar mumlar veya ışıklar yanık tutulmaktadır (Ayhan, 2019).

Roman gruplarının yas mitleri ve pratikleri hakkında ortaya konulan belgeler daha çok kültürel bağlam içerisinde aktarılmış ve pratiklerin oluşumunda toplumsal parametrelerin ve diğer etmenlerin etkileri hakkında detaylı bilgi sunulmamıştır. Gerçekleştirilen saha çalışması sonucunda Romanların toplumsal düzlemde sosyal dışlanmaya maruz kalmalarının yas pratikleri ile yas sürecinde gündelik yaşam, sosyalleşme, ekonomik faaliyetler ve iletişim gibi diğer pratikleri ve geliştirdikleri enformel destek mekanizmalarını etkilediği gözlemlenmiştir.

2.5.1. Sosyal dışlanma

Toplumdaki her birey birbirinden farklı özelliklere, yeteneklere ve yeterliliklere sahiptir. Ancak birey, toplumun diğer üyeleri tarafından kabul edilmeye yönelik bir gereksinim hissetmekte ve beklenen kabul sunulmadığında kızgınlık duygusunu deneyimleyebilmektedir (Bauman ve May, 2021). Farklılıkların ortaya konması durumuna bağlı olarak bireyler aidiyet hissedebilmek için toplumsal gruplara dâhil olmaktadır. Ancak konu, eğilimlerimiz ve varoluşumuz üzerinden ele alındığında, bireyin ait olduğu referans grupların bazılarının hür iradeyle tercih edilemeyen gruplar olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda formel ve enformel gruplar belirlenen yaşam biçimine uygun davranışları sergilemeyeceklerine inandıkları kişileri sosyal dışlanmaya maruz bırakabilmektedirler (Bauman, 2018). Sosyal dışlanma neticesinde grupların arasındaki fark “uçurum” olarak adlandırılabilir seviyeye gelmekte ve “biz” ve “ötekinin” doğuşu gerçekleşmiş olmaktadır.

Sosyal dışlanmanın görünümü ve etkileri gerçekleştiği döneme, ülkeye ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Sosyal dışlanma süreci dinamik ve çok boyutlu olmasıyla birlikte temelinde “*toplumda aktif bir özne olarak katılımı gerçekleştirmeyi veya toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyi yansıtan sosyal bütünleşmenin karşılığı olma*” durumu bulunmaktadır (Yıldırım, 2014). Nitekim, toplumsal alanda katılımın gerçekleştirilememesi yoksunluğu meydana getirerek, diğer kamusal alanlarda sunulan fırsatlardan mahrum kalmayı beslemektedir. Örneğin, ekonomik alanda dışlanma, sosyal, kültürel ve siyasal alanlardaki dışlanmaları da meydana getirmektedir (Tartanoğlu, 2010). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, sosyal dışlanma toplumla bütünleşememe sürecidir (Dominelli, 1999).

Dolayısıyla sosyal dışlanmanın tek ve kesin bir kesin tanımı olduğunu söyleyemeyiz. Marshall’a göre, sosyal dışlanma; birey ya da hane üyelerinin yaşamın devamlılığı için gereken kaynaklarından ya da toplumsal çevreden ve sosyal bağlardan yoksun bırakılmaları durumudur (Hatipler, 2019). Walker ve Walker’a göre ise sosyal dışlanma, bireylerin, toplumla bütünleşme için gerekli olan toplumsal, siyasi, iktisadi haklara erişilebilirliklerinin engellenmesi durumudur (Hatipler, 2019). Bu hususta aslında sosyal dışlanma toplumsal bütünleşmeye ilişkin kaynak ve haklardan dezavantajlı ve kırılgan grupların yoksun kalma durumudur.

Sosyal dışlanma, iç-dış, merkez-çevre ve üst-alt gibi toplumsal mekânın üç bileşenini ortaya koyan, toplumun belirli kesimlerin sermaye birikim sürecinden dışlanması ve ekonomik büyümeye yaptıkları katkılardan adil bir ölçüde yararlanamaması anlamına gelmektedir (Çetin, 2017). Sosyal dışlanma kavramına yönelik ortaya konulan tanımlar incelendiğinde emek piyasalarının marjinalliği, yoksulluk ve sosyal izolasyon kavramlarıyla bağlantılı olarak birden fazla kırılma durumu kapsadığı gözlemlenmektedir (Doğan, 2014). Yoksulluk, ruhsal ve fiziksel engel, işsizlik, eğitim seviyesi, ırk, cinsiyet, yaş, etnik köken gibi birçok farklılıktan dolayı ayrıma maruz kalan gruplar toplumun diğer üyeleri tarafından dışlanarak, ötekileştirilmeyi deneyimleyebilmektedirler.

Türkiye topraklarında yaşamlarını sürdüren Roman toplulukları genellikle düşük gelire sahip ve ekonomik boyutta yoksul olarak adlandırılan bireylerdir. Sosyal dışlanma olgusu işlevsel boyutlarıyla incelendiğinde: *“bireylerin ve grupların dâhil oldukları toplumun ve ekonomik yapının imkânlarından yararlanamamalarını analiz eden bir araç olarak ifade edilmektedir”* (Doğan, 2014). Dolayısıyla, bireylerin ekonomik imkânlarla erişilebilirlik düzeyleri sosyal dışlanmanın oluşmasında önemli etkenlerden biridir.

Roman topluluklarına mensup olan bireyler, eğitim seviyeleri yüksek dahi olsa etnik kökenleri ve toplumsal sınıfları nedeniyle ekonomik alanlarda sosyal dışlanmaya maruz kalabilmektedirler. Dolayısıyla ekonomik alandan dışlanma, kayıp ve yas sürecini deneyimleyen Roman topluluklarının sürekliliğe sahip kalifiye ve düzenli bir iş bulmasını engelleyerek, esnek ve kısa süreli işlerin tek seçenek olmasına sebep olmaktadır.

Eğitim hakkı, cinsiyet, dil, din, ırk ve etnik köken fark etmeksizin her bireyi kapsayan bir haktır. Geçmişten bugüne kadar eğitim alanındaki yasal düzenlemeler incelendiğinde gelişmeye yönelik kararlar alınması hedeflendiğini, herhangi bir ayırım yapılmadan temel eğitimin zorunlu kılındığını görmekteyiz. Ancak, eğitimin zorunlu kılınmasına rağmen ders ve kırtasiye malzemeleri, üniforma ve diğer ihtiyaçlara yönelik gerekli olan maddi kaynağın yetersizliği Roman çocukların okul ortamıyla birlikte öğretmenlerine ve akranlarına tam olarak uyum sağlayamamasına neden olabilmektedir (Marsh, 2008).

Her ne kadar Romanların ikamet ettikleri bölgelerdeki okullar çoğunlukla Roman çocuklardan oluşuyor olsa da eğitim kurumları tarafından talep edilen ekstra malzemeler, kayıt ücretleri bölgenin sosyo-ekonomik düzeyine göre belirlenmemektedir. Bu durum

Roman bireylerin eğitim alanında sosyal dışlanmayı ve hak eşitsizliklerini tecrübe etmesine, ekonomik alandaki dışlanmanın, eğitim alanındaki dışlanmayı pekiştirmesine ve gelecek nesillere yoksulluğun miras olarak aktarılmasına zemin hazırlamaktadır.

Bir diğer dışlanma ise sosyal dışlanmadır. “*İnsan, sosyal bir varlıktır*” cümlesi ve insanoğlunun sosyalleşme ihtiyacına ışık tutan bir düşüncedir. Sosyalleşmek en yalın şekliyle tüm bireyler için bir gereksinim olarak ifade edilebilmektedir. Ancak, bazen sosyal yaşamda karşılaşılan bir bireye uygun olduğu varsayılan özellik ve beklentilerle (varsayılan toplumsal kimliği) kişinin asıl olarak dâhil olduğu kategoriler ve sahip olduğu özellikler (fiili toplumsal kimliği) arasında uyumsuzluk meydana gelebilmekte ve kişi sosyal yaşamdan dışlanmayı deneyimleyebilmektedir (Goffman, 2014).

Roman toplulukları sosyal yaşamdan dışlanma açısından ele alındığında hâkim ve madun grup arasında karşılıklı bir ötekileştirme ilişkisi görülmektedir. Tablonun bir ucunda hâkim grup üyeleri tarafından “*esmer vatandaş, çingen*” gibi tabirlerle adlandırılan Roman toplulukları bulunurken, diğer bir ucunda Roman toplulukları tarafından “*vahşi, hayvansı*” anlamına gelen “*gajo/gaco*” olarak adlandırılan hâkim grup bulunmaktadır.

Bir diğer dışlanma alanı ise hizmet alanlarından dışlanmadır. Yasal düzenlemeler Türkiye topraklarında yaşamını devam ettiren her vatandaşın sosyal hizmet uygulamalarından eşit olarak yararlanma hakkına sahip olduğunu söyler. Ancak, bireyin deneyimlemiş olduğu bazı dezavantajlı durumlar hizmetlere adil erişimin önünde bir engel niteliği taşıyabilmektedir.

Romanların genellikle merkez yerleşkelerden uzak bölgelerde ikamet etmeleri, grup içerisinde yazma ve okuma oranının düşük olması gibi dışlanmalar sonucunda istihdam edilememe ve kamusal alanlardan aktif yararlanama durumlarını beraberinde getirmektedir. Tüm bunlar sosyal hizmet alanına erişimleri kısıtlamaktadır. Bu durum gereksinimlerini gidermek için kendi aralarında sosyal dayanışma ağı ve enformel destek sistemi kurarak kapalı bir sistem oluşturmalarına neden olmaktadır.

2.5.2. Güçlendirme yaklaşımı

Birey yaşamında deneyimlemiş olduğu olumsuz tecrübelerle bağı olarak umutsuzluk, geleceğe yönelik inançsızlık gibi güçsüzlükler hissedebilmektedir. Özellikle, kayıp ve yas gibi deneyimler, bireylerin yaşamı üzerindeki kontrolün kendisinde olmadığı hissiyatını vererek doğal nitelikte olan sürecin kronikleşmesine zemin hazırlayabilmektedir. Sosyal hizmet disiplinin önemli hedeflerinden birisi müracaatçıların yaşamlarının belirli noktalarında kontrol elde etmelerine yönelik müdahale planının geliştirilmesidir. Bu nedenle kayıp ve yas dönemlerinde de müracaatçılarla çalışır. Bu bağlamda bireyin potansiyelini fark etmesine, böylelikle kendisini daha iyi keşfederek problemlerini ele almasına ve yaşantısına dair olumlu değişimleri gerçekleştirmesine imkân sunan güçlendirme yaklaşımı sosyal hizmet disiplininin kullandığı yaklaşımlardan biridir (Kahraman, 2022). Güçlendirme yaklaşımı bu özelliğiyle sosyal hizmetin ilkeleriyle de bağlantılı olan bir yaklaşım ve müdahale biçimidir.

Güçlendirmenin ana kavramlarından birisi olan gücü ve güç türlerini anlamak sosyal hizmet uygulamasında kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda güç, bireyin kaynaklara ve kişilere erişimi ve kontrol altında tutabilme yeteneğiyle ilişkilidir. Dolayısıyla gücün aslında bireyin yaşamında etkili olan kuvvetleri kendi faydasına yönelik kontrol edebilme kapasitesi olduğunu ifade edebiliriz. Foucault'a göre güç kavramı üç özellikle ilişkilidir (Erbay, 2019):

1. Güç sahip olunacak değil, kullanılacak bir şeydir.
2. Güç, kriz anında tutucu değil, üreticidir.
3. Güç, aşağıdan gelen bir süreç olarak analiz edilir.

Güç olgusunu ele aldığımızda üç başlığın ön plana çıktığını görmekteyiz. Bunlar; kişisel güç, hiyerarşik veya otoriter sosyal güç, eşitlikçi sosyal güçtür. Kişisel güç, bireyin arzularına ulaşmak için sahip olduğu kapasite ve beceriler olarak tanımlanmaktadır (Erbay 2019). Hiyerarşik veya otoriter sosyal güç, etkileşimlerdeki eşitsizlikler ve güç eşiği ile bağlantılıdır. Eşitlikçi sosyal güç ise bireylerin eşit olarak bir arada bulunmasını simgelemektedir.

Thompson'a (2016) göre güç türleri varoluşumuzla sahip olduğumuz, statü ile bağlantılı olarak kazandığımız, iş birliği sonucunda kazanılan ve yeteneklerimizin bize kazandırdıkları olarak dört sınıftan oluşmaktadır. Belirtilen güçlerin etkileri değişiklik gösterse de bireylerin yaşamları boyunca kullandıkları ve ön plana çıkan güç türleridir.

Güçlendirme yaklaşımı bireyin kişisel kaynaklarını etkili bir şekilde kullanarak yaşam şartlarını ve koşullarını kontrol ederek kendi hedeflerine ve isteklerine ulaşmasıyla ilgili bir süreçtir (Greene vd. 2005). Bununla birlikte güçlenme sadece bireyin benliğine ilişkin bir içsel farkındalık süreci değil, aynı zamanda dış çevredeki kaynakları da değerlendirebilmesine yönelik olan çalışmadır. Bu bağlamda güçlendirme yaklaşımı bireyin veya belirli etnik grubun dış dünyaya hâkim olabilmesini, manevi, ekonomik, toplumsal ve siyasal güçlerini geliştirebilecek kaynaklarla etkileşimde olabilmesini kapsamaktadır (Hasenfeld, 1987). Bu hususta güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde bir çalışma gerçekleştirebilmek için şu konuları iyi bilmek gerekmektedir (Thompson, 2016):

- Güçlendirmede destek olunan kişinin tam katılımı ve işbirliği esastır.
- Güçlendirmede etkili ve olumlu bir ilişki biçimi geliştirilmelidir.
- Güçlendirmede bireyler özgür irade ve istekleriyle bu sürece katılım sağlamalıdır.
- Güçlendirmede bazı hususlarda başarısız olunabilir ve bunun bilincinde olmak gerekmektedir.

Güçlendirme bireyi merkez noktaya alarak hareket eden, kontrol ve güç duygusunu aktive eden ilişkileri ve sosyal güçleri kapsayan sosyal bir perspektifle kavramsallaştırılmaktadır (Pak, 2020). Güçlendirme kavramı, *“bireylerin sosyal boyutta deneyimlemek zorunda kaldığı dezavantajlar ve eşitsizliklerle baş etmesine yönelik ihtiyaç duyduğu gücü ve donanımı kazanmasına destek olmak”* şeklinde tanımlanmaktadır (Thompson, 2016). Güçlendirme süreci sosyal hizmet uygulamalarıyla birey, aile, grup ve toplulukların bireysel, bireyler arası, sosyo-ekonomik ve politik alanlarda gücünü arttırılarak, mevcut kaynakların geliştirilmesine destek olmayı hedefleyen bir süreçtir (Tuncay ve Erbay, 2006).

Bu bağlamda güçlendirme, çevre hâkimiyeti, kendi kaderini tayin ve bireyin yaşantısı üzerinde olumsuz etkilere sahip sosyal güçlerin farkındalığı gibi unsurları ön

plana çıkartan, sosyal adaleti savunarak kişilerin özgürleşme sürecinde toplum diğer üyeleriyle ortaklık ve eşitlik kurmayı savunan süreçtir (Tuncay ve Erbay, 2006). Sosyal hizmet uygulamalarında güçlendirme yaklaşımı sistematik ve kurallı içerisinde barındıran bir çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla sosyal hizmet uzmanlarının güçlendirme yaklaşımını kullanırken yerine getirmesi gereken görevler bulunmaktadır:

- Müracaatçılara yönelik olumsuz damgaları ortadan kaldırmak,
- Aile, kurum ve toplumdaki kaynaklara ilişkin bireylerin farkındalıklarını artırmak,
- Müracaatçıların kendilerini güçlü ve değişimi gerçekleştirebilir hissetmelerine yardımcı olmak ve farkındalık seviyesini desteklemek,
- Bireylere ve onların güçlerine, kaynaklarına, becerilerine ve hayallerine inanmak,
- Bireylerin kendi güçlerini görmelerini engelleyecek korumacı görüşleri reddetmek (Saleebey, 1997, aktaran Kahraman 2022).

Güçlendirme yaklaşımı, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji ve ekonomi gibi alanları içeren çok kapsamlı bir süreç ve sonuçtur (Lee ve Hudson, 2011). Sosyal hizmet uzmanı süreç içerisinde aktif bir rol oynasa da asıl önemli olan sürecin nihai sonucunun müracaatçıya bağlı olmasıdır. Bu yüzden güçlendirmenin ne kadar etkili olduğu bireyin kendi kaderini tayin etmesi, yaşamsal yeterlilik, içsel kontrol, benlik saygısı ve öz yeterlilikle bağlantılıdır. Güçlendirme profesyonel destek mekanizmaları devreye girmeden önce kişinin kendi sosyal sermayesinin harekete geçirilmesini ve güçlendirmesini savunan, kişinin doğal ağırları işlevsel olmadığı durumlarda sosyal hizmetin devreye girerek güçlendirme yapılmasını ileri süren bir sosyal hizmet yaklaşımıdır (Pak, 2020).

Thompson'ın düşüncesine göre bireysel, yapısal ve kültürel olmak üzeri üç boyutlu güçlendirme biçimi bulunmaktadır. İlk boyut olan bireysel güçlendirme: psikolojik bir süreç olarak benlik saygısının geliştirilmesini kapsamaktadır. İkinci boyut olan yapısal güçlendirme: toplum veya cemiyyet içerisindeki sınıf, ırk, kimlik ve ön yargıya yönelik sergilenen olumsuz tutumlara karşı mücadele yöntemlerini içermektedir.

Son boyut olan kültürel güçlendirme ise, kültürle bağlantılı olan olumsuz eylemlere ve söylemelere karşı mücadeleyi kapsamaktadır (Thompson, 2012).

Thompson (2016), güç kavramını ele alırken güçsüzlüğün de dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde bazı kırılgan gruplar güçsüzlükleriyle birlikte ön plana çıkmaktadır. Bu gruplar arasında; çocuklar, yaşlılar, evsizler, eski hükümlüler, azınlık gruplar sayılabilir. Bununla birlikte kırılgan grupların deneyimlediği dezavantajlılık durumu diğer dezavantajlılık alanları ile kesiştiği takdirde çok yönlü bir baskıya neden olabilmekte ve güçsüzlük durumu daha da görünür boyutlara ulaşabilmektedir. Bu bağlamda yas sürecindeki Roman kadınlarla çalışırken hem etnik kimlikleri hem toplumsal cinsiyetleri hem de kayıp durumuyla farklı dezavantajlılık alanlarının kesiştiğini ve güçsüzlüğün daha karmaşık bir formda olduğunu unutmamak gerekir.

Güçlendirme yaklaşımında sosyal hizmet uzmanı yas sürecindeki Romanlarla karşılıklı etkileşime geçerek, kişinin benliğine ilişkin olumlu duygu ve tutumlarını aktive eder. Böylelikle yas sürecindeki birey kendi potansiyelini aracı olarak kullanıp, çevresinden de faydalanarak bir değişim sürecine ilk adımı atmış olur. Dolayısıyla sosyal dışlanmaya ve kesişimsel ayrımcılığa maruz Romanlarla kayıp ve yas sürecinde çalışırken etkili olacak yaklaşımlardan birisi de güçlendirme yaklaşımıdır.

Kayıp ve yas sürecini deneyimleyen Roman gruplarına yönelik uygulanacak güçlendirme yaklaşımı belirtilen bireysel, yapısal ve kültürel olmak üzeri üç boyutu kapsayacak şekilde gerçekleştirilmelidir. Kayıp ve yas hem bireysel hem de toplumsal birçok olguyu içerisinde barındıran çok boyutlu bir süreçtir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde güçlendirme yaklaşımı içerisindeki bireysel güçlendirme, süreç içerisindeki psikolojik problemler, umutsuzluk, depresyon, tükenmişlik, hüznün ve güvensizlik gibi duygularla mücadele edilerek, yaşamda yeni keşifler için fırsat sunmaktadır.

Güçlendirmenin kültürel boyutu ise yas sürecindeki Roman grupların, etnik kimlikleri nedeniyle deneyimlediği sosyal dışlanmaya karşı mücadele etmesinde destekleyici bir etki yaratmaktadır. Örneğin, herhangi bir sebepten dolayı eşinin kaybını deneyimleyen Roman bir kadın etnik kimliği nedeniyle ekonomik dışlanmaya maruz kalabilirken, Roman kadının çocuğu ise etnik kimliği ve düşük sosyo-ekonomik statü nedeniyle eğitim hayatından dışlanmayı deneyimleyebilmektedir. Bu noktada

güçlendirme yaklaşımıyla oluşturulacak planlı müdahale süreci müracaatçı ve ailesinin deneyimlediği dışlanmaları en aza indirebilecektir. Yapısal güçlendirme ise kayıp ve yas sürecindeki bütün Roman grupların etnisite nedeniyle deneyimledikleri daha genel problemlerin çözümünü kapsamaktadır. Etnik gruba yönelik geliştirilebilecek sosyal politikaların ve sosyal hizmet uygulamalarının yer aldığı kısım yapısal güçlendirmedir.

Güçlendirme yaklaşımıyla, Roman gruplarının süreç içerisinde deneyimlemiş olduğu hem bireysel hem de çevresel etkiler dikkate alınarak çok boyutlu müdahaleler geliştirilebilir. Örneğin, yas sürecinde motivasyon, sorun çözme becerileri, bilişsel yeniden yapılandırma ve kendi kendini yönetme gibi müdahaleler Roman bireyin süreçle mücadelesinde desteklenmesini kolaylaştırırken, enformel destek sistemlerinin geliştirilmesi olumsuzluklarla mücadelede alternatif yöntemlerin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Kayıp ve yas sürecindeki Roman topluluklarla çalışırken güçlendirme yaklaşımı sonucunda;

- Roman olmanın ötesinde, birey olarak kabul edilmesi,
- İnsani bir yaşam için gerekli olan barınma, yiyecek, giyecek ve istihdam gibi temel insan hakların karşılanacak,
- Gereksinimlere hak temelli yaklaşılarak, kaynaklara adil erişim sağlanacak,
- İnanç ve motivasyon açısından gerekli olan yeteneklerin ve yeterliklerin geliştirilmesi teşvik edilecek,
- Bireylerin geliştirmiş oldukları doğal kaynaklar desteklenerek, güçlendirme için aracı olarak kullanılabilir,
- Hizmet alan ve hizmet veren arasında ilişkinin güçlendirilmesi ve etkili iletişim köprülerinin kurulması sağlanacak,
- Uygun formal ve enformel desteğe sahip olacak,
- Toplumun diğer üyelerinin Romanlara yönelik farkındalığı geliştirilmesi sağlanacak,
- Kayıp ve yas sürecini deneyimleyen bireylerin makro, mezzo ve mikro destek sistemlerini geliştirilerek süreç içerisinde aktif bir rol almaları sağlanacak,
- Savunuculuk rolüyle çok boyutlu eşitsizlik ve sosyal dışlanmaya karşı makro düzeyde önlemlerin alınması için çalışmaların geliştirilmesi ve önerilerin sunulması sağlanacak,

- Kayıp ve yas sürecinin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarındaki negatif etkileri en aza indirilerek kesin çözümler sunulabilecek,
- Sosyal dışlanmaya karşı sosyal içerme ve sosyal uyuma ilişkin sosyal politikaların çeşitlendirilmesi sağlanacak.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Konusu

Kayıp ve yas, ölümle alakalı olan ve olmayan tüm koşulları içerisinde barındıran bir olgudur. Dolayısıyla, tüm değişimlerin bir kayıp olduğunu ve tüm kayıpların ise bir değişimi beraberinde gerektirdiğini ifade edebiliriz. Bireylerin kayıp deneyiminden kaçınabilmesinin tek yöntemi şüphesiz ki hayatında kaybetmeye değer hiçbir şeyin olmamasıdır (Aydın, 2020).

Kayıp esasen bireylerin yaşamlarında sahip olduklarını herhangi bir nedenden dolayı yitirmeleridir. Fizyolojik ve psikolojik boyutlardaki işlev bozuklarıyla birlikte boşanma, ayrılma ve göç gibi durumlar da birey için bir kayıp olarak kabul edilmektedir. Kariyer değişikliği, terfi alma, emeklilik ve taşınma gibi olumlu değerlendirilebilecek durumlar da bireyin yaşantısında bir kayıp etkisi yarabilmekte ve yas davranışlarına neden olabilmektedir (Bozarth, 1994).

Kayıp ve yas deneyimi kişinin kayba karşı vermiş olduğu öznel bir tepki olarak tanımlanır. Bireylerin yas sürecindeki pratikleri; kişisel özellikleri, kültürleri, inanç sistemleri, etnik kökenleri, toplum ve aile yapılarıyla bağlantılı olarak değişiklik gösterir. Dolayısıyla, kırılgan gruba dâhil olan bireylerin yas süreci öznel olsa da dezavantajlı bir guruba dâhil olmaları sebebiyle belli ortaklıklara da sahiptir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, gittikleri yerde dibi delik bir buğday çuvalı gibi dökülerek yaşamlarını sürdüren ve tarihi süreç içerisinde sosyal dışlanmaya birçok kez maruz kalan Roman toplulukları çok boyutlu yas sürecini daha kırılgan bir formda deneyimlemektedirler. Bu etki Roman kadınların yas sürecinde kendisini özel alandaki çoklu stres faktörleri ve ikincil kayıplar olarak göstermektedir. Kamusal alanda ise var olan ekonomik, sosyal, eğitim, sağlık alanlarındaki dışlamayı pekiştiren bir etki olarak görünür olmaktadır.

Yukarıda belirtilen ifadeler doğrultusunda bu çalışmanın konusu sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinden Roman kadınların yas pratikleridir. Araştırma soruları ise şu şekilde formüle edilebilir:

- Roman kadınların yaşamları yas ve kayıp deneyimlerinden nasıl etkilenmektedir?
- Roman kadınların kayıp ve yas tanımları nelerdir? Duygularını bireysel ve kolektif olarak nasıl anlamlandırır?
- Yas pratikleri ve süreç içerisindeki hatırlama, gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratikleri nelerdir?
- Sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algı, beklenti ve önerileri nelerdir?

Çalışmada birincil kayıp olgusu: sevilen bir kişinin ölümü sonucunda deneyimlenen “uzun süreli ve kesin” bir kayıp olarak ele alınırken, cezaevi sonucunda deneyimlenen kayıp belirli bir süreyi kapsadığı için “geçici” bir kayıp olarak ele alınmış ve adlandırılmıştır. Böylelikle, kayıp ve yas olgusu iki farklı boyutuyla değerlendirilmiştir. Kayıp ve yas süreciyle ilgili araştırma yapılırken unutulmaması gereken nokta ise hangi tür kaybın zor yahut kolay olduğunu değerlendirmek yerine, her durumda kaybı kolaylaştıran veya güçleştiren etkenleri incelemektir (Doka, 1997).

3.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kayıp türlerini anlamak, deneyimlenmiş olan ve güncel durumda devam eden kayıpların etkilerini anlamak açısından oldukça önemlidir (Aydın, 2020). Kayıp, bireylerin hayatlarında tekrarlayan evrensel bir deneyimdir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde güncel durumda devam eden kayıplar, geçmiş kayıp deneyimlerinin izlerini barındırmaktadır. Dolayısıyla kayıp deneyiminden sonra bireyin yaşamını sağlıklı bir şekilde idame ettirebilmesi için ilişkilerini yeniden yapılandırması ve güçlendirmesi gerekmektedir. Bu durum özellikle yas sürecini deneyimleyen kırılgan grupların formel ve enformel destek mekanizmalarına yönelik ihtiyacını ortaya koymakta, sosyal hizmet müdahale modellerinin ve uygulamalarının geliştirilmesini sosyal hizmet mesleğinin başat bir sorumluluğu haline getirmektedir.

Roman kadınların etnik kimlikleri nedeniyle sosyal dışlanmayı deneyimlemeleri, düşük sosyo-ekonomik statüye sahip olmaları yani içerisinde bulunmuş oldukları ekonomik dışlanma nedeniyle çoklu stres faktörlerine maruz kalma olasılıklarını yükseltmektedir. Tüm bu süreçte kültürleri ve yaşam biçimleri çerçevesinde oluşturdukları kendi kendine destek gruplarıyla güçlendirmeyi doğal bir şekilde

gerçekleştiren Roman kadınlar muhakkak ki bu güçlendirmeyi destekleyecek/tamamlayacak profesyonel destek mekanizmalarına da ihtiyaç duymaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı: yas sürecini deneyimleyen Roman kadınların yas pratiklerini sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinden analiz etmek, geliştirilen doğal toplumsal destek ağlarını destekleyebilecek sosyal politika ve sosyal hizmet uygulama önerileri geliştirmektir.

Roman kadınların yas pratikleri hakkında sosyal hizmet alanında gerçekleştirilmiş doğrudan veya dolaylı herhangi bir çalışma bulunmaması çalışmanın özgünlüğünü ve literatür açısından önemini ortaya koymaktadır.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Kayıp ve yas pratiklerini anlamayı konu edinen bu çalışmada amaca uygun olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, sosyal gerçekliğe ilişkin derin bir anlayışa ulaşmayı hedefleyen ve ‘neden, nerede, kim, nasıl’ gibi anlamaya yönelik sorular soran araştırmalardır (Kümbetoğlu, 2017). Konuyla ilgili olarak daha önce araştırma yapılmamış olması, araştırma konusunun parametrelerinin açık olmaması ve araştırmacının ilgisi dolayısıyla konu nitel araştırma yöntemiyle çalışılmıştır. Araştırma tekniği olarak ise yas pratikleri fenomeni araştırılacağı için yarı yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde görüşme formu standardize edilmemiştir. Katılımcının görüşme esnasında vereceği tepkilere ve davranışlara dayalı olarak açık uçlu görüşme formu esnek bir biçimde kullanılır (Büyükbayraktar, 2018).

Derinlemesine görüşmelerin gerçekleştirilmesinin araştırma çalışması açısından faydaları Kümbetoğlu’na göre (Kümbetoğlu, 2017) ne kadar katılımcıyla görüşülmüş olduğundan bağımsız olarak derinlemesine, detaylı bilgi oluşması, konuyla alakalı fikir, perspektif ve düşüncelerin açığa çıkması, araştırmanın amaç ve hedefleri doğrultusunda belirli verilerin gün yüzüne çıkmasıdır. Bu bağlamda kırılğan gruplar ve hassas konularla ilgili verileri ortaya koymak için derinlemesine görüşme yapmak araştırmanın niteliğini arttırmaktadır (Kümbetoğlu, 2020).

Araştırma örneklemini Kuştepe/Şişli bölgesinde ikamet eden ve kayıp tecrübesi olan Roman kadınlardır. Araştırmada örnekleme yöntemi olarak kartopu tekniği ve teorik örneklem kullanılmış ve 20 kişi ile görüşme yapılmıştır. Kartopu örneklem biçimi, araştırma alanında kaynak kişilerden referansla diğer görüşülecek kişilere ulaşılmasıyla oluşturulur (Kümbetoğlu, 2017). Teorik örneklem ise araştırma süreci içinde teorik doyum noktasına ulaşana kadar, örnekleme oluşturan bireylerin seçiminin devam etmesi durumudur (Kümbetoğlu, 2017). Veri toplama süreci, katılımcıların hanelerinde 45 ile 80 dakika arasında yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların izni dâhilinde görüşmeler ses kaydıyla kayıt altına alınmış ve daha sonraki aşamada çözümlenmesi gerçekleştirilmiştir. Görüşme gerçekleştirilen katılımcılar birinci dereceden yakının cezaevinde olması nedeniyle geçici bir kaybı ve ölüm nedeniyle somut ve kalıcı bir kaybı deneyimleyenlerden oluşmaktadır.

Görüşme formunun ilk bölümü kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınlarla ilgili sosyo-demografik verileri toplamaya yönelik sorulardan oluşmaktadır. Bu bağlamda; yaş, öğrenim durumu, ilişki durumu, meslek, çocuk sahibi olma durumu, hanede yaşayan kişi sayısı, kaybını yaşadığı kişi sayısı, kaybedilen kişinin yakınlık derecesi, kaybın ardından geçen süre, tecrübe edilen diğer kayıp türlerine ilişkin sorulara yer verilmiştir. Formun ikinci bölümünde ise kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınların yası tecrübe ediş biçimleri, yas pratikleri, enformel ve formel destek mekanizmaları, yas sürecindeki güçlük ve kolaylık sağlayan etmenleri ortaya koyma amacına yönelik açık uçlu sorulara yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken katılımcıların deneyimlerine uygun ve anlaşılır olmasına dikkat edilmiştir. Katılımcı kadınların araştırma konusuna yönelik cevapları üzerinde yönlendirici sorular sorulmaktan kaçınılmıştır. Görüşme Formunda yer alan soruların yeterliliği ve katılımcıların sorulara yönelik tepkileri saha araştırması öncesinde yapılan üç pilot görüşmede değerlendirilmiş, sorular üzerinde çeşitli revizeler yapılmıştır.

Pilot görüşmeler, 20.09.2021 tarihinde üç katılımcı açısında uygun olan gün ve saatte yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Asıl katılımcılarla yapılan görüşmeler 21.09.2021 tarihinde başlamış olup, 30.10.2021 tarihine kadar sürmüştür. Gerçekleştirilen 20 görüşmenin 11'inde görüşmeler ses kaydıyla kayıt altına alınmıştır. 9 katılımcının ses kaydına izin vermemesi sebebiyle görüşmeler not tutularak kayıt altına alınmıştır.

Görüşme formunda yer alan “Aydınlatma Metini” okunmuş ve görüşmeler katılımcıların izini dâhilinde ses kaydıyla kaydedilmiştir.

Gerçekleştirilen bu araştırma çalışmasında bulgular fenomenolojik analizle değerlendirilmiştir. Verilerin analizi manuel olarak yapılmış olup, herhangi bir analiz programından yararlanılmamıştır. Bulgu değerlendirilmesi yapılabilmesi için nitel veriler üç aşamadan geçmiştir. Veri analizinin ilk aşamasında, ses kaydı ve görüşme notu olarak kayıt altına alınan görüşmelerin her biri Word programına transkribe edilmiştir.

Bulguların değerlendirilmesi aşamasında çalışmanın üç ana teması olan i. kayıp ve yas sürecinin Roman kadınların yaşamı üzerindeki etkileri, ii. Roman kadınların yas sürecindeki gündelik yaşamları, sosyalleşme biçimleri, ekonomik durum ve faaliyetleri, i. algılanan sosyal destekle ihtiyaç duyulan profesyonel sosyal hizmet desteğine yönelik bilgilere ulaşmak amacıyla görüşme formu kategorik olarak düzenlenmiş, görüşme soruları sosyo-demografik veriler, deneyim/davranışlar, fikir/inançlar ve bilgi soruları olarak dört temel gruba ayrılmıştır.

Bunlardan ilki olan sosyo-demografik verilere yönelik kategoride katılımcıların sosyo-ekonomik, sosyo demografik ve deneyimledikleri kayıp özelliklerine yönelik sorulara yer verilmiş ve bu özelliklerin yas süreci üzerindeki etkilerine ulaşılması hedeflenmiştir. Ulaşılan veriler çalışmada katılımcı bilgileri başlığı altında sunulmuştur. İkinci olan deneyim/davranışlara yönelik kategoride Roman kadınların yaşamı ve duyguları üzerindeki etkilerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu hususta bireylerin kayba yönelik tanımlama yapmaları istenerek, süreçte hissettikleri duygulara, duyguların bireysel ve kolektif olarak nasıl anlamlandırıldığına yönelik sorular oluşturulmuştur. Ulaşılan veriler çalışmanın bulgu bölümünde katılımcıların kayıp tanımlamaları başlığı altında sunulmuştur.

Üçüncü olan fikir/inançlar kategorisinde Roman kadınların kayıp öncesi ve sonrası yaşantılarına yönelik sorular oluşturularak, yas pratikleri, süreç içindeki gündelik yaşamları, sosyalleşme biçimleri, ekonomik durum ve faaliyetlerine ulaşılması hedeflenmiştir. Ulaşılan veriler çalışmanın bulgu bölümünde kayıp ve yas sürecinde Roman kadınlar başlığı altında sunulmuştur. Dördüncü olan bilgi kategorisinde ise alınan sosyal desteğe ve süreç içerisinde ihtiyaç duydukları formel desteklere yönelik sorulara yer vererek, algılanan sosyal destekle ihtiyaç duyulan profesyonel sosyal hizmet desteğinin anlaşılması hedeflenmiştir. Ulaşılan veriler çalışmanın bulgu bölümünde

Roman kadınların deneyimledikleri sosyal dışlanmaya karşı sosyal içirme ve sosyal hizmet başlığında başlığı altında sunulmuştur.

Verilerin analizi de bu kategoriler doğrultusunda yapılmıştır. Analiz sürecinde öncelikle transkripsiyonlar üzerinden kodlar oluşturulmuş, benzer, farklı veya dikkat çekici noktalar belirlenen renklerle sistematize edilmiştir. Verilerin analizinde araştırmacı notları (memolar) da yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.

3.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Kırılgan gruplarla yapılan çalışmalar araştırmacı üzerinde etik açıdan birçok sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluğun en önemli nedeni sosyal bilimcilerin ve sosyal çalışmacıların bireylerin yaşamlarının her alanına, en derinlerine kadar nüfuz etmeleridir. Dolayısıyla araştırmacı gerçekleştirmiş olduğu çalışmanın etik ilkelerine karşı farkındalığa sahip olmalı ve bu hassasiyeti okuyucuya yansıtabilmelidir.

Bireyleri ve hayatlarını yönlendiren hâkim güçleri alakadar eden erişilebilir bilgi miktarı zaman ilerledikçe artmaktadır. Bu artışla bağlantılı olarak gerçekleştirilen araştırmaların bireylerin yaşamlarına ve yaşanmışlıklarına müdahalesinin artması, mahremiyet olgusunun gün geçtikçe azalması, araştırma etiği hakkında kaygıları da artırmaktadır (Berg ve Lune, 2019).

Bu bağlamda gerçekleştirmiş olduğum çalışmanın temeli “*Nuremberg Code*” olarak bilinen 10 ilkeye uygun olarak oluşturulmuştur. Bunlar; katılımcının gönüllülüğü, oluşabilecek risklere karşı bilgilendirme, görüşmelerin kadınların yararına yapıldığı, görüşmelerin katılımcıların herhangi bir negatiflik hissetmeyeceği bir tavırla yürütülmesi, görüşmelerin katılımcıları sıkıntıya sokmadan gerçekleştirilmesi, görüşmelerin katılımcıları fiziksel ve psikolojik olarak mağdur etmemesi ve hissettirmemesi, araştırma mekânının oluşturulmasının araştırmacının sorumluluğunda olması, araştırmanın herhangi bir zarar verici etkisine karşı önlemlerin alınmış olması, katılımcıların talep ettiği zaman görüşmeden ayrılacakları, görüşme gerçekleştirildiği esnada kendilerine yönelik herhangi bir rahatsızlık hissetmeleri durumunda görüşmenin sonlandırılması gerektiği gibi ilkelerdir (Kümbetoğlu, 2017).

Katılımcıların mahremiyetini sağlamak hedefiyle isimleri takma adlar kullanılarak saklı tutulmuş ve anonimlik ilkesine bağlı kalınmıştır. Sosyal çalışmacıların ve sosyal bilimcilerin katılımcılar tarafından aktarılan her türlü bilgilerin korunmasına

yönelik sorumlulukları bulunmaktadır (Neuman, 2014). Araştırmacı da araştırma esnasında bu sorumluluklarını yerine getirmiştir.

Derinlemesine görüşmeler, katılımcıların gönüllüğüyle belirledikleri gün ve saatlerde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere başlamadan önce, aydınlatma metni sesli bir şekilde okunmuş, araştırmacının telefon numarası katılımcılarla paylaşılmış ve ses kaydı için izin alınmıştır. Yardımcı araştırmacının bir kamu kuruluşu çalışanı olması ve Kuştepe bölgesinde sosyal yardım ve hizmet alanında 6 ay görev almış olması saha araştırması esnasında araştırmacının sosyal çalışmacı kimliğinin ön plana çıkmasına ve katılımcıların görüşmenin başlangıcında aynı/nakdi destek beklentisi içine girmesine sebep olmuştur.

Araştırma konusunun kayıp ve yas süreci olması nedeniyle görüşmeler bazı katılımcıların travmalarını tetiklemiş, katılımcıların karın ağrısı ve ani tuvalet ihtiyacı gibi fiziksel belirtiler göstermesine neden olmuştur. Bu durumda katılımcıların yüksek yararı gözetilerek, görüşmeler karşı tarafın da onayıyla sonlandırılmıştır.

Saha araştırmasında karşılaşılan bir diğer engel ise yardımcı araştırmacının kamu kurumunda çalışması sebebiyle akşam saat 6'dan sonra derinlemesine görüşmeleri gerçekleştirebilmesidir. Hedeflenen kitlenin toplumsal cinsiyet ile bağlantılı olarak özel alanda iş yükünün bulunması ve çocukların bakımını gerçekleştirmesi katılımcıların gün ve saat olarak ayarlanabilmesinde başat bir problem oluşturmuş, bu durum sağlıklı görüşme ortamlarının oluşturulmasını zorlaştırmıştır.

4. BULGULAR

Bulgular bölümünde ilk olarak katılımcıların sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik verileri ele alınacak, ardından deneyimlenen kayba yönelik detaylara yer verilecektir. Bu bölümde “partner” kavramı hem resmi hem de resmi nikah harici birlikteliği belirtmek için kullanılmıştır. Bölümün ikinci kısmında kaybı ölüm ve cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların kayıp ve yas tanımlamaları, kayıp deneyimiyle değişen duygular, duyguların bireysel ve kolektif boyutlarla anlamlandırılmasına yönelik veriler analiz edilecektir. Bulgular bölümünün üçüncü kısmında ise Roman kadınların yas pratiklerine, yas süreçlerine eşlik eden hatırlama, gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratiklerine yönelik bilgiler paylaşılacaktır. Son bölümde ise yas sürecindeki Roman kadınların yararlandığı sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algıları, beklentileri ve önerilerine yer verilmiştir. Bu bölümde sosyal hizmet uygulamalarının süreç içerisindeki yeterliliğinin tartışılmaya açılması ve güçlendirme yaklaşımıyla oluşturulacak bütüncül hizmetlere yönelik ihtiyaca ışık tutulması hedeflenmiştir.

4.1. Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler

Çalışma alanına ilişkin olarak ortaya konulan bulguların ilk kısmında katılımcıların deneyimlediği kayıpların özelliklerine, sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik yapılarına yönelik sonuçlar tablo şeklinde sunulmuştur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde; yaş, eğitim, meslek, medeni hal, hanede ikamet eden kişi ve çocuk sayısı, mesleki durum, ikamet edilen konutun mülkiyet durumu, hane geliri, çalışma ve sosyal güvence durumu, sosyal yardım alma durumu ve türü, kaybedilen kişi sayısı, kaybedilen kişinin yakınlık derecesi, kaybın nedeni, kaybın ardından geçen süre ve deneyimlenen kayıp türlerine ilişkin veriler analiz edilmiştir.

4.1.1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Tablo 3: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Görüşmeci Kodu	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	İlişki Durumu	Hanedeki Kişi Sayısı	Hanedeki Çocuk Sayısı	Sahip Olunan Toplam Çocuk Sayısı
K1	48	İlkokul	Gündelik temizlik	Resmi boşanma	3	2	3
K2	56	İlkokul	Ev kadını	Bekâr (Ölüm)	2	1	3
K3	72	Okur-yazar değil	Ev kadını	Bekâr (Ölüm)	3	2	10
K4	29	İlkokul terk	Gündelik temizlik	Resmi olarak boşanmış fakat birliktelik devam ediyor	3	1	2
K5	28	İlkokul	Ev kadını	Evli	5	4	2
K6	28	Okur-yazar değil	Ev kadını	Evli	3	2	2
K7	60	Okur-yazar değil	Ev kadını	Evli	3	2	3
K8	53	İlkokul	Ev kadını	Evli	3	1	2
K9	45	İlkokul	Ev kadını	Evli	3	1	1
K10	53	İlkokul	Ev kadını	Bekâr (Ölüm)	1	0	1
K11	25	Lisans	Özel eğitim öğretmeni	Bekâr	3	1	0
K12	26	Lise	Ev kadını	Evli	3	1	1
K13	26	Ön lisans	Ev kadını	Bekâr	3	0	0
K14	48	Lise	Aşçı	Bekâr (Ölüm)	3	1	2
K15	55	İlkokul	Ev kadını	Evli	2	0	2
K16	53	Lise	Ev kadını	Evli	4	1	3
K17	25	Lise	Ev kadını	Bekâr	3	0	0
K18	25	Lisans (Devam ediyor)	Öğrenci	Bekâr	3	0	0
K19	22	Lise	Ev kadını	Evli	3	1	1
K20	30	Ortaokul	Ev kadını	Evli	6	5	5

Saha çalışmasından elde edilen bulguların çeşitlilik sunabilmesine özen gösterilerek, 22 ile 72 yaş aralığında bulunan ve 20 ile 40 yıl arası Kuştepe mahallesinde ikamet eden 20 Roman kadınla derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir.

Katılımcıların eğitim seviyesine yönelik bulgular incelendiğinde eğitim seviyesinin çeşitlilik göstermekle birlikte genel olarak düşük olduğu ve eğitim seviyesinin çalışma durumunu etkilediği görülmektedir. Katılımcılardan 3'ü okur-yazar değilken, 1'i ilkokul terk, 7'si ilkokul, 1'i ortaokul, 5'i lise, 1'i ön lisans, 1'i lisans mezunudur. 1 katılımcı ise eğitimine lisans öğrencisi olarak devam etmektedir.

Görüşmeler sonucunda katılımcıların eğitim seviyesindeki düşüklüğün ve çocuk sahibi olma durumunun çalışmaya veya iş arayışına yönelik eylemleri etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde; katılımcılardan 15'i ev kadını, 2'si gündelikçi, 1'i aşçı, 1'i özel eğitim öğretmeni ve 1'i üniversite öğrencisidir. Katılımcılardan 7'si çalışmama nedenini yaşının büyük olmasıyla açıklamıştır. 7 katılımcı ise çocuk bakımı konusunda sosyal çevrelerinden destek alamadıkları için çalışamadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan 1'i eğitim hayatı devam ettiği için çalışamadığını, 2'si ise düzenli bir iş bulamadığı için düzensiz çalışarak giderlerini karşıladığını ifade etmiştir. Düzenli olarak çalışma hayatına katılım sağlayan 2 katılımcı ise çevre desteğiyle iş bulduğunu ve çocukların bakımında da sosyal çevreden destek alabildikleri için tam zamanlı olarak çalışabildiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcı profiline baktığımız zaman; 10 katılımcının ilişki durumunun evli olduğunu, 1'inin resmi olarak boşandığını, 1'inin ise resmi olarak boşanmasın rağmen gayriresmi olarak birlikteliğinin devam ettiğini, 4'ünün bekâr olduğunu, diğer 4 katılımcının ise ilişki durumunun ölüm nedeniyle bekâr olduğunu ifade edebiliriz.

Tablo 4: Katılımcıların Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Görüşmeci Kodu	Çalışma Durumu	Hane Geliri	İkamet Edilen Evin Kira Durumu	Sosyal Güvence	Sosyal Yardım Alma Durumu-Türü
K1	Düzensiz Çalışma	2825 TL	Kendisine ait arsa tapulu müstakil ev	SGK	Almıyor
K2	Çalışmıyor	1500 TL	Kendisine ait müstakil ev	SGK	Alıyor (gıda, kömür)
K3	Çalışmıyor	811 TL	Kendisine ait müstakil ev	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (gıda, kömür, nakit)
K4	Düzensiz Çalışma	2825 TL	Yakınına ait müstakil ev	SGK	Almıyor
K5	Çalışmıyor	800 TL	800 TL kira bedelli apartman dairesi	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (nakit, gıda, süt ve kömür)
K6	Çalışmıyor	500 TL	850 TL kira bedelli apartman dairesi	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (gıda, süt ve kömür)
K7	Çalışmıyor	2000 TL	300 TL kira bedelli müstakil ev	SGK	Almıyor
K8	Çalışmıyor	1500 TL	Yakınına ait müstakil ev	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (gıda, nakit ve kömür)
K9	Çalışmıyor	2825 TL	1000 TL kira bedelli apartman dairesi	SGK	Almıyor
K10	Çalışmıyor	2000 TL	Yakınına ait müstakil ev	SGK	Alıyor (gıda ve kömür)
K11	Çalışıyor	2900 TL	Yakınına ait daire	SGK	Almıyor
K12	Çalışmıyor	2825 TL	1500 TL kira bedelli apartman dairesi	SGK	Almıyor
K13	Çalışmıyor	3000 TL	1300 TL kira bedelli apartman dairesi	SGK	Almıyor
K14	Çalışıyor	2825TL	1600 TL kira bedelli apartman dairesi	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (nakit)
K15	Çalışmıyor	800 TL	Yakınına ait müstakil ev	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (gıda, nakit ve kömür)
K16	Çalışmıyor	2825 TL	Yakınına ait daire	SGK	Almıyor
K17	Çalışmıyor	2000 TL	Yakınına ait daire	GSS (devlet ödeyen)	Almıyor
K18	Çalışmıyor	2500 TL	800 TL kira bedelli müstakil ev	GSS (devlet ödeyen)	Almıyor
K19	Çalışmıyor	2200 TL	850 TL kira bedelli müstakil ev	GSS (kendi ödeyen)	Almıyor
K20	Çalışmıyor	1100 TL	500 TL kira	GSS (devlet ödeyen)	Alıyor (nakit, gıda, kömür ve süt)

Araştırmaya katılan katılımcıların gelir durumlarına baktığımızda, aylık ortalama gelirlerin en az 800 TL, en fazla ise 3000 TL olduğunu görmekteyiz. Ancak gelir durumu katılımcının eşinin çalışma durumu, anne veya babanın emekli maaşından yararlanma, engelli veya yaşlılık maaşı, günlük gelir gibi düzensiz durumlarla bağlantılı olması nedeniyle her an değişiklik gösterebilmektedir. Katılımcılardan 2’si ise düzenli bir işe sahip olmaları nedeniyle diğer katılımcılara oranla daha güvenilir ve kesin bir gelire sahiptir. Yetersiz veya belirsiz gelire sahip olan katılımcılar sosyal yardımlardan yararlanmaktadır. Bu yardımlar; nakit, gıda, süt ve kömür desteği şeklindedir.

Katılımcıların sosyal güvenlik durumları incelendiğinde ise; katılımcılardan 4’ünün anne, baba veya eş kaybı sonucunda emeklilikten yararlandığı ve sigortalı olduğu, 6’sının yakının sigortasından yararlandığı, 7’sinin GSS (devlet ödeyen) sigortasının bulunduğu, 2’sinin düzenli çalışması nedeniyle sigortalı olduğu, 1’nin ise GSS (kendi ödeyen) sigortasının bulunduğu belirlenmiştir.

4.1.3. Katılımcıların kayıp deneyimine yönelik özellikleri

Tablo 5: Katılımcıların Deneyimlediği Kayba Yönelik Özellikler

Görüşmeci Kodu	Deneyimlenen Kayıp Sayısı	Kaybedilen Kişinin Yakınlık Derecesi	Kaybın Ardından Geçen Süre	Kaybın Nedeni	Deneyimlenen Diğer Kayıp Türleri
K1	1	Anne	3 yıl	Hastalığa bağlı ölüm	Konut kaybı
K2	3	Partner, baba, çocuk	30yıl/25 yıl	Hastalığa bağlı ölüm	-
K3	2	Partner, çocuk	5 yıl / 2 yıl	Hastalığa bağlı ölüm ve cezaevi	-
K4	1	Partner	3 yıl	Cezaevi	Konut kaybı
K5	2	Anne, partner	7 yıl/ 5 yıl	Hastalığa bağlı ölüm ve cezaevi	Konut kaybı
K6	1	Partner	3 ay	Cezaevi	Konut kaybı
K7	2	Partner, çocuk	5 yıl/ 8 ay	Hastalığa bağlı ölüm ve cezaevi	-
K8	1	Baba	5 yıl	Hastalığa bağlı ölüm	-
K9	2	Anne, baba	25 yıl/ 1 yıl	Hastalığa ve salgına bağlı ölüm	-

Tablo 5: Katılımcıların Deneyimlediği Kayba Yönelik Özellikler (Devam)

K10	2	Partner, anne	7 yıl/ 9 ay	Hastalığa bağlı ölüm	-
K11	1	Baba	5 yıl	Cezaevi	Konut kaybı
K12	1	Baba	10 yıl	Hatalığa bağlı ölüm	Konut kaybı
K13	1	Baba	6 yıl	Cinayet nedeniyle ölüm	Konut kaybı
K14	1	Partner	10 yıl	Hatalığa bağlı ölüm	Konut kaybı
K15	1	Çocuk	5 yıl	Cezaevi	-
K16	1	Anne	1 ay	Hatalığa bağlı ölüm	-
K17	1	Baba	5 yıl	Hatalığa bağlı ölüm	Konut Kaybı
K18	1	Anne	9 ay	Salgına bağlı ölüm	-
K19	1	Kardeş	2 yıl	Hatalığa bağlı ölüm	-
K20	1	Partner	6 yıl	Cezaevi	Konut kaybı

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda katılımcıların kaybettiği kişi sayısının yas sürecinde hissedilen duygular üzerinde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcılardan 14'ü bir kişinin kaybını deneyimlerken, 1'i üç kişinin, 5'i ise iki kişinin kaybını deneyimlemektedir. Katılımcıların kayıp ve yas tanımlamalarında etkili olan etmenlerden biri ise kaybedilen kişinin yakınlık derecesi ve kaybın nedenidir. Araştırmamızda katılımcılar anne, baba, kardeş, partner ve çocuk olmak üzere birinci derece yakınının kaybını deneyimleyen kişilerden oluşmaktadır. Katılımcılardan 11'i hastalık nedeniyle, 1'i cinayet, 5'i cezaevi, 3'ü hem hastalık hem de cezaevi nedeniyle kaybı deneyimlemektedir. Katılımcıların bir kısmı dolayısıyla kalıcı, bir kısmı ise cezaevi nedeniyle geçici bir kayıp deneyimlemektedirler. Yapılan görüşmelerde iki kayıp şeklinde de birbirinden farklı yas pratikleri olduğu ve kaybın türünü kaybın ifade ediliş biçimlerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kayıp ve yas sürecini belirleyen diğer bir önemli nokta ise deneyimlenen diğer kayıp türleridir. Bu bağlamda; katılımcılardan 10'u sadece birincil derecen kaybı deneyimlerken, diğer 10 katılımcı ise birincil dereceden kayıpla birlikte konut kaybı üzerinden ikincil kaybı da deneyimlemektedir.

4.2. Katılımcıların Kayıp Tanımlamaları

Kayıp ve yas, ölümle alakalı olan ve olmayan tüm koşulları içerisinde barındıran bir olgudur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, tüm değişimlerin bir kayıp olabileceğini ve tüm kayıpların ise bir değişimi beraberinde getirebileceğini söyleyebiliriz. Kayıp olgusunun çok boyutlu yapısının bir sonucu olarak literatürde birbirinden farklı kayıp türlerinin ve tanımlamaların belirtildiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi de birincil kayıp olgusudur.

Birincil kayıp olgusu, bireyin sevdiği bir kişinin kaybını bir nedene bağlı olarak deneyimlemesi şeklinde tanımlanmaktadır. Gerçekleştirilen çalışmalarda birincil kayıp olgusu genellikle ölüm üzerinden ilişkilendirmesi nedeniyle yaşamla paralel olarak deneyimlenen bir kayıp türü olarak ifade edilmektedir. Her ne kadar kayıp, bireyin yaşamında sahip olduklarının herhangi bir nedenden dolayı yitimi olarak tanımlansa da sürecin anlamlandırılması parmak izi gibi her birey açısından farklılık göstermektedir.

Dolayısıyla, kayıp ve yas deneyimi fazlasıyla bireysel ve yoğun bir şekilde kişisel olduğu için birey, kayıp ve yasin karşılıklı etkileşimi sonucunda oluşan bağlamların özgün bir sonucu olmaktadır (Öncü, 2017). Bu nedenle kayıp sonrasında deneyimlenen süreci ele almadan önce saha görüşmelerinde katılımcıların kaybı nasıl anlamlandırıp, tanımlamalarına değinmek oldukça önemlidir. Katılımcımız olan Roman kadınların kayba yönelik anlamlandırmalarını ortaya koymak amacıyla birincil kayıp olgusu sevilen bir kişinin ölümü sonucunda deneyimlenen “somut ve kalıcı” bir kayıp olarak kabul edilirken, cezaevi sonucunda deneyimlenen kayıp geçici bir kayıp olarak ele alınmıştır. Böylelikle, kayıp ve yas olgusu iki farklı süreci kapsayacak şekilde incelenmiştir.

Görüşmelerde katılımcıların kayıp ve yas tanımlamalarıyla Roman kadınların deneyimledikleri kayıp sonucunda hangi duyguları yoğun olarak hissettikleri, duyguların bireysel ve kolektif tanımlanmaları, meydana gelen davranışsal değişimler ve bunların sonucunda duyguların kolektif olarak değişim sürecine odaklanılmıştır. Böylelikle, yas sürecinin hem bireysel hem de kolektif boyutlarının etkileşimsel olarak aydınlatılması hedeflenmiştir.

4.2.1. Birincil kaybın bir yüzü: ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıp tanımları

Canlı bir varlığın hayatı, yaşam ve ölümün birlikteliğiyle meydana gelen ve iki olgu arasında deneyimlenen süreci kapsamaktadır. Şüphesiz ki birey, sevdiği bir kişinin kaybını deneyimlediğinde ölümle ilk karşılaşmasını gerçekleştirerek, tanışmış olur. Dolayısıyla ölüm sonucunda deneyimlenen kayıp, hem birey için doğal bir deneyimi hem de “ben’e” ait olan bir parçanın kaybını simgelemektedir. Katılımcılara kayıp deneyimlerini nasıl tanımladıkları sorulduğunda, kayıp deneyimini yaşamdan ve kendilerine ait olandan bir “*kayboluş*” olarak tanımladıkları görülmüştür. Katılımcı 1, deneyimlediği kaybı şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Benim için kayıp ormanda kaybolmak demek. Düşün ki bir ormandasın. Orman dolu ağaç. Ağacın üstünde bir erik, bir muz var ama kayıpsın ve oradan çıkamıyorsun. Yiyorsun, içiyorsun, uykun geliyor, sonra yatıyorsun, yerinde gülüyorsun, ağlıyorsun ama hep bir kayboluyorsun. Dönüyorsun, dolaşıyorsun oradasın. Beynin seni bir yere getirmiyor. Aklın, fikrin hep orada kalıyor yani. Ne yaparsan da ne etsen de o anlar silinmiyor. Düşün, yani en güzel yerdesin ama işte bir ormanda gibi ucu bucağı yok. Hep bir arayış içerisinde. Farklı bir duygu. Yaşamam gerektiği için yaşamak zorundasın. Çünkü hayat seni bir şekilde sürüklüyor. Hayat içine alıyor seni, sorun bitmiyor çünkü.”

Ölüm hem yaşamla paralel olarak deneyimlenen bir olgu hem de doğanın kadim bir döngüsüdür. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların kayıp tanımlamalarını doğanın döngüsü üzerinden aktardığı gözlemlenmiştir. Katılımcı 14’ün kaybı tanımlayış biçimi belirtilen argümanın en somut kanıtı niteliğindedir.

“Kayıp açan güzel bir çiçeğin solması. Bir çiçek ekiyorsun ve yoktan bir şeyi var ediyorsun. Zamanını, kendini ona veriyorsun. Sağlıklı büyümesi için su veriyorsun, ilaçlarını veriyorsun, sevgini, zamanını veriyorsun, yeri geliyor konuşuyorsun. Sonra, baktığın çiçek açıyor. Sen büyüdükçe o da seninle büyüyor. Bakıp mutlu oluyorsun. Kayıp, bu çiçeğin solması. Bir aşk büyüttüm içimde. Sadece benken, biz olduk. Çiçeklerimiz tomurcuklandı. Dallarımızda bizden birer parça olan yeni çiçekler açtı. Daha sonra, ben tek kaldım. İki çocukla tek başıma.”

Ölüm, doğal bir yaşam deneyimi olarak tanımlanmasına rağmen, yaşam geçişlerini ve kriz durumlarını da kapsayan bir süreçtir. Bu sebeple ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıp aslında birey için geri dönülemez bir kaybı simgelemektedir. Bu durumla bağlantılı olarak genç katılımcıların kayıp tanımlarının bir yaşam mücadelesini ve kaybolan kişiye yönelik bir arayışı kapsadığı gözlemlenmiştir. Katılımcı 17, deneyimlediği kayıp şu cümlelerle ifade edilmiştir:

“Birini kaybetmek sonbahar yaprağına benziyor. İçin çürüyor. Hayatındaki bütün renkler tek bir renk oluyor. Yavaş, yavaş rengini kaybetmeye ve solmaya başlıyorsun. Kurudukça her parçan kopuveriyor sanki. Olur ya, kuru yaprağı dokunursun ve bir bakarsın dokundukça kopar parçaları. Soluyorsun yani. Sonbahar gibi başlıyor her şey. Zaman geçtikçe ‘bahar gelir mi acaba?’ diyorsun kendine. Bunu istiyorsun ama sonbahardan sonra kış gelir. Yokluğu ve özlemi daha çok hissediyorsun. Zaman sanki duruyor ama senin acın devam ediyor gibi. Gördüğün her eşya, gördüğün her baba ve kız, gittiğin her yer onu hatırlatıyor. Baharın gelmesi erteleniyor yani. Yaşam mücadelesinde buluyorsun baharı. Yaşamak ve para kazanmak zorundasın çünkü. En sonunda hayat sana şunu söyletıyor ‘ölenle ölmüyor’. Ben, babamı kaybedince tam böyle hissettim. İlk önce anlayamadım. Kabul edemedim. Bir parçamı kaybettim, en değerli parçamı. Hala kaybolan parçamı arıyordum gibi. Ya, odadan çıkıp gelecek gibi hissediyorum. İnsan büyüdükçe içindeki delik de büyüyor sanki”

Ölüm ile ilgili literatürdeki nihai sonuçlardan biri ölümün de yaşam kadar kadim olan bir olgu olması ve evrensel olarak deneyimlenmesidir. Bu durumla bağlantılı olarak sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların güncel kayıp deneyimlerini geçmiş kayıp deneyimleri çerçevesinde tanımladıkları gözlemlenmiştir. Katılımcı 1, deneyimlediği kaybı şu cümlelerle aktarmıştır:

“Benim için kayıp ve yas, ‘annem’ demek çünkü annemin acısını hala hissediyorum. Ben, hep annemle yaşadım. Rahmetli bir halam vardı. 20- 25 senelik bir ölüm belki. O halamda çok hissediyorum yasımı. Çok sevdiğim bir halamdı. Annem ve halam. Onların ölümleri bana çok ağır basıyor. Genç ölümlerimiz de var ama hayalimde simasını kaybetmediğim bir annemdir bir de halam. Bak halam öleli 25 yıl oldu ama hala gözümde canlıdır. Annem 3 yıl oldu öldü ama hala annem de gözümde canlı.”

Bireyin sevdiği kişinin kaybını özel bir günde deneyimlemesi tekrarlayan yas davranışlarına ve kaybedilen kişinin ruhunun bireyin yaşamına gölge düşürmesine neden olabilmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, sevdiği kişinin kaybını özel bir günde deneyimleyen Roman kadınların döngüsel yas davranışları sergiledikleri ve bu durumun kayıp tanımlamalarına yansıdığı gözlemlenmiştir.

“Tekrar derdim kayıp için. Derler ya doğdun, büyüdün, yaşlandın ve öldün. Kayıp da bu tekrarın ortasında kalmak. Sanki dönüp, dolaşıp başa sarıyorsun. O boşluk hiçbir zaman dolmuyor. Sadece annem ve ben vardık hayat savaşında. Babaya sahip olmak nedir bilmiyordum. Tam kavuştum derken tekrardan ellerimden alındı. Hem de babalar gününde öldürdüler babamı. O yüzden benim için kaybetmek zaten hiç sahip olmadığın bir şeyin ellerinden de alınması. Yani, ilerde bir ailem olsa çocuğum, eşimin babalar gününü kutlamak istese ben ne yaparım? O çocuğa da içim yanar, kendi babam aklıma gelir nasıl kutlarım? Bir insan babasının ölüm gününü kutlamayla karşılayabilir mi? Sanmam. Benim yaram, çocuğumun ve eşimin de yarası olacak gibi.” (Katılımcı 13)

Katılımcıların söylemleri doğrultusunda kaybı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların güncel durumu kaybedilen kişinin özellikleriyle ortaklık gösterdiği takdirde kaybı, kaybedilen kişiyle özdeşlik kurarak tanımladıkları gözlemlenmiştir.

“Birlikte aynı karnı paylaştığın kişiyi kaybediyorsun. O benim ablam, annem, oyun arkadaşım, can yoldaşımdı. Kayıp benim için zaman makinası gibi. Ben ablamı kaybettiğimde bugünü yaşamıyordum. Aklım sürekli geçmişteydi. Onu anılarımda, geçmişimde buluyorum. Biliyorsun çünkü o şimdide de gelecekte de yok. Onu yaşamak için sürekli geçmişe gidiyorsun. En acısı da ablamın öldüğü yaştayım. Onun yaşayamadığı yılları yaşıyorum. Bir sürü hayalim var. Anne olmak, açıktan üniversite okumak, bir işimin olması... Onun da böyle hayalleri var mıydı? Hiçbirini yapamadı. Şu an bunu hep düşünüyorum.” (Katılımcı 19)

Yukarıda yer alan katılımcıların ifadeleri ışığında kayıp deneyimiyle birlikte kişinin kendisine ait olan bir parçayı da yitirdiği anlaşılmaktadır. Ancak yitirilen parçanın veya duyguların tam olarak ifade edilememesi nedeniyle alegorik bir anlatımla aktarımın sağlanmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, her kaybın bir değişimi ve keder duygusunu beraberinde getirdiğini, güncel kayıpların geçmiş kayıp deneyimleriyle bağlantılı olduğunu belirtebiliriz. Katılımcıların kayıp tanımları ele alındığında yaşam geçişlerinin ve kriz durumlarının hem yas sürecinin hem de güçlendirme yaklaşımının temel vurgusu olduğunu; dolayısıyla güçlendirme yaklaşımının “bilişsel, duygusal, eylem” boyutları ile yas sürecindeki Roman kadınlar için çok yönlü bir müdahale imkânı olarak belirlediğini söyleyebiliriz.

4.2.2. Birincil kaybın diğer bir yüzü: cezaevi nedeniyle deneyimlenen kayıp

Deneyimlenen kayıp ne kadar somut olursa, bireyin kayba yönelik anlamlandırmaları da bir o kadar somut olmaktadır. Nitekim ölümün birincil kaybın en somut hali olması ve geri dönülemez bir kaybı simgelemesiyle bireyin ölüm olgusunu kayıp şeklinde adlandırması ve anlamlandırması kaçınılmaz olan bir sonuçtur. Ancak, bireyin sevdiği bir kişinin kaybını cezaevi gibi bir nedenden dolayı deneyimlemesi kaybın soyutlaşarak, ölüm gibi geri dönülemez bir kaybı simgelememesi demektir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde sevdiği kişiyi cezaevi nedeniyle kaybeden Roman kadınların kayıp tanımlamalarının bir anlam arayışını kapsadığı gözlemlenmiştir.

“Babam ölmedi. Cezaevine gitti, mahkûm. Biraz karman çorman bir durum. Bu bir ayrılık. Veda etmek istiyorsun ama veda edebileceğim bir şey de değil çünkü gitti ama geri gelecek. Yaşarken ölmek mi acaba? Bir insan hem var olup hem de nasıl yok olabilir ki? Babam önceden sen korkma kızım ben varım derdi. Ben, babamı arkamda hissedirdim. Hem de tüm gücüyle hissedirdim. Cezaevinde girdikten evet, babam arkamda hala ama varlığını değil de sanki gölgesini hissediyorum.” (Katılımcı 11)

Ölüm yaşamla birlikte deneyimlenmesi açısından organik bir kayıp türü olarak belirtilirken, mahkûmluk durumu dünyevi adalet sisteminin bir parçası olması nedeniyle inorganik kayıp türü olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde ölüm her canlının deneyimleyeceği kaçınılmaz bir kayıpken, cezaeviyle bağlantılı olarak deneyimlenen kayıp bir olasılıktır. Bu sebeple sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların kayıp tanımlamalarının yaşama dair sorgulamayı

kapsadığı gözlemlenmiştir. Katılımcı 7'nin kaybı tanımlayış biçimi belirtilen argümanı destekler niteliktedir.

“Kesinlikle çok zor. Az önce komşuma da diyordum. Zaman geliyor insan gerçekten bıkıyor. Yaşamak istemiyor. Kendime ‘neden bunlar bizim başımıza geldi’ diye soruyorum. Başkası değil de biz yani. Bizde böyle sanıyoruz galiba. Ne olursa olsun, altından kalkmam lazım diyorsun. Kendi canını, yavrunu cezaevine koymak çok zor. Dünya durdukça, benim evlatlarım dursun. Daha ne diyeyim.”

Yukarıda yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere ölüm, her bireyin deneyimleyeceği dünyevi yaşamın bitiş çizgisiyken, cezaevi nedeniyle deneyimlenen kayıp, birey için yaşamda deneyimlenmesi olasılık olan tecrübedir. Bu durumla bağlantılı olarak görüşmelerde katılımcıların kayıp tanımlamalarının “yaşam sınavı ve sınanma” gibi bir anlamlandırmayı kapsadığı gözlemlenmiştir.

“Ya, çok zor zamanlardan geçtim ama beni ayakta tutan evladım oldu. Hayata zaten böyle tutunup, bağlı kaldım. İlk haberi aldığımda çok üzüldüm ama bir yandan da iyi oldu diyor insan. Orası da bir hayat okuludur. Bir sınav kapısıdır insan için. Durup, düşünüyorsun ve keşkelerin oluyor. ‘Keşke böyle yapmasaydım’ gibi düşünceler çok iyi oluyor. Uzak yaşıyor ailesinden. Her istediği zaman arayamıyor. Her istediği zaman göremiyor. Her şeyden mağdur. Dediğim gibi her sabrın sonu selamettir. Mesela eşimin konuşmaları, düşünceleri, sahip çıkmaları değişti. Mektup yazmış bana.” (Katılımcı 4)

Bir değişimin kayıp olarak adlandırılabilmesi için ilk önce birey ve toplumun diğer üyeleri tarafından bir kayıp şekli olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Sevilen bir kişinin cezaevi gibi suç olgusuyla bağlantılı olarak kaybedilmesi toplum tarafından bir kayıp olarak değil, bir suça karşılık yaptırım olarak kabul edilmektedir. Böylelikle, kaybı deneyimleyen bireyin beklediği sosyal kabul ertelenmekte ve bireylerin kayıp tanımları aslında arzuladıkları sosyal kabulün izlerini barındırmaktadır. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde Katılımcı 7, kaybı şu şekilde ifade etmiştir:

“Ah, ah benim canım kızım insanın başına hayatta her şey gelebilirmiş. Bizim sokak var ya mahallenin en temiz sokağı. Biz buraya uyuşturucu falan sokmayız. Bazen sokağın başına geliyorlar biz hep kovuyoruz. Yemin ederim sokmayız. Benim oğlum da temiz bir çocuktur. Benim eşim öldü. Sonra bana oğullarım baktı. Bir gün benim çocuğum Cuma namazına gidiyor. Orda bir adamla yolları kesişiyor. Yol ver, yok vermeyeceğim diye kavga çıkıyor. Küfürleşiyorlar. Sonra adam sivil polis çıkıyor. Alıp götürüyorlar oğlumu. Benim oğlum cezaevine girmeden önce tek bir alışkanlığı vardı. Akşam yemeğinden sonra üç firt sigara içer atardı. Hemen midesi ağırırdı. Ben şimdi hastayım gidemiyorum bile görmeye. Öğrendim kilo vermiş. Orada sigara içmeye başlamış. Ah, ah evime düştü bir ateş be kızım. Hani, insanlar Kuştepe deyince hemen uyuşturucu sanıyorlar. Evet, burada çok var ama benim çocuğum öyle değil. Karısı ve çocuğu sefil, ben bir yandan sefilim.”

Cezaevi ve mahkûmluk durumunun suç olgusuyla bağlantılı olması aynı zamanda kişinin genel bir tabirle “suçlu, hırslı, bağımlı, katil, uyuşturucu satıcısı” gibi etiketlerle damgalanmasına neden olmaktadır. Böylelikle, mahkûm olan kişi suç olgusuyla birincil dereceden damgalanmayı deneyimlerken, yakınları ise ikincil dereceden damgalanmayı deneyimlemektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların kayıp tanımlamaları maruz kaldıkları suçlu

damgasına karşı, kaybedilen kişinin “olumlu ve güçlü” olan özelliklerinin ön plana çıkarılması şeklinde olmuştur. Böylelikle, deneyimlenen damgalanmaya karşı kaybedilen kişinin “güçlendirilmesini” sağlamaktadırlar.

“Ne denir bilmem ki. İlk başta benim eşimin sigara alışkanlığı dahi yoktu. İnan arkadaş kurbanı oldu. Bir insanın arkadaşları kötü olunca, kötü alışkanlıklara da başlatılıyorsun. Arkadaşları uyuşturucu şeylerin bağımlısıydı. O da onlarla takılırken uyuşturucu bağımlısı oldu ama kendine zararı vardı. Bana, çocuğa bir zararı yoktu. Hatta, ben eşimi severek aldım. O yüzdende hep istedim ki kendini toparlasın. Bizimle ilgilensin, eve para getirsin, kızla bir şeyler yapsın istedim. Hep bir yola düzgün bir şekilde girmesini istedim. Aslında benim eşim de kötü bir insan değil. Ortam pis işte. Ortamdan dolayı. Bir insanın cahilliği olabiliyor, boşluğu olabiliyor”. (Katılımcı 4)

Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların kayıp tanımlarının suç olgusu nedeniyle maruz kaldıkları sosyal dışlanmanın yansımalarını içerdiği gözlemlenmiştir.

“Benim eşim sakın birisi. Belki benden de anlarsın. Ben de sakın bir insanım. Arkadaş ortamında öyle değil tabi. Üç kere uyuşturucudan içeriye girdi. Bir girdi, bir çıktı derken, en sonunda pandemi izindeyken toplu baskınla aldılar götürdüler. Yani, zaten burada çok mahkûm ve ailesi var. Destek oluyorsun da yabancılarla öyle olmuyor. Zaten tenin kara, adam anlıyor ki sen Romansın. Görse seni adliyede, cezaevinde yadırgamıyor. Benim eşim çok girdi çıktı ama bu kötü insan demek değil. Benim ona kırgınlıklarım var ama ne bana ne aileme ne de çocuklarıma bir zararı oldu. Yani, mağdursun aslında ve yardıma yazılıyorsun ama insanlar bunu bile devletin parasını yemek olarak görüyor. Romansın ya ondan.” (Katılımcı 6)

Hangi değişimlerin kayıp olarak adlandırılacağına yönelik sorgulama sürecinden önce her kayıp deneyiminin bireysel ve toplumsal yaşamda yeni açılımları keşfetmek ve iyileşmek için bir araç haline gelebileceğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla yas, ötekinin deneyimlediği kaybı kendi kayıplarımızla bütünleştirmemize ve sürecin ortak bir paylaşım aracına dönüşmesine imkân tanıyan bir deneyimdir. Bu bağlamda, güçlendirme yaklaşımının “dış sosyal güçlerin bireyin kontrol hissini ve gücünü etkilediği” düşüncesinden yola çıkarak Roman kadınların ve toplumun diğer üyelerinin birbirinden farkı kayıp öyküleri aracılığıyla ortak bir kendi kendine yardım paydasında buluşabileceklerini söyleyebiliriz.

Güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde geliştiren profesyonel sosyal hizmet uygulamaları yas sürecindeki Roman kadınların yaşamında kontrol ve güç duygusunu aktif hale getirerek, sosyal işlevselliğini geliştirebilme potansiyeline sahiptir. Özellikle “kişisel, kültürel ve yapısal alanları kapsayan PCS (Psychological Cultural Social) Modelinin çerçeve olarak kullanılması çok boyutlu olan yas sürecinin hem bireysel hem toplumsal boyutlarıyla eşleşerek, bireyin hayatının her alanında ihtiyaç duyduğu gereksinimlere ışık tutmaktadır.

4.2.3. Kayıp sürecinde değişen duyguların bireysel ve kolektif olarak anlamlandırılması

Şüphesiz ki deneyimlenen yas sürecinde bireyin kendi benliğine, duygularına ve çevresine karşı algı ve anlamlandırmaları değişmektedir. Bu nedenle çalışmanın alt başlığında, yas sürecindeki Roman kadınların deneyimledikleri kayıp çerçevesinde hangi duyguları hissettikleri, bireysel olarak hissedilen duyguların kolektif olarak nasıl anlamlandırıldığı ve hangi duygular aracılığıyla örgütlenildiğine yönelik bulgular güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde ele alınacaktır. Katılımcı 10'un vermiş olduğu cevaplar doğrultusunda süreç içerisinde yoğun olarak acı duygusunun hissedildiğini ve meşguliyetin acıyla baş etmeye yönelik bir strateji olarak kullanıldığını ifade edebiliriz.

“Yaşam geçiyor da böyle kırık kalıyorsun. Ciğerlerinde bir acı oluyor. Nefes alamıyor gibisin. Dünyayla birlikte kafanı alıp, çeviriyorlar ve kendi dünyanı da dönüp, duruyor gibi bir şey. Anlamıyorsun ki. Anneme baktım burada dört sene. Vefat edeli dokuz ay oldu. Neler çektim bir ben bilirim. Eşin öldüğü zaman sen mutlu olamıyorsun. Benim saçlarım belimdeydi, saçlarım döküldü. Yani, sıkıntılardan sonra yiyorsun, içiyorsun, geziyorsun ama boş. Sırf hayatta durmak için. Kedilerin, köpeklerin, arkadaşlarıyla hayata tutunup, gidiyorsun. Eşim vefat etmeden önce hiçbir şey düşünmüyordum. Bana para ver istediğimi alayım derdim. Yok param derdi. Hadi, hadi vardır derdim. Meğer ne kadar haklıymış. Böyle, böyle hayata tutunup gittik.”

Yas sürecinde bireyin hem kaybedilen kişinin yokluğuna hem de kayıpla meydana gelen değişimlere uyum sağlaması gerekmektedir. Dolayısıyla, “ruhsal yara” olarak adlandırılan yas süreci aslında iyileşme, alışma ve güçlenme sürecidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde katılımcıların, kaybedilen kişiyle tekrardan birlikte olunamayacağı gerçeğine karşı yoğun olarak yalnızlık ve özlem duyguları hissettikleri anlaşılmıştır. Ancak yaşamın kendisini güçlenme için bir yöntem olarak kullandıkları ve yaşama bağlılığı “hayata tutunmak” olarak adlandırdıkları gözlemlenmiştir.

“Ağzından çıkan her şey anlamsız kalıyor. Anca yaşayan kişi bilir ne olduğunu. O, hala o gün gibi aklımda. Benim için kimsesizlik gibi. Eşim, çocuğum var ama kendimi çok yalnız hissediyorum. Kolum, kanadım, her şeyim gitti. Babamın vefatında psikolojik tedavi dahi almadım çünkü ben babamın vefatını kabullenmek hiç istemedim. Hala daha istemiyorum. Hatta, babamın kokusu yıllarca burnuma geldi. Babamı kaybedince kendimi de kaybettim. Ben önceden çok şen, şakraktım. Şimdi bütün ölümler üst üste gelince durgun bir Derya oldu. Hani, hastalıklarımdaya girdi işin içine. Şu an varla yok arası gibiyim. Hayata tutunuyorum. Tutunmak zorundayım. Önceden bilirdi herkes beni çok güçlüydüm. Şimdi de güçlüyüm ama o kadar değil.” (Katılımcı 9)

Deneyimlenen kayıp sonucunda hissedilen acı duygusuna ek olarak kaybedilen kişinin yokluğuyla bağlantılı bir boşluk duygusunun da meydana geldiği gözlemlenmiştir. Hissedilen duygulara rağmen kayıp deneyimi öncesi gerçekleştirilen pratiklerin devam ettirildiği anlaşılmıştır.

“Sanki bir boşlu var ve seni içine doğru çekiyor. İçine çekildikçe ne olduğunu, nasıl olduğunu, oraya nasıl girdiğini anlamıyorsun. Bunu yapamıyorsun. İlk başta algılayamadığın acı içinde büyüyor ve sanki hayatını yaşayan kişi sen değilmişsin gibi hissediyorsun. Daha sonra çok uzun süreli bir uykudan uyanmış gibi oluyorsun. İşte o zaman hissettiğin acı ve özlemle yaşamayı öğreniyorsun. Ben babamın vefat ettiğini bir türlü kabul edemedim. Normalde çok dışa dönük bir insanım ama babam vefat edince bunun hakkında kimseyle konuşmadım. Gülmeye, eğlenmeye devam ettim ama onun hakkında kimseyle konuşmadım. İnsanlar belki çok iyi olduğumu ve umursamaz olduğumu düşündü ama kitabın arka sayfasında bu böyle değildi.” (Katılımcı 12)

Katılımcıların söylemleri doğrultusunda deneyimlenen kayıpla bireylerin acı, yalnızlık ve özlem duygularını hissettiği anlaşılmıştır. Bireysel boyutta hissedilen bu duygular katılımcılar tarafından normal olarak adlandırmaktadır. Ancak, duyguların kolektif olarak anlamlandırılması sosyal dışlanma sonucunda oluşan gettolaşmanın ve “biz- siz” söylemlerinin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, yas sürecini deneyimleyen Roman kadınlarla hâkim grup arasında örtük bir güç hiyerarşisinin bulunması sosyal eşitsizliklerin artmasına zemin hazırlamaktadır. Bu noktada yas sürecindeki Roman kadınlar için grup içi dayanışma ağları yardıma koşmaktadır. Bu durum yas sürecinde güçlendirme stratejilerinin uygulanabileceği bir başka noktadır. Katılımcı 20, hissedilen duyguların kolektif alana yansımaları şu cümlelerle aktarmıştır:

“İçinin en derinliklerinde hissediyorsun acını. Sonuçta öksüz gibi kalıyorsun ortada. Anne, baba var ama evlenmişsin, eşin cezaevine girmiş. Hayat devam ediyor. Kendinle beraber düşünmen gereken birileri var. Sorumlulukların ve hayat mücadelesi vermek zorundasın. Bir de senden bile önemli bir şey var; Roman olman. İş bulman lazım ama eğitimin yok, bir de Çingenelerin onlar için. Bir yandan bakman da gereken çocuk, çocuk. İşte, sende senin gibi olan komşun, aynı dili konuştuğun, aynı yerden gelen ve seninle aynı şeyi yaşayan, kültüründen insana dayıyorsun sırtını. Acı ile yaşanmaz ama acılarımızda bizi bir araya getiren bir güç. Birisi iş mi arıyor? Bir yerden bir yardım mı var? Evde kaynayacak yemek yok mu? Sen korkma komşum, kaderdaşım, biz varız. Birbirimize destek veriyoruz. Yani, acı hissetmek anlamsız. Kalk ve mücadele et hayatla. Bu kafadayız.”

Gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcıların söylemleri doğrultusunda hissedilen acı, yalnızlık ve özlem duygularının kolektif olarak yansıtılmasıyla bir paylaşım ağı kurulduğu gözlemlenmiştir. Deneyimlenen sosyal dışlanma gurup içi doğal sosyal destek mekanizmalarını güçlendirmektedir. Dolayısıyla, Roman kadınların bireysel olarak hissetmiş olduğu bu duyguların gurup içi kolektif yansımaları biçimi Zimmerman’ın da belirlemiştir olduğu gibi (1995) ‘bireylerin öz güvenlerinin bilgi, paylaşım, beceriler, katılım ve sosyal destek ağları ile artırılması’, yani güçlendirilmesi olmaktadır.

“Biz Romanlar dert tasa bilen insanlar değilizdir. Bizde her şey sınırlardadır. Üzüntü, mutluluk, sevgi. Biz sınırlarda yaşayan insanlarızdır. Bize bir sinir gelir. Aniden gelen bir sinirdir bu. Bir kere sinirliz ve içimizde ne var ne yoksa onunla atarız. İnsansın ama hissedersin acını, üzüntünü, yalnızlığını. Özlersin kaybettiğin canları ama ne kadar üzülsen o kadar da kaybolursun. Buranın güzel yanı ne mi? Biz biliriz insanlarımız neler yaşar. Burada da evin kapıları kapanır ve içinde yaşanır her şey ama biz yine komşumuzun, dostumuzun neler yaşadığını biliriz ve kol kanat gereriz. Mesela, birazdan balık yapacağım. Atacağım kapının önüne ızgarayı hep beraber yiyeceğiz. Burada böyledir. Yanlış anlama beni ama kaç hastanede bunalımlı Roman gördün? Bu hani bunalım için falan gidilen doktorlardan bahsediyorum.

Göremezsın çünkü biz acıyı yaşasak da bunu birlik olarak hallediyoruz. Genelde siz gacolar gidiyorsunuz.” (Katılımcı 15)

Katılımcılar tarafından kayıp deneyimi neticesinde ön plana çıkan acı, yalnızlık ve özlem gibi duyguların hissedilmesinin olağan olduğuna yönelik bir kabul söz konusudur. Bu duygular katılımcılar için ikircikli duygulardır. Buna rağmen hissedilen duygular yaşam mücadelesine katkıda bulunmadığı takdirde bir dayanışma mekanizması ve büyüme aracı olarak işlevsiz kalacağına yönelik düşüncenin hâkim olduğunu ifade edebiliriz.

“Belki sizin de çevrenizde vardır sevdiğiniz kişinin ölümü. Gerçekten zor evet ama insanı güçlendiren bir şey. Çevrendeki dostunu ve düşmanını öğretiyor sana. Yalnız kalıyorsun ve yüreğin parçalara ayrılıyor. Buna kimse ‘yok öyle bir şey’ diyemez ama gerçekten tek kaldıysan, yalnız oluyorsun. Burada eğer Roman olarak Romanların bulunduğu sokakta yaşıyorsan acılar sizi güçlendiriyor. Neden mi? Birlikte yiyorsunuz, içiyorsunuz, gülüyorsunuz, sizin gibi acı yaşayan insanı biliyorsunuz ve konuşup, dertleşiyorsunuz. Biliyorsun ki o da yaşamış aynı şeyi ve anlıyor seni. Ortalıkta sadece bir gün görünme, ertesi gün hemen kapın çalınır. Ama burada mahallenin üstüne çıktıkça farklı kültürlü insanlar da var. O sokaklarda da Romanlar var ama az. Mesela, onlar orada yalnız kalıyorlar. Buradaki gibi birlik, beraberlik yok. O yüzden bize göre daha çok yalnız kalıp zorlanıyorlar.” (Katılımcı 18)

Görüşmelerde katılımcıların kayıp sonrası tecrübelerinde diğer kayıpları olan bireylerle kurmuş oldukları ilişkilerin önemli olduğu görülmüştür. Bir çeşit kendi kendine yardım gurubu olarak değerlendirilebilecek bu yeni ilişkiler kayıp sonrası güçlenme sürecine katkıda bulunmaktadır.

“Bazen kedimi çok kötü hissediyorum. Özellikle eşim beni cezaevinden aradığı günler. Sesindeki sıkıntıyı duyduğumda elimde olmadan üzüliyorum. Burada bir komşum var. Hemen arıyorum ablamı. Toplanıyoruz benim evimde. Bana, ‘Allah büyüktür, her şey yoluna girer, Cenab-ı Allah sevdiği kulunu dener, sabır, sabrın içinden geçmektir, zor bir sürecin içindesin, bir sınavdasın, düzelecek’ diye söylerler. Bunları söyleyen abla, bana sözleriyle silkeleyip kendime getirmesinden çok destek verdi yani. Çok iyi bir insan kendisi. Benim çevremde çok fazla eşi, çocuğu falan cezaevinde olan kadın var. Böyle, birlik olup, dua falan ediyoruz. Bir araya gelince sıkıntılarımızı konuşuyoruz. Sonra bir bakıyorsun geçiyor her şey. Anlıyorsun ki sadece senin problemin değil. Seninle aynı şeyi yaşayan herkes bunlarla mücadele ediyor.” (Katılımcı 4)

Yas sürecindeki Roman kadınların sosyalleşme pratikleriyle bireysel boyutta hissettikleri acı, yalnızlık ve özlem duygularını kolektif olarak dönüştürüldüğü ve böylelikle olumsuzluk hissettiren duygularının yerini pozitif duygu ve eylemlerin aldığı görülmüştür. Bu durumda güçlendirme yaklaşımının temelinde yer alan doğal toplumsal destek mekanizmalarının aktive edilmesinin doğal bir biçimde geliştirildiği söylenebilir.

“Böyle bir araya geliyoruz ya, eşlerimizle ilgili değişikliklerden bahsediyoruz. Yani, benimki artık bizi daha çok özlüyor. Düşünüyor. Anladı artık evinin kıymetini diyoruz. Herkes kendi eşindeki iyileşmeden bahsediyor. Eskileri gülerek anlatıyoruz. Böyle, böyle anlıyorsun aslında bir sınav olduğunu. Yani, aslında değişmesi için bunu yaşadığını. O zaman üzgünlüğünde gidiveriyor. Biz hem dua ediyoruz hem de dertleşiyoruz. Çünkü bu sınavsa elden hiçbir şey gelmiyor. O yüzden dua etmek sanki yapabileceğin tek şeymiş de sen onu yerine getiriyormuşsun gibi hissettiriyor. Eee, dertleşerek anlıyorsun sadece senin problemin olmadığını. Bir araya gelince üzüntüler gidip, kahaahalar geliyor. Hani, zor ama dedim ya sana aslında iyide bir şey. Güzel anıları hatırlatıyor. Açıyorsun bir fotoğraf, bir video falan.” (Katılımcı 4)

Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda kayıp deneyiminden sonraki süreçte acı, yalnızlık, kabullenememe ve özlem gibi duyguların birlikte deneyimlendiği görülmüştür. Buna rağmen duygular kolektif alanda dayanışma mekanizması ve büyüme aracı olarak kullanılmadığı takdirde yaşam mücadelesine katkıda bulanamayacağı düşüncesinin hâkim olduğu gözlemlenmiştir. Güçlendirmeye yönelik araçsallaştırılamayan duyguların sadece güçsüzlük ve bocalama getireceğine yönelik bir inanç da söz konusudur. Kayıp deneyimi olan Roman kadınlar için bu süreçteki temel güçlenme aracı diğer kayıpları olan bireylerle oluşturmuş oldukları kendi kendine yardım guruplarıdır. Geliştirilen kendi kendine yardım grubuyla güçlendirme sürecinde gerekli olan kararlılık, sorumluluk almak, içsel güç, kendine güven, gelişim arzusu ve daha iyi bir gelecek için umut gibi değerler ve beceriler inşa edilebilmektedir.

4.3. Kayıp ve Yas Sürecinde Roman Kadınlar: Biz de Buradayız

Yas sürecinden bahsederken konuyu sadece bireyin psikolojisi üzerinden anlamaya çalışmak, toplumsal boyutlarda ortak olan bir kamusal uzama, ritüellere değinmemek sürecin tam olarak anlaşılmasını engeller. Nitekim her toplumun kendine özgün yas pratikleri ve ritüelleri olmasına rağmen bu pratikler alt kültürlerle göre kısmi değişiklikler gösterebilir. Sonuç olarak, bireylerin yas sürecindeki pratikleri; kültürleri, inanç sistemleri ve etnik kökenleri gibi etmenlerle bağlantılı olarak değişiklik göstermektedir. Bu pratikler (cenaze törenleri, kullanılan nesneler ve giysiler, dinsel ritüeller ve taziye biçimleri) önemlidir, çünkü bireysel olarak tecrübe edilen kaybın paylaşılabilişliğini arttırarak, yas tutan bireyin kamusal bir uzamda kendisine ait olan bir konum bulmasına destek olmaktadır (Özmen, 2017).

4.3.1. Güçlendirici yas ritüelleri ve kayıp sürecinde roman kadınlar

Literatür Roman toplulukların yas pratiklerinin yaşamlarını sürdürdükleri bölgelerde hâkim olan dini inanışa göre şekillendiğini göstermektedir. Araştırmanın yapılmış olduğu bölgedeki Romanlarda iki kökenin yas ritüellerini etkilediği görülmektedir. Bunlardan birisi İslam dini ve Türkiye'deki ana akım kültür çerçevesindeki ritüelleri içerirken, diğeri ise genel Roman kültürü dolayısıyla ortaya

çıkan Roman havası eşliğinde anma, sevilen kişinin ardından en sevdiği şarkıyı söyleme ve dinlemeyi kapsayan ritüellerdir. Katılımcı 1, İslam dini çerçevesinde gerçekleştirilen ritüelleri şu şekilde aktarmıştır:

“Şimdi, birisi vefat ettiği zaman baş sağlığı için akşam cenaze evine gideriz. Elimizde bazen bir kola, bir süt, poşet çay bazen bir şeker olur. Cenaze evine yemeği komşular getirir bizde. Mesela burada bir komşum öldü. Biz tatlısını, tuzlusunu, yemeğini götürüyoruz. Mesela, sen yakınsın, aile dostusun. Diyorsun ki yedisini ben yapacağım. O da diyor ki Allah kabul etsin. Bizde biri öldüğü zaman ilk üç gün mevlit okunur. Bazen yedi gün okunur. Bizde gömüldüğü günden sayılmaya başlıyor. Üçüne kadar evde okunuyor. Üçünden sonra hoca evinde okuyor. Yedisinde tekrar hoca cenaze evine geliyor. Bağışlıyor okuduğunu. Hoca cenaze evine geldikten sonra yine okunuyor mevlit. Aile dostları, komşu geliyor. Yedisinden sonra yok. 52 güne kadar tekrar kendi evinde okuyor hoca. Yine cenaze evine geliyor ve bağışlıyor. 52’si oluyor ve 40’ı oluyor. Yani, 7’si, 40’ı, 52’si ve sene devriyesi olur her yıl. Bizim mevlitlerimiz mahallede dışarda olur. Mahallede pişiyi (tuzlu ve büyük yuvarlak) güzel yapan teyzeler bilinir. Onlardan rica edilir. Mahalleye ateş yakılır ve tencereler kurulur. Kuran okunur. Helva yapılır. Biz dindar insanız. Bizim herkes dindardır. Çoğu namaz kırlarlar. Bizde diğer mevlitlere göre farklılık ikramların fazla olmasıdır. Biz yedirip, içirmeyi çok severiz. Yesin herkes düşüncesindeyizdir. Bir de ölünün arkasına gidiyor deriz. Yenilen yemek ölünün ruhuna yendiğine ve sevap götürdüğüne inanırız. Bu bizim genelimizde var. Ölü dahi olmasa gelen misafire bir su ver, gene de ver. O mana var aslında. Biz mevlitte yemeği tencere, tencere severiz yani. Düğün sonrasında da aynı şekilde. Hem biz severiz hem de gittiğimiz yerlerde de hep aynısının olmasını istiyoruz. Mesela bir yere gitsek, bize bir çay, kahve, su vermese aaa, bunlar bize hiçbir şey vermedi diye arkadan dedikodu yaparı da olur. Yani, bu kültür var.”

Şüphesiz ki kültür mevlit ve anma törenlerinde ikram edilen ikramlıkların taşıdığı anlamlarda, hazırlanış ve sunuş biçimlerinde de saklıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Kuştepe Mahallesi’nde 40 yıldır mevlit pilavlarını, helvalarını ve pişilerini hazırlayan Katılımcı 8, gerçekleştirilen mevlitlerdeki ikramların kültürel boyuttaki anlamlarını şu cümlelerle aktarmıştır:

“Cenaze sabahı herkes benim yanıma gelir helva ve pişi için. Ben bu sokakta 40 yıldır cenaze yemeklerini yaparım. Yani, gelin olduğumdan beri. Sadece Allah rızası ve dostluk için yapıyorum. Yaptıkça da kendimi iyi hissediyorum. Şimdi, bana geldiklerinde ben alınması gereken malzemeleri söylüyorum. Bana tencere ve malzemelerle geliyorlar. Sokağa ateş yakılıyor ve kazanlar kuruluyor. Ben hamur kızartıp, helva kavurmaya başlıyorum. Benim açtığım hamurları burada kimse açamaz. Tek başıma 30 kilo hamur yapıyorum. Çünkü ben dua okuyorum o pişilere. ‘Benim elim değil Fatma Ana’mızın eli’ diye. Bu duayı üç kere demek gerekiyor. Lezzetli, çok güzel de bir hamur yapıyorum. Bu cenaze sahibine de huzur veriyor. Çünkü ikramdır ve ev sahibi bunu verince kendini huzurlu hissediyor. Şimdi biz pişiyi yapıyoruz ya. Onun içine de helva koyuyoruz. Bir tatlı, bir tuzlu olsun ve tadı dengelesin diye. Pişiyi altlık olarak kullanıyoruz yani. Tabak gibi düşün. Üstüne koyup veriyorsun. Bir de biz helvayı irmikten yaparız, undan değil. Mevlit yemeğinde ise 10 kilo ya da 20 kilo tavuklu pilav yapıyoruz.”

Deneyimlenen kaybın ardından İslam dini ritüelleriyle birlikte kaybedilen kişiyi ağır bir Roman havasıyla anmak, en sevdiği şarkıyı dinlemek ve söylemek, toplu bir ortamda anılarından bahsetmek gibi pratikler Romanların, hâkim gruba ait olan pratiklerin dışına çıkmalarına ve kültürlerine özgü olan yas deneyimlerini sergileyebilmelerine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda Katılımcı 15, kayıp sonucunda yas tutmanın üzülmek, ağlamak ve özlemle birlikte hatırlama ve anma ihtiyacı olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

“Acı da sevmekten, özlem de sevmektendir. Özlem girince insanın kalbine, hatırlamak istersin. İyisi, kötüsü, işte ne varsa. Herkes inancına göre yaşar. Bunu hepimiz biliyoruz. Bizim de inancımız Müslümanlık olduğu için herkes gibi mevlitler olur. Tek fark dışarıda yapılması, yani İstanbul’da hep evdedir. İşte, bizde nerede olursa olsun dışarıda olur. Bir de bizde yemek çok fazladır. Gelen de giden de çoktur. Komşular, eli boş gelmez, yemek getirirler cenaze eve için. Kimseden bir şey beklemeyiz. Yaparsak, kendi aramızda hep beraber yardım olarak yaparız. Genelde sizinle aynı mevlitler. Siz diyorum ama anladın sen. Çingene olmayan yani. Fark ne dersen bana şu: biz mevlit yaptıktan sonra sevdiğimizi anmak için ağır bir Roman havası açarız. Sonradan ölünün sevdiği şarkılar dinlenir, eşlik edilir. Güzelleşir ortam. Güzelleşir diyorum çünkü sanki ölü orada, canlı gibi oluyor. Sevdiğin insanlarla aklına ne geliyorsa ölü hakkında anılarını paylaşırsın. Hatırlarsın yani. Aa, evet böyle olmuştu. Hatta, yeni şeylerini öğrenirsin. Yas mı dedin? Yas, ağlamak, acı, üzüntü kadar özlediğin kişiyi hatırlamak. Bunu yapınca bazen dinsizmişiz gibi anlaşıyor ama öyle değil. Burada bazıları yapıyor, bazıları yapmıyor. Bize ait bir şey belki ama herkes için de değil. İşte, bizde de değişiyor. Kayserilisi, Edirnelisi, göçmeni farklıyız hep. Bizim aramızdan da buna ölüye saygısızlık diyenler var. Herkes kendi bildiğini yapsın”

Tüm bu kolektif ritüeller esnasında sosyal destek mekanizmalarının ilk inşası da gerçekleşmekte; ihtiyaç duyulan ekonomik, duygusal, manevi ve psikolojik destek doğal toplumsal destek mekanizmaları ile kısmen giderilmektedir. Roman kadınların ana akım topluma ait kaynak sistemleri üzerinden güçlenememesi alt kültürün gurup içi yas pratiklerinin daha fazla paylaşım odaklı, kolektif ve güçlendirici olmasını gerektirdiğini ve böyle olduğunu söyleyebiliriz.

4.3.2. Unutmaya karşı hatırlayarak güçlenme

Roman kadınların yas pratiklerden birisi de kaybedilen kişiyle ilişkinin devam ettirilmesine yönelik sergilenen kabir ziyaretleri gibi araçlardır. Böylelikle, kaybedilen kişinin unutulma ihtimaline karşı her daim hatırlanıyor olması sağlanmaktadır. Roman kadınlar için bu durum kişisel ve sosyal işlevsellikleri için bir tehdit olmaktan ziyade kendi yaşamları üzerinde kontrol hissini arttıran ve öz yetkinlik için gerçekleştirilen bir yöntemdir.

“Böyle bir şeyi unutamıyor insan zaten. ‘Ay tamamen unuttum’ diyen yalan söyler. Özellikle annen öldüyse unutulmuyor. Görüyorsun televizyonda bir genç, bir çocuk ölmüş mesela. Onu bile iki-üç gün düşünüyorsun, üzülyyorsun, keyfin kaçıyor. Sadece sevdiğin kişi ölünce kendini anlarla teselli ediyorsun. Nasıl? Kabir ziyaretiyle. Mesela, ben onu özlediğimde kabir ziyareti yapıyorum. Duamı ediyorum. Duadan sonra sohbet etmeye başlıyorum onunla. Hani, sana anlatıyorum ya ona da bu şekilde anlatıyorum. Tabi, yine veda etmem gerekiyor. Veda ederken toprağını seviyorum, öpücük atıp, el sallıyorum.” (Katılımcı 1)

Gerçekleştirilen görüşmelerde Roman kadınların hatırlama pratiklerinden bir diğerinin kaybedilen kişiyle birlikte gerçekleştirdikleri aktivitelerin tekrarlanması şeklinde olduğu görülmüştür. Bu tekrarlar, bireyin yas tutmasına imkân tanınmasıyla bir büyüme ve güçlenme aracıdır. Ancak geçmişin izlerini bugününe aktarılmasıyla güçlenmeye karşı bir direnç etkisi de yaratabilmektedir.

“İnsan gerçekten unutamıyor sevdiği birinin ölümünü. Zaten kolay, kolay kabul edebildiğin bir şey değil ki nasıl unutasın? Babamı özlüyorum açıyorum fotoğraflarını, bakıyorum. Ayy, bir de babamın her Pazar TRT1’de kovboy dizileri olurdu. Birlikte oturur izlerdik. Onları açıp, izliyorum. Babam otururdu, ben saçlarıyla oynar, toka takardım. Düşün ki 18 yaşındaydım ama o zaman bile böyle bir ilişkimiz vardır. İnsanın en deli zamanların da bile babamla dost gibiydik. Çok keyif alırdım onla o filmleri izlemekten. 25 sene dile kolay. Zaman geçtikçe unutulmuyor. Bana göre sanki daha da tazeleniyor. Her yıl daha çok artıyor gibi. Bazen Pazar günleri açıp bir kovboy filmi izliyorum” (Katılımcı 9)

Hatırlamanın karşısı olarak unutmak yas sürecini deneyimleyen bazı Roman kadınlar için hakaret ve ihanet olarak anlamlandırılabilir. Unutmak iki türlü anlamlandırılmaktadır; hem bireyi güçsüzleştirebilen bir risk faktörü hem de hissedilen yoğun duygularla baş etmeye yönelik bir strateji, bireyin güçlü yönlerini ve yeteneklerini ortaya koyma yöntemi olarak da kullanılabilir. Bu bağlamda yas sürecini deneyimleyen Roman kadınların hissettiği duygulara karşı gerçekleştirdikleri pratiklerinden bir diğeri ise meşguliyeti kapsayan ve yas emeği olarak adlandırılan (Özmen, 2017) unutmaya yönelik pratikleridir.

“Benim için en zor şey her zaman ayakta dimdik duran annemi hasta olarak görmektir. Şu an eve gittiğimde bazen annem varmış gibi konuşabiliyorum. Yani, gezen, tozan, işini kendi yapan, her yere koşan, çocuklara bakan kadın gitti ve hasta birisi geldi. Onu, o şekilde görmek bana şunu söyletti ‘işte hayat bu’. Sonunun nasıl olacağını bilemiyorsun. Unutmadım. Unutamam onu ama o kadar ağır geliyordu ki ölümünün üzerine bu halini hatırlamak. Hayat mücadelesine giriştim. Oyaladım kendimi. Neden mi? Sadece, kendini teselli etmek zorundasın çünkü yaşıyorsun. Hayat, seni mücadeleye itiyor. Senin de çocukların var. Çocuklar hasta, eee, ekmek istiyor, yemek istiyor, tencere kaynatman lazım. Yani, hayat seni acını yaşatmayabile müsaade etmiyor. Günlük işlerle kafanı meşgul ediyorsun. Mecbur, mecbur. Çünkü düşün, yat, yat, yat, ah annem, ah annem, annem, annem. Hiç farklı bir durum yaşayamazsın.” (Katılımcı 1)

Yukarıdaki ifadeler ele alındığında Roman kadınlar için hatırlama pratikleri, yitirilen kişinin unutulma ihtimaline karşı geliştirdikleri anılar, birlikte yapılan aktivitelerin tekrarları ve nesneler aracılığıyla hatırlama şeklinde gerçekleştirilir. Hatırlamak duygularla baş etme yöntemi olarak güçlendirme stratejisi için kullanılabilirken, geçmişin bugüne aktarılmasına neden olabileceği için güçlendirmeye karşı bir direnç oluşturma potansiyeline de sahiptir ve birey tarafından nasıl kanalize edilip işlendiği önemlidir.

4.3.3. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların gündelik yaşam pratikleri

Roman toplulukları etnik kökenleri nedeniyle sosyal dışlanmaya maruz kalabilmekte ve temel yaşamsal kaynaklara erişime yönelik hak eşitsizliklerini tecrübe edebilmektedirler. Literatür incelemesi ve gerçekleştirilen saha çalışması sonucunda ortaya çıkan bulgular ele alındığında kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınların

deneyimledikleri sosyal dışlanmanın özellikle ekonomi, gündelik ve sosyal yaşam, eğitim ve sosyal hizmet alanlarına belirgin bir şekilde yansıdığı görülmüştür. Bu durumda Roman kadınlar yeni pratikler ve bir çözüm niteliğinde olan enformel destek sistemleri geliştirmektedirler.

Gündelik yaşam denildiği zaman akla ilk gelen bireyin gündelik zaman diliminin parçaları olan giyinme, barınma, yeme, içme ve uyuma gibi faaliyetlerdir (Tekeli, 2000). Ancak, gündelik olanın toplumsal sınırlarında gezinerek kolektifliği kapsarken, kişisel edimler ve davranışların pratiğe aktarılmasıyla bireyselliği de kapsadığını ifade edebiliriz. Bu bağlamda yas sürecindeki Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri kayıp deneyimi sonucunda meydana gelen değişimlerle bireysel olanın izlerini taşıırken, aynı zamanda Lefebvre'in (1995) de belirtmiş olduğu gibi toplumsal ilişkilerdeki çatışmaları da yansıtmaktadır. Sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Katılımcı 5, ekonomik statüdeki düşüşün gündelik yaşam pratikleri üzerindeki etkisini ve değişimleri şu şekilde ifade etmiştir:

“Eşim cezaevine girmeden önce, bana hiç şey yaptırmazdı. Hani elimi atsam her şeyim vardı. Dışarıya çıkar, komşularımla dedikodu yapardım. Yani, ilgilenmem gereken şey çocuklar, ev temizliği, yemekti. Şimdi, yemek yapacağım ya arkadan alacağım malzemeleri, çocukları okula götüreceğim ya kıyafetlerini, kitaplarını, defterlerini, gezmeye götürmek istiyorum ya orada benden isteyeceklerini hesaplıyorum. Bir de eşim gitti ya cezaevine ben evimden de oldum. Neyse ki çocuklarımın yaşamı şimdi de iyi tabi ki ama o şekilde değiliz. Eşim buradayken, çocuklarımı yedirirdim, içirirdim, gezdirirdim. Eşim içeri girdikten sonra kısıtlıyorsun kendini. Hani, diyorsun her gün değil de haftada sadece bir kere. E, şimdi eşin yanında diyelim ki bir şey düşünemiyorsun. Kiran verilmiş, borcun yok, çocukların yanında, kenarında belirli bir limitin var. Daha ne derdin olacak ki? Ama şimdi bunların hepsini sadece sen düşünüyorsun. Bundan da her şeyin kısıtlanıyor. Bir de zaten zor bir şey yaşıyorsun. Artık, insanların derdi de sana küçük geliyor. Önceden otur dedikodu yap. O bana bunu dedi falan. Şimdi hepsi yalan geliyor. Bundan daha büyük mücadeleyi var. Bu yüzden seninle aynı şeyleri yaşayanla beraber olup, konuşmak istiyorsun.”

Gerçekleştirilen görüşmeler ışığında sevdiği kişiyi cezaevi nedeniyle kaybeden Roman kadınların deneyimlemiş olduğu sosyal dışlanmanın gündelik yaşam pratiklerine bir kısıtlanma, yoksunluk ve güçsüzlük durumu olarak yansıdığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, yas sürecini deneyimleyen Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal hizmet uygulamalarında güçsüzlüğün gündelik olanda saklı olduğu gerçeğini arka planda tutan geleneksel sosyal hizmet anlayışından daha çok güçlendirme yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır.

“Yani, bir gün iyiysen, yarın kötüsün. Bir gün karnın doydu, yarın düşünüyorsun acaba nasıl yapabilirim de yemek yaparım? Çocukları nasıl gönderebilirim okula? Bir de okulun masrafı bitmiyor. Yok A4 getirin, getir ama nasıl getirebilirim? Varsa getireceksin, yoksa nasıl getireceksin? Mesela, benim çocuğum dörde gidiyor. Seneye beşinci sınıfta. Ben nasıl beşinci sınıfın masraflarını karşılayacağım. Her sene okul atladıkça, masraf da atlıyor. O yüzden çok zor. Eee, kıyafet değişiyor, çanta gittikçe büyüyor, kitaplardır derken hep masraf. Çalışmıyorsun da. Hani ben de müdürle konuşuyorum. İki tane alamam, bir tane alabilirim diye. Benim eşim cezaevinde diyorum. Benim özel eğitime giden bir çocuğum var. %30 engelli raporu var. Dikkat eksikliği var yani. Odaklanmıyor bir şeye. Böyle olunca sen her şeyi çocuğun

eğitimine veriyorsun. Normalde eşimin ailesi ya da benim ailem yardımcı olsa gider çalışırım. Diyorsun birlikte kalalım, tek tencere kaynasın evde. Çünkü bu adam gitti ama geri gelecek. Sadece bir süre yardıma ihtiyacın var, ama bunu aileden görmüyorsan teksin. Onların da elinde yok ki sana versin ama manevi bir yardım da yok yani. Bu süreçte sen dostunu, düşmanını tanıyorsun. Cezaevi böyle bir şey. O yüzden benim ailem, birlikte olmayı seçtiğim, sevdiğim arkadaşlarım, komşularım.” (Katılımcı 5)

Yas deneyimiyle meydana gelen değişikliklerden birisi de ilişki durumudur. Bu bağlamda, sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar tek ebeveynlik ve sorumluluklarda artış gibi çoklu stres faktörlerine de uyum sağlamaya çalışmaktadır. Tek ebeveynlik ve artan sorumluluklar gündelik yaşam aktivitelerini kısıtlasa da geliştirmiş oldukları uyum eylemleri ile gündelik yaşamın üstesinden gelmeye çalışmaktadırlar. Tecrübe edilen güçsüzlük bireylerin yeni yetenekler geliştirmesi ile kısmen kompanse edilmektedir.

“Eşim tutuklanmadan önce iyiydi. En azından çalışıyordu. Getiriyordu bir şeyler. Ekmek, yemek oluyordu evde. En azından aç değildik, açıkta değildik. O gidince gelir yok oldu. Çocuklara bakacak kimse de yok. Ben gidip nasıl çalışayım? Bir müddet çalıştım, bıraktım. O zamanlar annem bakıyordu, bebektir çocuklarım. Biraz, biraz çalıştım, sonra annem memlekete taşındı. Haliyle oturuyorsun yerine yani. Benim eşim olduğu zaman 1 TL bile almamışımıdır hiçbir yerden. Mecbur girdikten sonra aldım. Evin her yerinden bir şey akıyor. Musluğun altı mesela, pert. Borular var hep kendim tamir ediyorum. Borular tıkanıyor, musluk bozuluyor, ampul patlıyor hepsi bana bakıyor. Eşimden sonra öğrendim. Bugün eşimle konuştuk. Telefon günümüzdü. Yaptıklarımı anlattım. Evin erkeği oldum yani. Her şeyi kendim öğrendim. Sobayı mesela, kendim kuruyorum.” (Katılımcı 19)

Kayı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların hayatı zenginleştirebilecek bazı günlük yaşam aktivitelerinden mahrum kaldıklarını ve böylelikle gündelik yaşama aktif katılımın sınırlarla çevrelendiğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla, kısıtlı kaynaklar altında gündelik olanın sınırlarını belirlemektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde güçlendirme yaklaşımı, yas sürecindeki Roman kadınların doğal toplumsal destek kaynaklarını değerlendirebilmesi ve yaşam kalitesini geliştirmesi için bir destek aracı olarak kullanılmalıdır. Örneğin:

Katılımcı 6: “Sabah kalkıyorsun, akşam yatıyorsun aynı şey. Ben eşim buradayken küçük de olsa çalışmazdım. Yapmam gereken belliydi. Şimdi evin direği gibi oldum. Hani, derler ya erkek evin direğidir. Değişiyor bu. Evin tüm her şeyiyle ben ilgileniyorum. Sorumluluğum arttı. Kendine, zevklerine de vakit bulamıyorsun. Bozuldu bir yer, hemen tamir ediyorum. Eskiden ampul bile takmayı bilmezdim. Çocuklar gezmek istediğinde öyle oyuncaklara falan bindiremiyorum zaten. Mahallenin parkına götürüyorum en fazla. Param yok zaten. Korkuyorum ki benden bir şey isteyecekler. Eşim çocukları yine gezdirirdi. Önceden kuaföre giderdim, üstüme bir parça almasam da bakınırdım. Şimdi saçımı falan evde komşumla boyuyorum. Neden bilmiyorum öyle mahalleden de uzaklaşım gelmiyor. İçime kapanık biriyim. Bunları yaşayınca daha çok susmaya başladım. Sabah kalk, çocukları okula götür. Sonra eve gel temizlik, yemek yap. Çocukların çıkma saatine yakın markete git. Oradan çocukları al, eve getir. Çocukları besle. Çocuklar dışarıya çıkınca, komşuna in bir kahve iç. Eee, iki lak lak yapmak lazım.”

Gündelik yaşam “yabancı” olarak adlandırdığımız kişilerle dolaylı veya doğrudan etkileşime geçtiğimiz alanları kapsamaktadır. Katılımcıların gündelik yaşamda girmiş oldukları etkileşimler sonucunda deneyimlemiş oldukları sosyal dışlanma kayıp döneminde güçlenmelerinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri sosyal dışlanma ve gruplar arası çatışmayı kapsamaktadır.

“Herkes çocuğuna güzel bir yaşam vermek ister. Bak, biz bugün için yaşarız. Bizim öyle, mal, mülk gibi derdimiz yoktur. Yani, bizim yaşamımız çocuklarımız. Ben de isterim ki iyi olsunlar, her istediklerini vereyim ama dışardan baksan Roman olduğumu anlarsın, eğitim desen yok. Peki, iş nasıl olsun? Benim eğitimin olmazsa devamlı bir iş olmuyor, iş olmayınca da çocuğuma eğitim yok. Bugün bir mağazaya gittiğinde bile gözlerini dikip, bakıyorlar. Belki ben öyle geliyordur ama sanki ya orda olmayı hak etmiyoruz ya da bir şey alıp çantaya atacakmışız gibi bakıyorlar sanki. Sana bir olay anlatayım. Eşim cezaevine girdikten sonra çocukların buradaki okulu beni tedirgin etmeye başladı. Burada okulların ortamı kötü biraz. Şimdi, eşim olmadığı için çocuklar da bana emanet gibi bir durum. Neyse, ben çocukları yine Şişli’de başka bir okula verdim. O kadar çok masraf çıkardılar ki. Zaten okula kaydederken bir şeyler istiyorlar. Eee, bize bakan anlar ki Romanız. Bir de gidip eşimin cezaevinde olduğunu nasıl söyleyeyim? Gizledim öğretmenden, müdürden falan. Söylesem kim bilir nasıl davranırlar çocuklarıma? Neyse ama biliyorduk ki durumum yok. Buna rağmen yok okul forması, yok beden giysisi, o kadar çok şey istedi ki sonunda tekrar bizim mahalledeki okula aldım çocuğu. Yani, para yok, para yoksa eğitim yok. Romansın, eşin cezaevinde üstüne. Kimse senin mücadelenle ya da kim olduğunla ilgilenmiyor da ne olduğunla ilgileniyor. Benim için en zoru çok güzel yaşantımdan bu hale düşmek. Her şeyimizi eşim. En önemli zamanlarda yok. En çok da bu yakıyor canımı. Sünnet falan oluyorlar, yok. Yatıyoruz, kalkıyoruz yalnız. Bir boşluk yani.” (Katılımcı 19)

Gerçekleştirilen görüşmelerde ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratiklerinin kesin bir çözüm olarak adlandırdıkları çalışma yaşamına yönelik düzenlemeler, değişen sosyal çevre ve ilişkiler sonucunda şekillendiği görülmüştür.

“Eşimi kaybettikten sonra tüm yaşamım değişti. Eşimle evlenmeden önce hukuk bürosunda sekreter olarak çalışıyordum. Eşimle evlenince işi bıraktım. Eşimi kaybettikten sonra ben kendimi toplamak zorundaydım. İki çocukla tek başıma kalmıştım hayatta. Kendi ailem dışında bana yardım verebilecek kimse yoktu. Lise de eşimle bizi tanıştıran kişi bir mağazanın müdürlüğünü yapıyordu. Çevresi çok genişti. O, beni iş yaptığı bir tanıdığının ofisine aşçı olarak aldırdı. Ben asgari ücrete çalışıyordum. Sigortamı yatırmamalarını istedim ki kızlarımın yetim parası ve benim dul param yanmasın ama sigortanın parasını da ek olarak vermediler. Neyse, beni işe sokan canım yakın arkadaşım, arkadan patronumu sıkıştırmaya başlamış işten çıkarması için beni. O dönem o kadar çok şoka girdim ki. Ben değişmişim. Yaşamaya çalışıyorum ya. Eşimden sonra otuz kilo verdim. Mecbur yeni kıyafet aldım. Değişen şey giyinmem mi? Kızları da aramayı kesti. Bağını iyice kopardı. Annem çocuklarla ilgileniyordu. Ablam hafta içi iki gün temizliği yapıyordu. Ben hafta sonu ev işlerini hallediyordum. Çamaşırları falan. Büyük kızım okuldan sonra yemek yapıyordu bir gün. Diğer hafta içi günleri ablam hallederdi yemek işini. Diğer ablam da kızıma okul için harçlık verirdi. Yatan dul ve yetim maaşlarıyla da kızların ek giderlerini karşılardık. Eşim vefat etmeden önce evdeydim ben. Eşim eve gelene kadar tüm ev işlerini halletmiş olurum. Kahvaltıda sıcakları eksik etmezdim. Üç farklı sıcak olurdu. Akşam yemeklerinde ailece otururduk sofraya. Sofrada salata, çorba, ana yemek, yan yemek, tatlısı olurdu. Yemekten sonra meyve tabağı hazırlar, çay koyardım. Mutlu bir aile havası vardı.” (Katılımcı 14)

Gerçekleştirilen görüşmelerde sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen bazı Roman kadınların çalışma hayatına aktif katılımlarıyla ebeveyn-çocuk ilişkisinde sınırların belirsizleştiği ve rol karmaşası yaşadıkları gözlemlenmiştir.

Katılımcı 14, düzenli iş yaşamıyla değişen ebeveyn-çocuk ilişkisini şu şekilde aktarmıştır:

“Eşim vefat ettikten sonra herkes eve farklı saatlerde gelmeye başladı. Büyük kızım ergenlikle birlikte daha çok dışla ilgiliydi. Ben işten geç dönüyordum. Ayrı, ayrı yiyorduk yemeği. Evin kuralları ve düzeni bozuldu. Bu böyle de devam etti yani. Eşim vefat etmeden önce tam bir anneydim. Kızardım, bağırırdım. Eşim kural koyardı, ben uygulatır, kontrol ederdim. Eşim vefat ettikten sonra ben baba gibi arkadaş gibi oldum. Hani, olur ya işten yorgun gelen baba hiçbir şekilde çocuklarla ilgilenemez ve her şeyden en son haberi olur. İşte, o benim. On yıldır çalışıyorum. Artık çok yoruldum.”

Sonuç olarak Roman kadınların yas tutuş şekilleri, gündelik yaşam içerisindeki ihtiyaçları ve ihtiyaçlarına yönelik geliştirdikleri pratikler deneyimlenen kaybın nedenine ve kapsadığı sürece göre şekillenmektedir. Kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri, tek ebeveynlikle meydana gelen sorumlulukların artışı, ekonomik statüde düşüş ve hayatı zenginleştirecek bazı gündelik yaşam aktivitelerinden mahrum kalma gibi çoklu stres faktörleriyle bireysel olanın; sosyal dışlanma, damgalanma, ekonomi ve eğitim alanından dışlanma gibi toplumsal ilişkilerde saklı kalan çatışmaları kapsamıyla da kolektif olanın izlerini taşımaktadır.

Sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri ise kesin çözüm olarak adlandırdıkları çalışma hayatına, değişen ilişkiler ve sosyal çevreye göre şekillenmektedir. Ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıpla birlikte baba modelinin ilişkiden çekilmesi ebeveyn-çocuk ilişkisinde sınırların belirsizleşmesi ve rol karmaşası gibi sonuçlara neden olmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Roman kadınların gündelik yaşam pratiklerinin devamlılığı sosyal çevresini oluşturan ilişkiler üzerinden sağlanmakta ve gündelik yaşama aktif katılım bu ilişkilerin işlevselliğiyle doğru orantılı olmaktadır. Dolayısıyla, yas sürecini deneyimleyen Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal hizmet uygulamalarında güçlendirilen doğal toplumsal destek mekanizmalarından ve bunları tamamlayacak profesyonel sosyal hizmetlerden birlikte yararlanılması gerekmektedir. Bununla birlikte güçlendirme yaklaşımı, yas sürecindeki Roman kadınların çevrelerinde mevcut olan kaynakları değerlendirmelerine destek olması ve yaşam kalitelerinin geliştirilmesine imkân tanınmasıyla kayıp sürecinde sosyal hizmet uygulamalarında ön plana çıktığını ifade edebiliriz.

4.3.4. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların sosyalleşme pratikleri ve mekânın dönüşümü

Goffman “*Gündelik Yaşamda Benliğin Sunumu*” adlı eserinde toplumsal yaşamı sergilenen bir dramaya benzetmektedir. Birey, hayat sahnesinde birbirinden farklı sıfatlar üstlenmekte ve buna uygun roller sahnelemektedir. Aslında Goffman (2009) toplumsal eylemin ancak bir “*oyunsallık metaforu*” kullanılarak anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Bu bağlamda yas sürecini deneyimleyen Roman kadınların sosyalleşme akışı içerisinde benlik ve davranışları sunuş biçimleri, sunuşun hangi toplumsal bağlamlar çerçevesinde gerçekleştirildiği ve performans sırasında ifade edebildikleriyle edemedikleri gündelik yaşamın tam olarak anlaşılabilmesi için önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yas sürecinin ve yas tutmanın sadece salt ölümü kapsamadığını, aynı zamanda mekânsal, fiziksel, psikolojik, ekonomik ve sosyal birçok değişim sonucunda deneyimlenebilecek bir süreç olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu bağlamda, Roman kadınların cezaevi nedeniyle deneyimledikleri kaybı “*sınav ve sınanma*” olarak adlandırdıkları ve kaybın aynı türünü deneyimleyen kişilerle dua ritüelleri gerçekleştirdikleri gözlemlenmiştir. Bir çeşit kendi kendine yardım grubu olarak değerlendirilebilecek bu yeni ilişkilerin kayıp sonrası güçlenme sürecine destek verdiği gözlemlenmiştir. Katılımcı 4, gerçekleştirilen dua ritüellerini şu cümlelerle aktarmıştır:

“Zorluklarla dolu bir yol gibi oluyor cezaevi. Eşin içeride istediğin zaman görüp, konuşamıyorsun. Geçinmekte zorlanırken, kalkıp görmeye gidemiyorsun yani. Şartlar buna izin vermiyor. Bu da bir sınav kapısı diyorsun kendine. Komşularından para desteği alamıyorsun çünkü onlar da senin gibi. Yok ki paraları, seninle paylaşsın ama daha büyük bir şey alıyorsun. Kapısında yemek yapıyor, seni çağırıyor. Mesela ben, babamla tartıştım dün. Bana, ‘senin problemlerinden sıkıldım’ falan dedi. Evden kovdu. Ben gittim komşumun evinde kaldım. Tek göz odalı bir ev ama evinin kapılarını bana açtı. Sofraya elinde ne varsa koydu. Burada zaten öyledir. Bilirsin komşun ne yaşadığını. Bundan dolayı ya evinde yapar, bir tas yemek götürürsün ya da kapının önünde pişirir hep beraber yersin. Mesela benim, eşi, çocuğu cezaevinde olan arkadaşlarım, ablalarım var. Canım sıkıldığında, kendimi yalnız hissettiğimde ararım, gelin bende namaz kılalım, dua edelim derim. Gelirler, beraber duamızı ederiz, konuşuruz. Önce ağlarız, sonra anılardan bahseder güleriz. Biri bir derdini anlatsa, kendimizce çözümünü söyleriz. Öyle, aman söylemeyeyim yoksa ben yardım alamam ya da iş bulamam gibi bir şey yok bizde. Alıyorsak birlikte alalım. Çünkü bizim zaten bizden başka kimsemiz yok. Sanki biz birlikte olduğumuzda kimse bize zarar vermez, kimse bize laf atıp, küçümseyemeyecek yani, dokunamayacak gibi hissediyoruz. Liman gibi denir çünkü zaten biz, bizi biliyoruz ve buradan başka kimse bizim olduğumuz yere gelemez. Gelmek de istemez herhalde, hahaha...”

Gerçekleştirilen görüşmelerde kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların dua ritüellerinin sosyal dışlanmaya karşı geliştirdikleri alternatif bir sosyalleşme mekânı sunduğu gözlemlenmektedir. Böylelikle güçlendirmeyi doğal bir şekilde gerçekleştirmektedirler. Katılımcı 5, dua ritüelleri aracılığıyla birçok duygu ve deneyimin aktarımı sağlanırken, sosyal dışlanmaya karşılık geliştirilen yaşam stratejilerin

aktarımının da sağlandığı belirtilmiştir. Bu durum bize benzer tecrübelere sahip kişilerin bir araya gelmesinin çok farklı işlevleri olduğunu göstermektedir. Bireyleri psikolojik olarak güçlendirmenin yanı sıra ekonomik olarak güçlendirme gibi de katkıları olmaktadır. Sınırlı süreli evsizlik deneyimlerini bile bu ilişkiler kompanse edebilmektedir.

“En güzeli de bir araya geldiğimizde sanki zamanın durması. Eşin cezaevine girdiğinde gerçekten tek kalıyorsun. Görüyorsun kim dostun, kim düşmanın. Önceden oturup dedikodu yaptığın insanlar anlamsız gelmeye başlıyor. Önceden o kafana taktığın benim hakkımda şunu, bunu demiş dediğin şeyler de aynı. Çünkü büyüyorsun ve derdin çok daha ağır basıyor. Bundan dolayı seninle aynı şeyi yaşayan kişilerle daha çok görüşmeye başlıyorsun. Neden mi? Çünkü o da seninle aynı şeyi yaşamış ve senin kendini anlatmana gerek kalmıyor. Yormuyor seni çünkü zaten hayattan yorulduğunu biliyor. Bir araya geliyorsun ya zaten sıkıntıyı konuşuyorsun önce. O, sana anlatıyor, sense ona. Daha sonra dua ediyorsun birlikte. Mesela, eşi cezaevinde olan bir komşum var. Bana geliyor. Yaşadığımız şeyleri konuşuyoruz. Onun okuması yok. Ben dua okuyorum, o tekrar ediyor. Açıyorum internetten ilahi dinliyoruz. Hem rahatlatıyor hem de kafamızı dağıtıyor. Bir de dert aynı olunca, derman da aynı oluyor. Şimdi, eşim başımızda yok ama geri gelecek. Çalışma gibi bir durumum olmayınca aynı şey komşum içinde aynı oluyor. Böyle olunca yapılan yardımları birbirimize söylüyoruz. Böyle haberimiz oluyor zaten ya da mesela bir temizlik işi oluyor günlük onu haber veriyoruz. Çocuklara bakacak birisi olunca birlikte aynı evin temizliğine gidip, parayı bölüşüyoruz. Böylece benim evime ekmek girdiğinde onun da evine ekmek girmiş oluyor.”

Sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için sosyalleşme mekânları salt fiziksel yapılar değildir, bir “yuva” anlamı da taşımaktadır. Sosyalleşme alanları aidiyet duygusu çerçevesinde şekillendirdikleri “seçilmiş aile” olarak adlandırdıkları kişilerin birlikteliği ile oluşturulmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Roman kadınların kendi iradeleriyle oluşturdukları “seçilmiş aile” yaşamlarında özgür ve bilinçli seçimler yapabilme becerilerini geliştiren ilişkilerden oluşmaktadır.

“Mahallemden hatta sokağımdan içeriye girdiğim anda kendimi evimde hissediyorum. Kendi kendime ‘oh be eve geldin’ diyorum. İçim bir huzurla doluyor. Yani, evimin kapısından girmeme gerek yok evde olmak için çünkü biliyorum insanın evi kendi ailesinin olduğu yer demek değil. İnsanın evi ailesi gibi gördüğü ve beraberken rahat, mutlu olduğu insanların yanındır. Benim eşim cezaevine girince ben eşimin ailesinden hiç yardım almadım. Eşimin annesi aldı bir koca, diğeri de karısıyla hayat yaşıyor. Ben de böyle yaşıyorum. Tabi, yaşam denirse. Beni bırak, torunlarını sor, torunlarını es geçtim hadi, evlat bu. Ölümlü dünya. Bugün varsın, yarın yoksun. Ya, bir git oğlunu gör. İnsan evladını aramaz mı ya? Onlar yaşadıkça sen nefes alıyorsun. Ben ne dedim? Evlatlarım için ayakta durmak zorundayım. Ben bir anne olarak ayakta durmak zorundayım. Beş sene oldu belki de ne ben onları görürüm ne de onlar beni. Mesela, ben buradan önce farklı bir evde oturuyordum. Oradayken bir gün çocuklar acıktı. Eşimin babasının dükkânı vardı. Ekmek arası falan yapıyordu. Oraya gidiyorum surat yapıyor. Kaynana desen elin adamıyla oturuyor. Arayıp sormuyor. Onu arıyorum diyorum çocuklar aç. Madem bana para vermek istemiyorsun, sen alışveriş yap bana getir. O da yok. Arkadaşıma gidip yemek yemiştım ağlayarak. O zaman anladım işte ailen bile yalan. İnsanın ailesi kanı demek değil. Bazen senin kanım, canım dediğin kapını çalmaz ama bir yabancı çalar kapını ve canın, kanın olur.”

Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar ikamet ettikleri sokakların heterojenleşmesiyle sosyalleşme alanlarının daraldığını ve dolayısıyla doğal toplumsal destek

mekanizmalarının azaldığını ifade etmişlerdir. Bu katılımcılar için zorunlu sosyal izolasyonu beraberinde getiren bir süreçtir. Katılımcı 20 durumu şu sözlerle aktarmıştır:

“Sadece çocuklarımı bir komşum var bazen ona bırakıyorum. Bir işim varsa halledip geliyorum. En azından annem burada olsa ‘sende bugün yok kızım ben pişirip getireyim’ diyecek. Biz öyle yapıyorduk yani. O zamanlar yine o kadar zora düşmüyorduk ama ben şimdi burada kapı, kapı gezip yemek arayamam yani. Kimse de gelip burada çocuk bakacak halde değil. Burada zaten öyle komşuluk yok. Kuştepe’de vardır ama benim oturduğum sokakta yok. İki kişi tanırım. Bize genelde eşya yardımı falan yaparlar. Onlarda okuldaki öğretmen, müdür yardımcısı ve orada tanıştığım arkadaşlarım. Mesela, şunu anlıyorum ben bazen para olmuyor okula gidemiyoruz. Hemen diğer sokaktan arkadaşlarım diyor ki ‘neden okula gelmediniz’. ‘Param yoktu’ diyorum. Hemen ‘niye bize söylemiyorsunuz?’ diyorlar. Öyle insanlar yani ama oradan da buraya yemek getiremezler yani. Ben de çoluk, çocuk gidemem. Yağmuru var, kışı var. Buradakiler biraz daha Karadeniz insanı ama dönüp ‘aç mısın?’ diye soracak bir insan yok. Mesela, yani biz Romanlar daha çok insana düşkünüzdür. Tamamen Roman olan ya da Romanlar fazla olan sokaklar daha yakın, daha sıcaktır Kuştepe’de. Mesela, burada yardım alan biri asla söylemez, kendine saklar bunu. Korkar ki sen de yardım alacaksın diye ama Romanlar böyle değildir. Her şeyi paylaşırlar.”

Kayıbı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için bu süreçte mevlit oldukça önemli bir ritüeldir. Katılımcılar mevlit ve defnetme sürecini kolektif bir dayanışma mekânı olarak algılamaktadır.

“Bir şey söyleyeyim mi? Ben o zamanı çok hatırlamıyorum. Eşim vefat etti, inan ki ben ayağa kalkmadım. Felç geçirmiş gibi yatıyordum. İnsanlar başıma gelip, gidiyordu. Kim geldi, kim gitti haberim bile yoktu. Eşimin her şeyiyle ablam ve eniştem ilgilendi. Annem evde sürekli kuran okuttu. Zaten ilk gün çok ani olduğu için herhangi ikram olamamıştı. İkinci ve üçüncü gün büyük ablam hoca ayarlandı. Komşular geldi. Küçük ablam pilav ve et yaptırdı. Yanında ayrı ve tatlısı da vardı. Bu şekilde bir mevlit yemeği oldu. Komşularım gelirken yanlarında ikramlık yemek getirdiler. Sonra annem kendi evde okudu. Hoca tutmadık. Yedisini yaptık. Yedisinde helvası ve pişisi komşularımızdan geldi. Bunlarla yani, iş bölümüyle hep ablam ilgilendi. Bizim bir de o dönem evimiz de devlet borçları için satıldı. Evsiz kaldık. Hemen iki sokak ötesinden bir apartman dairesi ayarlandı bize ablam ve eniştem. Eniştemin bir arkadaşının eviydi. Yani, eşimin vefatından bir ay sonra taşınmak zorunda da kaldım. Neyse, hep senesi falan yapıldı benim eşim için. Allah razı olsun buradaki komşularım, ablalarım, eniştem ve annem kolum kanadım oldu yani. En kötü zamanında yanında olan insanlar daha sonra sürekli görüştüğün kişiler oluyor. Benim bu saydığım insanlardan başka kimsem yok. İnsanın, insanı tanıdığı zaman bu. Ben çok büyük bir aile yardımı aldım. 52’si ve 40 da yaptık. Ama buradakiler gibi olmadı. Daha küçük oldu... Ama ben öyle kirada yatırmadım eşimi. Ben gittim aldım ona mezarını. Ödedim parasını, tapusunu da aldım. Yani, eşim kendi evinde yatıyor. Ben o dönem evimi kaybettim ama onun bir evi olsun istedim.” (Katılımcı 14)

Yukarıdaki ifadeler doğrultusunda ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıpta mevlit ve defnetme sürecinin bireyin yaşamında belirleyici etkisi olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda, belirli aşamalardan oluşan mevlit ve defnetme işlemlerindeki iş bölümü Roman kadınlar için bir paylaşım anlamı taşıdığı, bu paylaşım ağının ise kolektif yapıya katkı sunarak, sosyal destek mekanizmalarını geliştirdiği gözlemlenmiştir. Bununla beraber katılımcıların “ölüsüne ve dirisine sahip çıkılmaması” hissiyatını ifade edişi

vatandaşların tamamına sunulan hak ve hizmetlerden tamamen yararlanamadıklarının, kamusal olanla ilişkiselliklerinin ve vatandaşlık bağlarının bir sunumudur.

“Sevdiğin biri öldüğü zaman kapının çalınması, sana yardım edilmesi çok önemli. Derin bir acı yaşıyorsun. Kendini kaybetmişsin. Bilmiyorsun ki kim gelmiş, kim gitmiş. Bir yandan bir parçan gitmiş, ağlıyorsun, diğer yandan hizmet etmeye çalışıyorsun. Şimdi, yemek yapılması, evin temizlenmesi, hocaların falan ayarlanması lazım. Eee, acın ne olacak peki? İşte burada biz birbirimize yardım ediyoruz. Zaten kimse yani hiçbir devlet yeri sana yardım etmiyor. O yüzden biz birbirimizin ölüsüne sahip çıkıyoruz. Ben böyle deyince bana kızıyorlar. ‘Diriye sahip çıktılar mı ki ölüye de sahip çıksınlar’ diye ama biz açığı kapatmaya çalışıyoruz. Mesela, yemekler, içecekler komşularla halledilir. Ailen seninle manevi olarak ilgilenir ve defnetme işleriyle uğraşır. Şimdi, diyelim ki kimsesizsin. Ne olacak? Kim defnedecek senin ölünü? İşte, bu zamanda kim senin yanıdaysa o dostundur. Annem öldükten sonra benim ailemle ilişkim düzeldi. Kuzenler falan daha yakınlaştık. Mevlitte komşularım yemeğimi yaptı, içecek ve ihtiyacımı giderdi. Bu şekilde zaten halledip, ayakta kaldık. Zaten hayattaki yükün arttığı için eskisi kadar rahat olamıyorsun. Öyle çalışmaktan çok vakit bulamıyorsun insanlarla kaynaşmaya. Yani, o insanın yokluğu da gelen sorumluluklar da ömür boyu devam ettiği için sen kapılıyorsun bir yaşam telaşına. Aaa, ama şu çok güzel bir şey o cenazede herkes hep bir ağızdan hakkını helal ediyor ya anlıyorsun o zaman sevginin ne demek olduğunu. Ona göre de düzenliyorsun etrafındaki insanları.” (Katılımcı 1)

Sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların sosyalleşme algılarının “yuvaya ve çekirdek aileye geri dönüş” anlamı taşıdığı, özellikle bir partner kaybı söz konusuysa kendi aileleriyle bağlarını arttırdığı anlaşılmıştır. Kaybedilen kişinin ailesiyle ise mesafelerin arttığı, “yabancılaşıldığı” ifade edilmiştir. Katılımcı 14, durumu şu cümlelerle aktarmıştır:

“Ben evlendikten sonra yaklaşık dokuz yıl eşimin ailesiyle birlikte yaşadım. Görümcem falan da evdeydi ama her şeyle ben ilgilenirdim. Daha sonra ikinci çocuğuma hamile kalınca ayrı eve geçtik. Eşim hayattayken yerler, içerler, kapımı çalarlardı. Eşim öldükten sonra araya bir mesafe koydular. Sanki dokuz kat yabancı gibi. Ne çocuklarımı aradılar ne de bizi. Ben de sahipsiz değilim. Bütün sorunlarla benim ailem ilgilendi. Mirası reddetmeyince eşimin borçları direk bana kaldı. Onları bile ailem ve ben ödedik. Eşim öldükten sonra hiç görüşmedik. Yani, bu biraz daha kız evine dönmek gibi. Tabi, işin varsa kendine ayrı ev tutabiliyorsun ama yine ailenin sorumluluğunda gibi oluyorsun. İşten geç gelirken, haber veriyorsun. Sana bir şeyler sorup, karışıyorlar mesela. Galiba dulluk genç kızlık gibi biraz. Seni dışardakilerden korumaya çalışıyorlar.”

Özetle kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için dua ritüelleri kendi kendine yardım grupları olarak güçlenme sürecine destek vermektedir. Kaybı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için mevlit ve defnetme süreci kayıp sonrası güçlenmeye destek veren en belirgin süreçtir. Buradaki güçlendirme kurum ve profesyoneller tarafından gerçekleştirilen bir güçlendirme değildir, doğal bir güçlendirme sürecidir. Her iki durumda da gerçekleştirilen ritüeller Roman kadınların deneyimledikleri sosyal dışlanmaya karşı güçlendiren alternatif bir sosyalleşme mekânı sunduğunu gözlemlenmiştir. Burada önemli olan farklılık kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların oluşturmuş oldukları “seçilmiş aile”nin özgür ve bilinçli seçimler yapabilme becerisini geliştirebildikleri bir ilişkiler bütünü olmasıdır. “Yuva” olarak adlandırdıkları mekânlar yaşamlarında eksik olan duygusal ve maddi destekleri

alabildikleri, duygu ve düşüncelerini rahatlıkla paylaştıkları sosyalleşme mekânlarıdır. Kaybı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların sosyalleşme algılarında ise “bekârlık yuvalarına ve çekirdek aileye geri dönüş” öne çıkmaktadır.

4.3.5. Kayıp ve yas sürecinde roman kadınların ekonomi pratikleri

Kayıp ve yas deneyimiyle birlikte meydana gelen değişikliklerden bir diğeri ise gelir ve yaşam standartlarının değişmesidir. Özellikle hane gelirinin tek bir birey üzerinden sağlandığı durumlarda yas sürecindeki Roman kadınların ekonomik kayıpları ve çoklu stres faktörü olarak sürece etkisi daha fazla olmaktadır. Buna karşılık ekonomik kayıplara yönelik geliştirilen belli taktik ve stratejileri vardır. Ölüm nedeniyle yas tutan Roman kadınlar, kaybedilen kişinin geri dönemeyeceği gerçeğine karşı istihdamı ekonomik refahın korunabilmesi için kesin bir çözüm olarak görmektedirler. Ayrıca istihdam edilme yöntemi olarak çevre desteğini kullanmaktadırlar.

“Benim eşim öldükten sonra ailemin durumu orta olduğu için bana çok yardım ettiler. Bir arkadaşım düzenli bir iş te ayarladı. Meslek lisesinde aşçılık okumam benim kazancımdı. Tek sorun dul maaşım ve çocuklarımın yetim maaşları kesilmesin diye sigorta yapmamam oldu. Çünkü şunu düşünüyorum ya, ben yaşlanacağım ve eşim o zaman da olmayacak. Şimdi bir kızım evlendi ama küçük kızım da var. Bir gün o da evlenecek. Ben tek kalacağım, ya da ne kadar bakacak elin adamı bana. İnsanın eşi ölünce bunları düşünüyor. Hayat boyu tek kalıyorsun çünkü. Şimdi, ben şükür durumum orta. Düzenli bir işim var. Açta, açıkta değilim ama insan hem anne hem de baba olunca ne kadar paran olursa olsun kendini kısıtlamayı öğreniyor. Evet, ölümlü dünya bununda farkında oluyorsun ama ne yaşayacağına belli değil bu da bir gerçek yani. Bak, kim derdi ben genç yaşında dul kalacağım? Hadi, iş buldum tamam ama çocuklarıma ailem bakmasa ben nasıl çalışacaktım?” (Katılımcı 14)

Ölüm sadece sevilen kişinin kaybedilmesi değil, aynı zamanda kaybedilen kişinin gerçekleştirdiği görev ve sorumluluklardan da mahrum kalma durumudur. Bu bağlamda kaybedilen kişinin çocuk bakımı gibi kadının istihdamını destekleyen bir görevinin olması durumunda, kadının iş hayatının sekteye uğraması ve düzenli gelirin tehlikeye girmesi söz konusudur. Roman kadınlar için kaybedilen kişi üzerinden yararlanılan emekli maaşı gibi gelirler ekonomik sermayeleri açısından belirleyicidir, hayat kurtarıcı olarak görülmektedir. Bununla birlikte bu geliri kaybetmemek için güvencesiz işlerde çalışma “çabası” farkında olunan önemli bir handikaptır. Çalışamayacak duruma gelindiğinde ne yapılacağı ciddi bir endişe kaynağıdır.

“Bu Kuştepe’de en zengini, bina sahibi bile fakir. Adamın evi vardır, önceden almıştır ama bakarsın dolabı bomboştur. Kimi gurur yapar da dile getiremez, bakkaldan borçla bir ekmek almaya utanır. Kimi evladından bir lira istemez. Kimi der ki ‘bayat ekmek var mı akşama köfte yapacağım’ ama aslında o ekmeği yer çünkü ekmeği yoktur. Herkes her şeyi dile getiremez. Kimi de söyler ‘yok kardeşim, evimde çorbam yok. Ne yiyeyim?’ diye. O yüzden diyorum ben, bu Kuştepe’de zengin bulamazsın. Arabası vardır ama önceden parası vardır almıştır. Şimdi durum bu olunca sen gidip, kimseden para alamazsın çünkü olmayan bir şeyi kimse veremez. Eee, oturup düşünmeye başlıyorsun ne yaparım da bu işin üstesinden gelirim. Eğer bir maaş kaldıysa senin için güzel, sürekli bir para o. Kesilmesin diye sigorta yaptıramazsın. Onun yerine çevreden duyduğun işlere, ilandan bulduğun işlere gidersin. Ben önceden sigortalıydım. Annemden aldığım maaş ve sigorta bozulmasın diye şimdi Armut uygulamasından iş çıkarsa temizliğe gidiyorum. Çevremdeki insanlarda bazen söylüyor. Yani, zaten çevrenin senin için yapabileceği para konusunda sadece bu. Ah, hele bir de çocukların yaşı küçükse vay haline. O zaman işin daha zor oluyor.” (Katılımcı 1)

Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda kaybı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların gerçekleştirdikleri ekonomik stratejilerden birinin ise ‘kredi kartını döndürmek’ olarak adlandırdıkları yöntem olduğu anlaşılmıştır. Belirtilen yöntem geçici süreli bir geçim stratejisidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, güçlendirme için bir strateji olmamasına rağmen günü kurtarmak için önemli bir strateji olarak kullanılmaktadır.

“Benim eşimin gözleri görmüyordu ama çok çalışkan bir adamdı. Hiçbir zaman beni kimseye muhtaç etmedi. Yağmur yağdığı zaman bile evde durmazdı. Beymen’e ayakkabı dikiyordu. Oradan emekli oldu ama seyyar satıcı olarak çalışmaya devam etti. Hiç öyle boş durayım hayatta demezdi. Öldükten sonra tabi, tüm ödemelerle ilgilenmek bana kaldı. Bak şimdi elektriğimi, suyumı ödeyemedim daha, ya hikâye o kadar büyük ki Burcu. Hatta, sıkıntıdan dilimin ucu kabarmış. Annemin ve eşimin mezarını yaptırdım. Benim bir ablam varmış, 8 yaşında yanmış. Onun da mezarını yaptırdım. Hangi para ile dersin 1700 TL maaş alıyorum. Bunların taksitleri var her ay 500 TL kesiliyor karttan. 250 TL sokak kedilerinin yemleri var. Yemleri karttan geçiriyorum. Şimdi bu tek seferlik bir şey değil. Yani, senin her ay düzenli harcamaların. Bir çözüm bulman gerekiyor. Bende baktım ki yetiştiremiyorum, banka sorun çıkartabilir kartı döndürmeye başladım. Aylık en küçük ödemesini yapıyorum ya sonra ödediğim o parayla kedilere yem, faturaları falan karşılamaya çalışıyorum. Yani, kartın borcu hiç bitmiyor. Sadece banka sıkıntı çıkarmasın diye aylık ödemesini yapıyorum ama harcadığım için o borç hiç bitmiyor. Aksine, tamamını ödemediğim için para koyuyorlar borcumun üstüne.” (Katılımcı 10)

Sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman Kadınlar istihdamda yer almak istemelerine rağmen iş bulamamalarını etnik kimlikleri, eğitim seviyelerindeki düşüklük ve çalışan olarak tercih edilmemeleri ile de ilintilendirmektedir. Bu durumda kurumlardan alınan destekler çerçevesinde yaşam giderlerini karşıladıkları anlaşılmıştır. Roman kadınlarda hâkim olan bu algı hem deneyimledikleri ekonomi ve eğitim alanından dışlanmanın hem de hâkim- madun grup arasındaki çatışmanın bir yansıması, güçsüzleştirilmelerinin bir sembolüdür.

“Benim için artık çalışma zamanı geçti ama benim babam kâğıt, hurda, cam falan toplardı. Bizler de çocukları olarak ona yardım ederdik. Burada ana babanın kaderi neyse, çocukların da kaderi o oluyor. Düzgün bir eğitimin yok. Okuma-yazma ya hiç bilmiyorsun ya da çok az biliyorsun. Genelde böyledir. Okumayı bilmeden nasıl kendini anlatabilirsin. Bundan da ötesi gerçekten düzenli, iyi şartlı bir iş bulabilir misin? Ben ne kendi ailemden ne de eşimin ailesinden yüzüm güldü. Babam saçlarımızı yolardı. Koca da farklısını yapmadı. Ben bunların etkisini psikolojik olarak hep yaşadım, yaşıyorum da. Yardım edenim, ne para ne manevi, yoktu. Benim küçük çocuklarla çalışmam için çocuğuma bakılması lazımdı. İnsanların gözünde Çingenesin. Çalmak, çırpma, sorumsuzluk zaten senden sorulur. İyi işlerde hep gacolar var.

Neyse, o dönemde iyi, kötü babam evi bana verdi. Kira ödemiordum. 10 sene sonra eşimden bir maaş bağlandı ama 10 yıl hakkımı yediler. Eşim Almancıydı. Komşularım hangi yardıma başvurursa bana söylüyordu. Hemen yayılır ne gelmiş ne gitmiş. Devlet kapılarında sürünerek karşılıyordum ihtiyaçlarımı. Tabi, o da yani ne kadar olursa. Düzenli işin olsa aylık olarak ayarlarsın giderini. Eğer yardım alarak geçinmeye çalışıyorsan günlük ayarlama yapıyorsun. Bugün toksan şükredip yarını düşünüyorsun. Yaaa, bu yüzden de sen ne yaşıyorsan çocukların da onu yaşıyor. İyi bir paran, eğitimin yok ki çocuğunu okutabil de ilerde onun iyi bir işi olsun.” (Katılımcı 2)

Cezaevi nedeniyle deneyimlenen kaybın kısa süreli olması katılımcıları düzensiz çalışma olarak adlandırılabilir ekonomik faaliyetlere yöneltmektedir. Çünkü sevilen kişi gitmiştir ama geri dönecektir. Dolayısıyla, kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için hedef sürekli bir ekonomik güçlenmeden ziyade belirli bir süreci kapsayacak ekonomik işlevselliktir. Katılımcı 4 bu süreçteki ekonomik faaliyetlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Ben eşim buradayken çalışmıyordum. Eşim gittikten sonra iş çıkarsa temizliklere gidiyorum. İlk önce ışıklarda su sattım ama şimdi okullar falan kapandı hastalıktan, bir şeyler oldu ya çocuğuma bakacak kimsem yok. Eşim geri dönecek zaten. Bir işte çalışmama gerek yok ki. Sadece o dönene kadar bana yardım edilse. Babamın evinde kaldığım için hiçbir yardım alamıyorum. Mahkûm parası falan yok yani. Bir market kartı bile yok. Ben de temizliğe gidiyorum yani. Çocuğun beslenmesi, defteri, kitabı, nasıl karşılayacağım yoksa? En azından oradan aldığım parayla çevirmeye çalışıyorum. Bazen mesela iş oluyor. Komşum gelip diyor ‘komşum, şöyle bir temizlik işi var’ diye. Ben de gidiyorum. Zaten biz burada görüyoruz kim ne alıyor. Bir de hep seninle aynı şeyleri yaşayan insanlar var. Hemen gelip sana diyorlar ‘git bak mahkûm parası var, al’ falan gibisinden.”

Cezaevi nedeniyle deneyimlenen kayıp sürecinde kadınların çalışmasında belirleyici olanlardan biri de çocuk sahibi olma durumu ve bakım desteğidir. Bu süreçte kadının sosyal destek mekanizmaları işlevselse çalışmak mümkündür. Çocuk sahibi olan kadınların geliştirmiş oldukları stratejilerden biri, özellikle temizliğe gitmek gibi günlük işlerde iki kişi olarak çalışmaktır. Böylelikle, hem iki kadın birden gelir elde etmekte hem de iş bitiş saati çocuklara göre düzenlenebilmektedir. Bu strateji tam gün çalışmaya oranla çocuklar için alan açmakta ama bununla birlikte elde edilen gelir düşüktür. Özellikle mikro eko-sisteminde güçlü sosyal sermayeye sahip olan kadın çocuk bakımı için diğer kadınlara destek olmaktadır.

“Her gece başımı yastığa koyduğumda ‘Allah’ım, ne olursun bana güç kuvvet, ömür ver veya benim eşimi bir an önce oradan çıkar’ diye dua ediyorum. Nereye yetişeceğimi şaşıryorum. Eşimin yolunu gözlüyorum. Bir de kavuşmayı beklediğin bir ayrılık ya o çok zorluyor işte insanı. Benim iki çocuğum, iki tane de küçük kardeşim var. Dört çocuk yapıyor. Masrafları o kadar çok ki. Şeyden de korkuyorsun eşin dönünce sana ‘ben çocukları sana emanet etmişim’ falan demesinden. Ya, istiyorsun ki mükemmel olsun ki emanete ihanet etme ama çocuklarıma bakacak kimse yok. Ee, benim eşim ölmedi, şimdi çalışmaya başlasam bizi muhtaç ettiğini düşünecek. Ben de yardım paralarıyla geçiniyorum. Yani, onlar da olmasa ne olurdu merak ediyorum. Mahkûm parasıyla kiramı veriyorum. Bazen ailem çocuklara harçlık veriyor. O zaten çocukların bir günlük bayramı oluyor. Market kartım, para desteğim var. Onunla yiyecek ve temizlik için şeyler alıyorum. Burada eşi cezaevinde olan komşumla arada bir denk gelirse bir temizlik işine ikimiz gidiyoruz. Hem iş erken bitmiş oluyor hem de parayı bölüşüyoruz.” (Katılımcı 5)

Kendi veya partnerinin ailesiyle birlikte yaşama seçeneği sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların bir kısmının geliştirdikleri geçinme stratejilerinden bir diğeridir. Bu pratik iki ailenin birlikte güçlenme düşüncesi temelinde şekillenmektedir. Katılımcı 6, deneyimlediği durumu şu cümlelerle aktarmıştır:

“Eşim ceza evine girdikten sonra benim deli ev sahibim beni evden çıkardı. Eşim ceza evine girmiş ne elde ne avuçta para var. Çok ani yaşadık her şeyi. Bütün eşyalarımı kapıya koymuş. Birkaç ay kaynanamla birlikte yaşadık. Ne yapayım yani. Kaynım da eşim gibi. Çok tekin işler yapmaz ama en azından bize o baktı. Sonra bu evi tuttu. Ayrı yaşamaya başladık.”

Sonuç olarak sevdiği kişinin kaybını deneyimleyen Roman kadınların ekonomik faaliyetleri ve stratejileri kaybın türü ve kapsadığı sürece göre şekillenmektedir. Kaybedilen kişinin çocuk bakımı gibi bireyin istihdamını destekleyen bir görevinin olması, eğitim seviyesinde düşüklük, kalifiyeli iş için tercih edilmeme gibi etmenler yas sürecindeki Roman kadınları ekonomik olarak güçsüzleştirmektedir. Bu anlamda sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların yararlanmış oldukları kurum destekleri, kredi kartını döndürme stratejisi, çevre aracılığıyla iş bulma, ölüm nedeniyle alınan maaşlar önemlidir. Süreç içerisinde bu yardım ve stratejiler kadınların ekonomik olarak “ben mağdurum” düşüncesinden, “hayatta kalacağım” cümlesine geçiş yapmalarını desteklemektedir. Kadınların “hayatta kalma” motivasyonlarında çocukların varlığı önemli bir etmen olarak vurgulanmıştır. Sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların ise düzensiz işlerde iki kişi olarak çalışma, çocuk bakımı için mikro sistemdeki sosyal destekleri güçlü olan kadınların diğer kadına destek vermesi ve kurum destekleri “içinde bulunduğum durumu değiştiremem” şeklindeki güçsüzlük ifadelerinin “ben bir mağdur değil, mücadeleciyim” cümlesiyle yer değiştirmesini desteklemektedir.

4.4. Kayıp ve Yas Sürecindeki Roman Kadınların Deneyimledikleri Sosyal Dışlanmaya Karşı Sosyal İçerme ve Sosyal Hizmet

2011 yılında yayınlanan Avrupa Komisyonu İlerleme Raporu ele alındığında Türkiye’de yaşamlarını sürdüren Roman topluluklarına yönelik ayrımcılıkları kapsayan mevzuatta değişiklik yapıldığını ifade edebiliriz. Ancak, deneyimlenen tüm problemlere bütüncül bir yaklaşım içeren ve çözüm üretebilen politikaların geliştirilemediği de açıktır.

Yas sürecindeki Roman kadınların hali hazırda tecrübe ettikleri ekonomik dışlanma, konut-istihdam-kamusal alan- eğitim hayatına katılım sağlayamama gibi problemleri kayıp sürecinde daha da pekişmektedir.

Sosyal dışlanmanın karşısı olarak ifade edilen sosyal içerme “sosyal risk altında olan toplulukların hak eşitsizliklerinin giderilmesine ve sosyal adaletin sağlanmasına yönelik geliştirilen düzenlemeler, sosyal projeler, sosyal hizmet uygulamaları, sosyal yardımlar ve mevzuat” (Seyyar, 2010) olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, yas sürecindeki Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal politikalar ve sosyal hizmet uygulamaları için öncelik ihtiyaç duyulan politika ve desteklerin açığa çıkarılmasıdır. Yas sürecindeki Roman kadınların deneyimlediği sosyal dışlanmanın her bir boyutu bir zincir misali diğer boyutları meydana getirmektedir. Tüm kayıp sürecinde kadınlar mevcut sosyal sermayeleri ve geliştirmiş oldukları strateji ve taktikler çerçevesinde güçlenmekte ve yaşamaya devam etmektedirler. Güçlendirme yaklaşımına uygun olarak eksik kalan kısımların veya insan onuruna uygun olmayan sonuçların ise profesyonel sosyal hizmetler ve desteklerle tamamlanması gerekir. Yukarıda belirtilen ifadeler doğrultusunda araştırma çalışmasının bu bölümü yas sürecindeki Roman kadınların yararlanmış oldukları formel destekler ve desteklerden haberdar olma yöntemleri, sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algı, beklenti ve önerilerini kapsamaktadır. Yas sürecindeki kadınların oldukları yerden durumlarının kavranması ve algıları ‘sosyal içerme’ bağlamında geliştirilecek sosyal politika ve sosyal hizmet uygulamaları için önemli bir referanstır.

4.4.1. Kayıp ve yas sürecindeki roman kadınların yararlandığı hizmetler ve hizmetten haberdar olma yöntemleri

Güçlendirmenin önemli olan boyutlarında birisi de bilgilendirme. Bilgilendirme, bireyin hakları, güçlendirilebilecek yönleri ve kaynaklar hakkında bilgilendirilmesi yoluyla (Lord ve Hutchison, 2009) sosyal hizmetin hedeflenen kitleye ulaştırılmasıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, yas sürecindeki Roman kadınların yararlanmış oldukları formel destekler ve desteklerden haberdar olma yöntemleri Türkiye’de sosyal hizmetin bilgilendirme misyonuyla ilgili ip uçları vermektedir. Gerçekleştirilen görüşmelerde kaybı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların yararlanmış olduğu

aynı ve nakdi desteklerle ekonomik kayıp öncesi istikrar ve refah seviyesinin sürdürülemediği görülmektedir. Bununla birlikte bu yardımlar ihtiyaç piramidinde en altta yer alan “aş”ı sağlama niteliğiyle hayatta kalmaya katkıda bulunmaktadır.

“Eşimden aldığım 1500 TL maaş olmasa ne yapardım bilmiyorum. Bir ondan emin olabiliyorum. Şişli Belediyesi’nde 250 TL market kartı alıyorum. Bir de Büyükşehir Belediyesi’nden 150 TL market kartı alıyorum. Sonra bana bir de kömür geliyor. He, bir de arada bir gıda kolisi veriyorlar. Tabi, yetmiyor ama hiç yoktan bir aş oluyor. Çevreden zekât falan iyi geliyor ama o da yıla bir defa yani. Aldığım yardımlar maaşım hariç sadece 1 yıl için geçerliyimiş. Kesiyorlar yani.” (Katılımcı 2)

Kayıbı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların desteklerden haberdar olması aile ve komşu gibi doğal kaynaklar aracılığıyla olmaktadır. Bu durum, güçlenme için bir araç olan bilgilendirmenin kurum ve profesyoneller tarafından arz odaklı sağlanamadığını, doğal sosyal destek mekanizmalarının bu rolü yerine getirdiğini gösteri. Bu süreçte talep odaklı sosyal hizmetlerin, okuma-yazma gerektirecek kanallar vasıtasıyla yürütülüyor olması da etkilidir. Katılımcıların var olan hizmetleri öğrenebilecekleri kanallara eğitim ve erişim olanaklarının kısıtlılığı dolayısıyla ulaşamamaktadır.

“Burada her şeyi birbirimizden duyarız. Mesela, patates dağıtıldı geçen gün. Her alan mahalledeki diğerine haber verdi. Ben de market kartını falan komşulardan öğrendim. Sadece yardımı değil, nereye ve nasıl başvuracağımızı da birbirimize anlatırız. Bunun iki nedeni var. Okuma yok, yazma yok, bilgi yok, internet falan da yok. Bir de burada herkes yoksul. Yani, herkes yardım alıyor. Uzaklaşmana gerek de yok o yüzden. Yapıyorlar ya reklam, yok yapıştırıyorlar bir yerlere resimler falan arayıp anlatmadıktan sonra boş.” (Katılımcı 2)

Kayıbı deneyimleyen Roman kadınların geliştirmiş oldukları kendi kendine destek grupları ve kulaktan kulağa sistemi eğitim ve erişime yönelik yaşanan güçsüzlükleri tamamlayıcı niteliktedir. Bu bağlamda sistemin hedef kitleye ilişkin meydana getirdiği uyumsuzlukları tamamladığını ve güçlendirdiğini ifade edebiliriz. Ancak, kentsel dönüşüm ve mahallelerinin değişen doğası Romanları bu güçlendirme kanaldan mahrum bırakacak bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, kentsel dönüşümün tahrip ettiği doğal destek mekanizmaları ve güçleri tamamlayacak profesyonel sosyal hizmet ve yardımların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınlar maddi ihtiyaçların yanı sıra manevi ve psikolojik olarak da desteğe ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle bu alanda destekleyici olacak sosyal politikalar hedeflerken bütüncül bakmak; bireyin mikro-mezzo-makro sistemlerini kapsayan; bio-psiko-sosyal ihtiyaçları bütüncül olarak hedefleyen sosyal hizmet uygulama modelleri hedeflenmelidir.

“Babamın ölümü benim için çok ağır bir yara oldu. İnanamadım öldüğüne. Çok uzun süre evin içinde onu görmeye devam ettim. Baktım olmuyor hastaneden randevu aldım. Doktora gittim. Artık benim için son çare ilaç kullanmaktı. Kendime geleliyordum ama doktor da yani psikolog çok ilgilenmedi. Hiçbir şey sormuyor. Anlatmamı sağlayacak bir şey vermiyor ki anlatayım. İlaçlar da ağır gelmeye başlayınca bıraktım gitmeyi ama galiba konuşmak için başka bir yere gitmek lazım. Yani hastanedekilere değil. Yakında tekrar randevu alacağım ama tekrardan ilaçlara başlamam lazım. Ya, ben anlamıyorum randevu alacaksın, bulacaksın, gideceksin. Bunların bizlere paket sunar gibi sunulması lazım. Hiç düşünemiyorlar mı böyle bir yardıma ihtiyaç var. Anca kart dağıtırlar. Galiba ölüm normal geldiği için yapmıyorlar. Bir yaşasınlar o zaman göreceğim.” (Katılımcı 9)

Sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların genellikle aynı kaybı deneyimleyen diğer kadınlar aracılığıyla desteklerden haberdar oldukları anlaşılmıştır. Bununla birlikte bazı katılımcılar ihtiyaçları için kurumlara başvurdukça farklı yardım sistemleri ve kurumlar hakkında bilgi sahibi olduklarını ve öğrendiklerini kendileri ile benzer durumda olan kadınlarla paylaştıklarını da ifade etmişlerdir. Bu grupta da sosyal yardım ve hizmetlerle ilgili arz odaklı bir danışmanlık desteğinin alınamadığı görülmüştür. Yas sürecindeki kadınların talep odaklı olarak erişim sağladıkları kurumlardan edinmiş oldukları bilgilendirme sadece nakdi destekler için diğer kuruluşlara yönlendirilme şeklindedir.

“Burada yaşam güzel bak, komşuluk devam ediyor. Ortam pis ama insanlık var. Birisi hemen bir yardım alsın, mahallede yardım dağıtılsın falan koşarak gelir söyler. Hepimiz söylediği yere gideriz. Bunun sebebi insanların dediği gibi devleti yemek falan değil. Burada herkes yoklukta. He vardır illaki durumu iyi olan ama zaten biz komşularımızın hangisi açıkta biliriz. Bildiğimiz içinde gider söyleriz. Bak, ben babamla yaşıyorum bana yardım vermiyorlar ama benim eşim de cezaevinde. Boşandık ama geri barıştık. Nikahımız yok. Mahkûm parası falan alamıyorum ama neden? Benim çocuğumun babası ve bence bu haksızlık. Kart başvurusu yaptım o da olmadı. Mesela, gidiyorum bir devlet şeyine, beni öbür yere gönderiyor. Aslında iyi bir şey de. Böyle öğreniyorum nere, ne yardım veriyor ama ağzından cımbızlan çekiyorsun lafi. Sonra gelip komşulara falan söylüyorum. Gidin, azıcıkta sizinle uğraşınlar diye hahahha.” (Katılımcı 4)

Mahkûmluk durumunun çok kapsamlı bir süreç olması ve birçok statüyü içerisinde barındırması nedeniyle güçlendirme yaklaşımının çok boyutlu bir şekilde pratiğe aktarılması gerekmektedir. Ancak deneyimlenen mahkûmluk süreci, sosyal hizmet uygulamalarının etki alanındaki yetersizlikleri ön plana çıkarmaktadır. Yapılan görüşmelerde tutuklu yargılanan kişilerin yakını olan Roman kadınların mahkûm yakınlarının faydalanabileceği desteklerden yararlanamadığı gözlemlenmiştir. Bu durum bilgilendirme, haberdar olma haklarının yerine getirilmemesi ile alakalıdır ve Roman kadınların güçsüzleştiren bir faktördür.

“Benim eşim çok içeri girdi, çıktı. Uslanmayanlardan. En son hastalık izniyle geldi. Böyle uyuşturucu olan bir ortamda yakalandı. Toplu baskın yaptılar. Eşimi alıp, tekrar götürdüler. Açık cezaevindeydi. Şimdi tekrar kapalıda. Mahkemesi devam ediyor. Ben bu yüzden mahkûm parası alamıyorum. Çok zorlanıyorum geçinmekte. Sonuçta mahkûm parası mahkumluktan dolayı veriliyor. Ceza almaması mahkûm olmadığı anlamına gelmiyor ki. Bence bu düşünülmeli. Çünkü zaten zorlu bir yoldasın. Üstüne bir de geçim ve çocukların derdi. Yardım edilmesi, bunun için de yardım oluşturulması, yapılması gerekiyor.” (Katılımcı 6)

Kayıbı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların ekonomi faaliyetlerinin genellikle düzensiz-yarı zamanlı-enformel çalışma şeklinde olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu durumda mahkûm yakını maaşı önemlidir ve hane gelirinin temelini oluşturmaktadır.

“İnsanlar 100 TL’yi bir anda harcıyor. Dönüp, ‘para mı bu?’ diyorlar ya. Ben, 100 TL’yi görünce gözlerim parlıyor. 2-3 gün demek 100 TL benim için. O yüzden aldığım yardımlar yetmese bile benim için çok şey demek. Eşim cezaevinde işte bana mahkûm yakını parası veriyorlar. O parayı kullanarak kira ödüyorum şu tek göz eve. 200 TL filan artıyor paradan. Zaten o direk çocukların okuluna gidiyor. Yetmiyor da. Market kartı alıyorum 400 TL. O da daha yeni 400 TL oldu. Onunla mutfak ve temizlik malzemesi almaya çalışıyorum. Artık ne kadar olursa yani. Erzak geliyor bazen ama o her ay değil. Yılda 2 veya 3 keredir. Sağ olsun çevreden yardım etmek isteyenler oluyor. Aylık bazen 300 bazen de 200 TL onlardan alıyorum. 8 Litre süt alıyorum bir çocuk için ama onda da yaş sınırı varmış. Bir yıla kadar biter. Yetmiyor ama yetirmeye çalışıyoruz diyelim.” (Katılımcı 20)

Yukarıdaki ifadeler doğrultusunda, güçlendirmenin önemli boyutlarından birisi olan bilgilendirmenin kurum ve profesyonellerin ellerinden alınarak, doğal toplumsal destek mekanizmaları tarafından yerine getirildiğini söyleyebiliriz. Haberdar olma durumu hem bireyin güçsüzlüklerine karşı güçlenmesi hem de güçlü yönlerinin daha görünür olması için bir sağlamaktadır. Bununla birlikte kadınlar çevrelerinin bilgisi kadar haberdar olmakta ve bilgilenabilmektedir. Bu durum profesyonel bilgilendirme kanallarına nispeten daha zayıf bir güçlendirme yaratmakta ve kişinin yararlanmış olduğu desteklerin çevrenin bilgisi ile sınırlı çoğunlukla tek tip desteklerle sınırlanmasına neden olmaktadır.

4.4.2. Kayıp ve yas sürecindeki roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklentileri ve önerileri

Görüşmelerin son bölümünde yas sürecindeki Roman kadınların yararlandığı ve talep ettikleri desteklere yönelik sorulara yer verilmiştir. Böylelikle sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklenti ve önerinin analiz edilmesi hedeflenmiştir.

Sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için sosyal hizmet uygulamaları ölümün geri dönülemezliğiyle doğru orantılı bir sürekliliği ve güçlenmeyi merkeze almaktadır. Dolayısıyla, istihdam ve çocuklar için kreş hizmetleri gibi ekonomik kalkınmanın sürekliliğini sağlayabilecek bir sosyal hizmet modeline yönelik beklenti içerisindedirler. Bu taleplerini dile getirirken hali hazırda içerisinde bulunmuş oldukları ve nesiller boyu aktarılan sosyal dışlanmanın da kayıp sonrası savunmasızlığı katmerleyen etkisi de dile getirilmektedir.

“Ya, baktığında devlet her şeyi, her durumu bize kabullenmeyi öğretti... Şimdi, biz eğitimsiz kadınlardık. O zaman devlet bize eğitim verecekti. Böyle el işleri gibi. Yapıcı, yalancı işlere bizi koyacaktı. Biz o meslekleri yürütecektik. Geç kaldı, hizmete geç kaldı. Benim eşim ölmüş. Babama yardım etmek için sadece cam, teneke falan toplamışım. Eşim öldükten sonra ne yapabilirim? Eee, eşim öldü bana yardım bir verdi, iki verdi. Sonra ne olacak? Yardım kesildi mi ortadasın. Bize iş bulsa, küçük çocuklara anaokulu ayarlasa da çalışsak. Çünkü ölüm bu. Ucu bucağı yok. Adam öldü, geri gelmeyecek ki aramızda anlaşır gibi bu kadar yıl bana yardım et diyeyim. He, şimdiki okudu ya, onlar bile iş bulamıyor düzgün. Acı çekerken sen nasıl iş bulasın tek başına? Buradaki fakirler kör kalmış. Hiç meslekleri yok. Ne yapıyorlar? Uyuşturucu, şunu bunu içiyorlar. Bunlarla vakit geçiriyor, çiçek satıyorlar. Meslek mi bu? Niye devlet daha evvel bir iş kurmadı? İnsan çocuğunu okutmak ister ama geçim sıkıntısı. Okutamıyor çocuğunu. İnsan çocuğu ile iftihar etmek ister ama pasif kalıyor. Güzel firmalar yap. Koy milleti çalışsın orada at gibi. Nasıl derler? Balık yemeyi değil, balık tutmayı öğret bakalım. Balığı tutarsa onun kıymetini bilecek değil mi? Hazır şimdi kıymetini bilir mi? Hazır gelmiş işte bugün yiyeceğiz. Devlet verdi. Eee, yarın? Yine gelir. Böyle bir hayat. Yanlış. Yani bizde iticilik olmuş. Biz de bu bayrağın altındaysak, bize de devlet el açacak. Yani demem o ki bir destek veriliyorsa bu hazıra alıştırmak olmasın. Pasifleştirmesin. Çünkü bu sefer doğan çocuk ta aynısını yapıyor, bu şekilde alışıyor. Şimdi bir tarla yanıyor. Sen o tarladan tohum alıyorsun ya, tohum da zedeleniyor. Çünkü aynı gidiyor sürümden. Yalan mı? Bu sürümü öne alması lazım. Büyük sahalar açılacak. İş yerler falan. Yani herkesin işi olacak. Herkesin bir mesleği olacak ki millet ezilmesin. Çünkü neden? Bugün diyor yardım alacağım. Belediye gelecek, para verecek. Ulan eşek oğlu eşek. Yaşın kaç para bekliyorsun. Haksız mıyım? Bunları yazacaksın. Bu devlet yanlış yapıyor. Birine veriyor, diğerine vermiyor. Vermeyecek hiçbirine iş sahaları açacak. Kaç yaşında olursa olsun. Araba oyuncak işleri. Basit işler verecek ki orada zaman geçirelim. Paketleme, kulak çubukları, oyuncaklara göz takma, bilmem ne...” (Katılımcı 2)

Ölüm sonrası gerçekleştiren ritüeller, kaybı deneyimleyen kişinin duygularının aktarımı için bir araç, kaybedilen kişiye son bir görev oluşu ve saygının sunumuyla bir rahatlama yöntemidir. Ancak aynı zamanda emek, enerji ve güç isteyen de bir süreçtir. Dolayısıyla, kaybı deneyimleyen Roman kadınların ölümle ilk karşılaşması ve gerçekleştirdikleri ritüeller özellikle sosyal sermayesi olmayan kişiler için zorlayıcı olabilmektedir. Bu bağlamda Roman kadınlar yas sürecinde beklenen toplumsal ritüellerin gerçekleştirilmesi ile ilgili tüm işlemleri ve destekleri kapsayan bütüncül uygulamalar geliştirilmesini talep etmektedirler. Böylelikle, ölümle ilk karşılaşma sürecinde “durumumu değiştirmek için hiçbir şey yapamam veya benim suçum” gibi mikro düzeydeki bireyin kendine yönelttiği güçsüzlük düşünceleri, “bizlere destek olan veya olması gereken birçok kurum var” düşüncesine yerini bırakarak, makro düzeyde güçlenme için zemin oluşturabilir.

“Başka bir yerlerde, nerede bilmiyorum. Ben bunu bir yerden okudum ama hatırlamıyorum nerelerden. Şimdi diyelim ki benim cenazem var. En sevdiğim kişiyi kaybettim; annemi. Yalnızım, kimsem yok. Herkesin, birisi olması zorunda değil. Yani, yanında birisi de olsa hemen bir kurumu arayıp, o kurumun bu cenazeyi kaldırması lazım. Mevlidi yapması lazım. Ne gerekiyorsa bunu devletin yapması lazım. Çünkü o insanın bunu yapabilecek üzüntüden gücü yok, belki maddi gücü de yok. Ama bunu yapması lazım Devleeeet... Şimdi benim cenazem var. Bilmiyorum nasıl yapacağım. Psikolocim falan dağıldı. Gitti yani, ölüm bu. Hemen, Muhtar mı artık ne ise yola çıkacak devletin kurumuyla. Gömüleceği yeri, mevlidi, artık her ne ise o halletmesi lazım. Ben böyle olmasını daha çok istiyorum. Çünkü çok büyük bir yorgunluk cenaze sahibine. Şimdi, kadının kocası öldü, küçücük çocukları var. Yeni doğurmuş veya hamile kadın. Şimdi, kadın kocasını mı gömsün? Çocuğunu mu tutsun? Ağlasın mı? Etrafı mı karşılasın? Aslında buna devletin el atması lazım. Benim fikrim. Sadece bu da değil ki ölüm ve sonrasına. Ben iyi değilimdir belki, arasın, sorsun. Görüyor ki ölü var. Sorsun nasılsın? Neye ihtiyacın var? Bir sistem yapsın yani. Ben bunu bekliyorum. Bazısının ihtiyacı vardır psikolocik yardıma. Bazısının işe, güce. Şimdi, zaten biri ölmüş. Eeee,

illaki iş lazım. Çocuğa bakacak biri ya da bir okul. Bence en önemlisi kadın işe girene kadar yardım edilmesi lazım ama biri öldü ya ohoooo ne arayan ne soran. Geçmiş olsun tek başınasın.” (Katılımcı 1)

Ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıp sonucunda kurum desteklerine olan ihtiyaç daha da ön plana çıkmaktadır. Bunun bir nedeni de ekonomik refahın devamlılığı için kurum desteklerinin bir başlangıç stratejisi olarak kullanılmasıdır. Katılımcılar için hemen kayıp sonrası faydalanılan kurumsal destekler istihdama katılma sürecini kolaylaştırıcı ve geçişi yumuşatan bir işleve sahiptir. Roman kadınların sosyal çevre aracılığıyla desteklerden haberdar olma yöntemi sosyal hizmet uygulamalarının hem dış hem de iç grup arasında eşitsizlikleri barındırdığı algısının oluşmasına neden olmaktadır.

“Burada önemli olan bir konu var aslında. Eğer ölen kişi hastalıktan öldüyse az çok anlarsın ki vakit yaklaştı. Der çünkü doktor durumu iyi, kötü. He, orada da şu önemli bir anda olan hastalıksa zaten imkânsız hazırlanman ama öyle ya da böyle hastaya bakıyorsun. Durup, kendine bir iş, bir yardım bulamazsın zaten. Aza kanaat ediyorsun yani, her şeye. Şuradan bir koli gelmiş, gideyim. Aman koli dağıtıyorlar, gideyim. Git oğlum orada koli var, git oğlum sende git, çünkü yok. Nereye kadar? Ölecek mi bu insanlar? Sonra adam gelip diyor ki, sen yazılı değilsin. Aaa, kaldın mı ortada? Burada bak bu çok yanlış. Birine veriyorsun ama diğerine vermiyorsun. Niye ama, hepimiz yoksuluz. Ayrım yapıyorsun. Şimdi gidiyorsun, bir umut yardım almaya bakıyorsun. O tekstilde falan sigortası olmayarak çalışanlar alıyor. Ahanda sıra sana geliyor. Aaa, eşinin emekli maaşı var. 1500 TL alıyorsun. Yine kaldın ortada? İnsanlar Romanların devletin kanını emdiğini sanıyor ama yanlış düşünce. Biz Roman olduğumuz için hem küçümseniyoruz hem de yardımı veren kişilerce hor görülüyoruz. Böyle yine mi geldin der gibi dikiyorlar gözünü. Herkes alıyor belki ama Roman olunca bütün ışıklar senin üzerinde parlıyor sankim” (Katılımcı 3)

Kayıbı ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik önerilerinden bir diğer ise yas pratiklerini gerçekleştirilebilecekleri koşul ve imkânların kurumlar tarafından sağlanmasıdır. Bu yardım süreci Roman kadınların güçlü yönlerini ön plana çıkarabilecekleri ve problemlerinin çözümüne giden yolda bir harita niteliğinde olacaktır.

“Benim annemin mezarlığı Ayazağa’nda. Benim mezarlığa gitmem çok zor. Tepeli bir yer Ayazağa. Ben arabayla gitsem 50-60-70 TL para. Otobüsle gitsem Ayazağa’da bayırın başında iniyorum. Bir sürüüüü yokuş var. O yokuşu çıkmak zorundayım. Yani, devlet bunun içinde bir araç tahsis etmeli, bir minibüs. Mesela, Mecidiyeköy’den bineceğim mezarlıklara gideceğiz. Bir vasıtasının da bulunması lazım farklı, farklı. Bir de mesela, şimdi ben öldüm diyelim. Benim bir yerde bir sigortam veya param var diyelim. Bunlar bunu nerden biliyor? Benim ailem nereden biliyor yani? Buraya da değin. Bankada benim 500.000, 300.000- 50.000 TL bir param var. Her ne ise artık, arkamdakiler bunu nereden biliyor? Ben sağken güvenemedim, söylemedim diyelim. Al, öldüm gitti. Demem o ki, bir kişi öldü mesela. Devlet, hemen kimlik numarasına bakacak. Parası kaldı, gömüldü, şu kaldı, bu kaldı, ailenin her dokümanını ortaya koyacak. Böyle bir şey olması lazım. Mezarlığa gidilecek mesela. Filancanın annesi şurada yatıyor. Araç Mecidiyeköy’den kalkacak, artık hangi mezarlıksa bedavaya götürecektir. Yani, kolaylık sağlansın, ölüye bir saygı, çevresindekine kolaylık sağlansın. Onu istiyorum. Mesela psikolocik veya manevi destekte. O kişiye bağlı bir şey ama sağlanabilir. Herkesin psikolocisi dağılmaz ama senin orada bir iletişim bilgin olursa, belki kötü hissedersen, kendin arayıp bir destek alabilirsin. Yani, psikolocik, maddi, manevi, her şey ölü için olması lazım. Bu, devletin elinde. Herkes, her şeyini görsün ölünün. Diyelim ki, beş yaşında küçücük çocuk var ve öldü anası, babası. O çocuk ne bilsin gömmeyi? Devlet, biraz daha açsın, içine girsin ki çıkartsın. Kimsesizler mezarlığına geldi, gömdü, gitti. O kadar. İnsan ölüsüne saygı ister. Devlet başkanları, falancalar, filancalar çıkıp, konuşuyor. Diyorlar ki size kafe yapacağız, düğün solonu, sohbet yeri yapacağız. Hoş, onu da yapmıyorlar ama bu en azından konuşulduğu anlamına geliyor. O zaman çıksın desin ki artık ölülerinize biz sahip çıkacağız. Diriler değil de ölüler. Bir numara versinler arayalım ve ne gerekiyorsa yapılınsın... Biz aslında bu devlet içindeki varlıkta, yokluk çeken insanlarız.” (Katılımcı 1)

Cezaevi, mahkûm edilen kişinin özgürlüğünün kaybını simgelerken, yas tutan kişi için hem birincil kayıp hem de ekonomik boyutta kayıpları simgelemektedir. Roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklentileri mahkûmluk sürecinde kesintiye uğramadan devam eden ve mikro düzeyde güçlenmeyi sağlayan modeller çerçevesinde şekillenmektedir.

“Cezaevi dediğin yer bir zamanı söylüyor aslında. Nasıl denir bu adam ya da kadın her zaman orada kalmayacak. Bir ceza süresi var. Ben de mahkûm karısıyım dimi? Cezaevini birlikte eşimle yaşıyorum. Ömür boyu para yatırırsınlar, bize baksınlar demiyorum ama en azından kocamız, ana da olabilir baba da her ne ise dönene kadar yardım etsinler. Benim kocamsa, çocuklarımın da babası. Böyle düşünmeleri lazım. O yüzden bir mahkûm yakınının aldığı yardım kesilmemeli. Durum ne olursa olsun. O mahkûmluk devam edene kadar düzenli olarak yatırılması lazım. Çünkü buna bağlısın. Mecbursun. Çocuklarının yaşı zaten küçükse çalışmıyorsun. İşe gir diyorlar ama çocuklarıma bakacak birini mi buldun da işe gir diyorsun. Şimdi, bir insan, çocukları da var, üstelik bakacak kimse yok, nasıl çalışsın? Normal olarak evin parası yardımlar oluyor.” (Katılımcı 20)

Suç olgusuyla meydana gelen mahkûmluk durumu çok aşamalı bir süreç olmakla birlikte birbirinden farklı hukuki statüleri de kapsamaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kaybı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için sosyal hizmet uygulamaları tüm hukuki süreçleri ve statüleri kapsayacak şekilde geliştirilmelidir. Bu gerçekleştiği takdirde yararlanmış oldukları desteklerin yaşamlarında etkisinin olacağını, köklü bir değişim yaratacağını ve eşitsizlikleri azaltacağını düşünmektedirler.

“Ya, benim yardımlarda çok yaram var. Gerçekten kocam kaç defa girdi, çıktı içeriye bilmiyorum. Önceden söylemiştim en son hastalık iznine geldi de toplu baskında uyuşturucudan aldılar diye. Heh, işte benim eşim ceza almadı. Belli değil yani. Mahkemesi devam ediyor. Ne derler tutuklu sorgulanma yani. Ben o yüzden mahkûmluk parası alamıyorum. Çok saçma bence. Benim kocamı al içeriye koy ama mahkeme devam diye yardım etme. Evet, belirli bir cezası yok ama benim evime ekmek getiren de yok. Bence bunları da planlamaları lazım. Mahkeme ne kadar sürecek belli değil çünkü. Ben o zamana kadar mesela ne yiyip? Ne içeceğim?” (Katılımcı 6)

Mahkûmluk statüsüyle meydana gelen özgürlüğün kısıtlanması, mekânın kısıtlanmasını da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, belirli bir standart çerçevesinde oluşturulan görüş odaları çocukların ebeveynlerine yönelik anlamlandırmalarını olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklentilerinden birisi ise ebeveyn-çocuk ilişkisinin devamlılığının ve sağlıklı etkileşimin sağlanabilmesi için görüş alanlarının düzenlenmesidir.

“Eşim cezaevine girdi ya çocuklar hırçınlaşmaya başladı. Arkadaşlarımın eşleri, çocuklarının babaları çıkıyor mesela direk bana ‘anne babam ne zaman gelecek?’ diye soruyorlar. Artık bende yalan söylemekten bıktım. ‘Yaza gelecek, seneye gelecek’ diye söylüyorum. İlklerde bilmiyorlardı durumu. Askerde, işte diyordum fakat ziyaretlere gittikçe çocuklar durumu anladı. Artık, ‘anne, asker dışarıda oluyor, benim babam içeride. Nasıl babam oraya giriyor da biz giremiyoruz’ derken benimsediler. Mahkûmların çocuklarını da düşünseler çok güzel olacak. Sadece karısı yok bu adamın değil mi? Ben

durumu çocuğa nasıl anlatabilirim? Yaşları küçük. Belki yanlış bir şey yaratacak çocukta. Bilemiyorsun. Bundan bence görüş için gittiğimiz odaları özellikle çocuğu olan mahkûmlar için düzenlesinler. Aslında oluyor ya evli mahkûmlara eşyle vakit geçirmek için oda gibi bir şey veriyorlar. Bence çocuklar için belki dergilerin, oyuncakların olduğu bir oda gibi bir şey ayarlayabilirler. Ya da asker yerine sizin gibi giyinen kişiler olsa. Bilemedim.” (Katılımcı 5)

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik önerilerinde ekonomik durumlarına yönelik taleplerin de öncelikli olduğu görülmüştür. Öncelikli önerilerden bir tanesi verilen desteklerin miktarı belirlenirken hanede ikamet eden kişi sayısının da hesaplanması gerekliliğidir.

“Kişi başı olarak hesaplansa yardım. En basitinden su faturası bile kişi başı olarak geliyor neredeyse. 200 milyondan aşağı gelmiyor neredeyse. 800 TL mahkûm parası alıyorum. Zaten yarısı kira. Üç ekmek alsan bitiyor geri kalanı. Ufak çocuğu olana ücretsiz akbil veriyorlar. Bizim de çocuğumuz var. Üstelik mahkûm karısıyım. Bize de böyle bir şey yapılsa güzel olur. Neden bize bedava yok anlamadım. Mesela otobüs dünya para. Zaten 12-15 TL. Minibüs ufacak bir yere gidiyor 5 milyon para alıyor. Bende diyorum ki oraya vereceğime parayı giderim beş ekmek alırım. En azından çocuklarımı doyururum. Bir çorba yaparım yerler yani. Oraya giden para günah yani, insan üzüyor.” (Katılımcı 20)

Yukarıda belirtilen beklenti ve öneriler doğrultusunda yas sürecindeki Roman kadınların ruhsal, duygusal ve maddi ihtiyaçlara yönelik hizmet sunan, bütüncül sosyal hizmet uygulamalarına gereksinim duyduklarını ifade edebiliriz. Yas sürecindeki Roman kadınların beklentileri kayıp türüne ve kapsadığı sürece göre değişiklik göstermektedir. Ancak kaybı, cezaevi ve ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların güçlenmeye yönelik stratejileri daha çok doğal toplumsal destek mekanizmaları üzerinden sağlanırken, kurumsal kaynakların bireyin ekonomik güçsüzlüğüne odaklanan klasik sosyal yardım temelli yaklaşımlar olduğu görülmektedir. Sosyal hizmet yerine sadece sosyal yardıma yönelik bu hizmetler güçlenme süreci için yeterli gelmemekte, bazı durumlarda sürecin örselenmesine de neden olmaktadır.

Bireyin güçsüz yönlerini temel alan yaklaşımlarla geliştirilen sosyal hizmet uygulamaları, bireyin yaşamının her alanına nükseden kayıp ve yas sürecinde güçlü yönlerin öne çıkarılıp iyileşme sürecine dâhil edilmesine engel olmaktadır. Oysaki güçlü yönler temelli uygulamalar bireyin içsel ve dışsal kaynaklarına ışık tutarak yas sürecindeki Roman kadınların beklentilerinin karşılanmasına imkân sağlama potansiyeline sahiptir. Örneğin, güçlendirme yaklaşımı Rope Modeliyle pratiğe aktarıldığında yas sürecindeki Roman kadınların güçlerini; doğuştan gelen güçler (fiziksel ve zihinsel yetenekler vb.), öğrenilmiş güçler (eğitim ve baş etme becerileri vb.) ve destekleyici güçler (aile, arkadaşlar, profesyonel, sosyal yardımlar) olarak

sınıflandırarak (Graybeal, 2001), güçlendirmenin yaşamlarının her alanında uygulanmasına öncülük edecektir.

5. TARTIŞMA

“Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinden Roman Kadınların Yas Pratikleri (Nitel Bir Analiz)” isimli araştırma çalışması cezaevi veya ölüm nedeniyle önemli bağıllık figürünün kaybını deneyimleyen Roman kadınların yas pratikleri ve süreç içerisindeki hatırlama, gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratikleriyle birlikte sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algı, beklenti ve önerilerini konu almaktadır. Çalışmanın amacı; sosyal dışlanma ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinden Roman kadınların yas pratiklerini ve süreç içerisindeki gündelik yaşam, sosyalleşme ve ekonomi pratiklerini analiz edilerek, sosyal hizmet uygulamalarına yönelik algı, beklenti ve önerilerini ortaya koymaktır.

Şüphesiz ki ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıp yaşamın kendisi kadar kadim olan bir tecrübedir. Her ne kadar kayıp özellikle ölüm üzerinden ele alınsa da aslında bireyin yaşamında her değişim bir kayıp olarak adlandırılabilir. Kayıp hayatın her alanında meydana gelebilecek ve bireylerin sosyal hizmete ihtiyaç duyabileceği bir deneyim olmasına rağmen ülkemizde savunmasız guruplardan olan Romanların yas pratikleri hakkında herhangi bir bilimsel çalışmanın yapılmamıştır.

Gerçekleştirilen çalışmanın bulguları kültürel bağlamda incelendiğinde; sevdiği kişinin kaybını ölüm nedeniyle deneyimleyen Roman kadınlar için mevlit ve defnetme işlemleri yaşamlarında belirleyici ve önemli bir süreç olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda mevlit ve defnetme sürecinin kolektif bir dayanışma mekânı olarak algılandığı, iş bölümüne dayalı bir paylaşım ağı kurulduğu ve bu paylaşım ağının doğal sosyal destek mekanizmalarını geliştirdiği, bireyi güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Zorlu’nun (2018), “Sosyal Hizmet Perspektifinde Taziye Kültürünün Yas Sürecine Etkisi” başlıklı çalışmada taziye kültürünün temelini oluşturan dayanışma ve beraberliğin yas tutan kişinin yakınları üzerindeki etkisini inceleyerek, yas tutan kişilerin taziye tepkilerinin belirlenmesi, yakınlık derecesi, cinsiyet farklılığının taziye kültüründe oluşan duygusal tepkiler üzerindeki etkisini saptamaya çalışmıştır. Çalışmada; taziye kültürünün yas sürecinin sağlıklı yaşanmasında oldukça işlevsel bir etkisi olduğu, bireylerin taziyeden önceki ruh hallerinin genellikle çok üzüntülü bir hal taşıdığı ancak taziye ortamları sayesinde kabullenmenin daha sağlıklı yaşandığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Dolayısıyla, Roman topluluklarının İslam dini çerçevesinde gerçekleştirmiş oldukları

mevlit ve defnetme pratikleri duygu ve düşüncelerin düzenlenmesi ve sağlıklı bir yas deneyimi için işlevsel olduğuna yönelik bulgular belirtilen iki çalışmanın ortak sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı Roman kadınların kayıp ve yas sürecindeki ikirciklik duyguları ele alındığında; *“kayıp deneyiminin kabullenmesine yönelik reddetme”* durumuyla Kübler Ross’un yas modeline göre *“şok/inkâr”* evresini deneyimlerken, süreç içerisinde ikirciklik duyguları olarak *“yoğun acı, özlem ve yalnızlık hissi”* ile depresyon evresini de eş zamanlı olarak deneyimledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Mukra (2020), *“Yas Olgusu Yaşayan Çocukların Yaşantılarının Sistemik Müdahale İçeren Hikâye Anlatıcılığı Tekniği ile İncelenmesi: Vaka Çalışması”* adlı çalışmasında ebeveyn kaybını deneyimleyen 7 ile 12 yaş aralığındaki çocukların Ross’un geliştirmiş olduğu yas modeline göre *“şok/inkâr”, “öfke”, “pazarlık”, “depresyon”* evrelerini deneyimledikleri sonucuna ulaşmıştır. Kayıp ve yas sürecindeki bireyin, *“şok/inkâr ve depresyon”* evrelerini deneyimlemesi iki çalışmanın ortak sonucu olurken, öfke ve pazarlık evrelerinin Roman kadınlar tarafından deneyimlenmemesi belirtilen çalışmaların sonuç bağlamında farklılıklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, her iki çalışmanın sonucu: Ross ve Kessler’in (2007), *“nasıl ki her bireyin yaşamı biricik ve kendisine özgü ise bireylerin deneyimledikleri yas süreci de kendilerine özgü olan bir süreçtir. Bu sebeple her bireyin kayba ve yasa karşı vermiş olduğu tepkiler birbirinden farklıdır”* argümanını destekler niteliktedir.

Araştırmaya katılan yas sürecindeki Roman kadınların sosyalleşme pratikleri, sosyal destek mekanizmaları ve güçlenme stratejilerine yönelik bulgular incelendiğinde; Roman kadınların kayıp sonrası tecrübelerinde diğer kayıpları olan kadınlarla kurmuş oldukları ilişkilerin belirleyici olduğu görülmüştür. Bir çeşit kendi kendine yardım grubu olarak değerlendirilebilecek bu yeni ilişkilerin kayıp sonrası güçlenme sürecine ve duyguların aktarımına yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu dayanışma guruplarında negatif duyguların düzeyi azalarak yerini pozitif duygulara bırakmaktadır. Roman kadınların doğal olarak geliştirmiş oldukları kendi kendine yardım grubu deneyimledikleri sosyal dışlanmaya karşılık doğal bir destek ağı sunduğu sonuçlardan bir diğeridir. Aydın’ın (2020), *“Kayıp ve Yas Sürecinde Sanatla Zenginleştirilmiş Grup Müdahale Programının Etkililiğinin İncelenmesi”* adlı çalışmasında yas sürecinde zenginleştirilmiş grup müdahale programını uygulayarak kayıptan sonraki süreçte anlamı yeniden yapılandırma, yas bilişleri, pozitif ve negatif duygu, depresyon ve kaygı düzeyine

etkisini nicel olarak incelenmektedir. Çalışmada grup müdahalesinin katılımcıların kayıp deneyimi sonrası anlamı yeniden yapılandırma ve pozitif duygu düzeylerini arttırdığı, olumsuz yas bilişleri, negatif duygu ve depresyon düzeylerini azalttığı, kaygı düzeyindeki ise sınırdan anlamlı bir değişikliğe sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, destek gruplarının kayıp ve yas sürecindeki bireylerin duygu, düşünce ve tutumlarını olumlu yönde etkilediği iki çalışmanın ortak sonucudur. Kayıp sürecindeki Roman kadınların oluşturduğu destek gruplarının kendiliğinden doğal bir şekilde gerçekleşmesi, güçlenmenin herhangi bir kurum veya profesyonelle bağlantılı olmadan geliştirilmesi ise belirtilen iki çalışmanın sonuç bağlamında farklılıklarını ortaya koymaktadır.

Gerçekleştirilen görüşmelere katılan yas sürecindeki Roman kadınların kayıp ve yas tanımlamaları incelendiğinde; güncel kayıp deneyimlerinin, geçmiş kayıp deneyimleri üzerinden yapıldığı görülmüştür. Wordan'ın (2009) da belirtmiş olduğu gibi bireyin geçmiş deneyimlerinde kayıp tecrübesinin varlığı ve ne denli sağlıklı olduğu bir sonraki yas sürecini belirlemektedir.

Çalışma kapsamındaki görüşmelere katılan yas sürecindeki Roman kadınların sosyal hizmet uygulamalarına yönelik beklenti ve önerileri incelendiğinde; yas sürecinde Roman kadınların bütüncül sosyal hizmet uygulamalarına gereksinim duydukları sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte güçlenmeye yönelik stratejileri resmi olmayan doğal kaynaklar üzerinden sağlanırken, resmi kaynak sistemleri tarafından güçsüzlüğe odaklanan klasik yaklaşımların kullanılması doğal şekilde gelişen güçlenme stratejilerinin örselenmesine neden olduğu ulaşılan sonuçlardan bir tanesidir.

Güni'nin (2021), "*Eşini Kaybetmiş Yaşlı Bireylerin Yas Sürecinin Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi*" isimli çalışmasında eşini kaybetmiş 65 yaş üstü bireylerin bağlanma temellerinin, eşiyle ilişkilerinin, eşinin ölümüyle birlikte ortaya çıkan yas süreçlerine ilişkin yaşam deneyimlerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucunda yaşlı bireylerin gereksinim ve ihtiyaçlarına yönelik hizmetlere ve programlara ağırlık verilmesi, konuyla ilgili yasal mevzuatın ve politikaların geliştirilmesinin gerekli olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Her iki çalışmanın araştırma örneklemi farklı olsa da sosyal hizmet ve sosyal politika alanlarında kayıp ve yas konusuyla ilgili kaynakların yetersiz, etki seviyesinin ve erişilebilirliğinin kısıtlı olması elde edilen ortak sonuçlardır.

Yapılan çalışmanın sonuçlarından bir tanesi de Roman kadınların yas tanımlamalarının kaybedilen bireyin yakınlık derecesi ve taşıdığı anlamla ilişkili

olduğudur. Dolayısıyla, kaybedilen kişinin yakınlık derecesi ve bireyin hayatındaki önemi arttıkça yasın aktarımı ve hissedilen duyguların yoğunluğu artmaktadır. Karabulut (2010), “*Diyarbakır’daki Taziye Evlerinde Akut Dönem Yas Sürecinin Yaşanması ve Yasın Ağırlık Derecesine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi*” isimli çalışmasında, kayıp deneyimi ardından geçen ilk günlerde yas tutan bireyin anlık kaygı düzeyinin ve diğer yas tepkilerinin belirlenmesi, yakınlık derecesinin ve cinsiyet farklılığının yas tepkilerine etkisinin saptanması amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucunda yasın yakınlık derecesi arttıkça, yas tutan kişilerin daha çok etkilendiği, anlık ve beklenmedik kaybı deneyimleyen bireylerin kaygı düzeylerinin diğer kişilere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, yakınlık derecesi arttıkça yas tutan kişilerin süreçten daha çok etkilenmesi belirtilen iki çalışmanın ortak sonucudur.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma “*dibi delik bir buğday çuvalı gibi*” geçtikleri yerlere dökülerek, yaşamlarını sürdüren ve sosyal dışlanmaya maruz kalan Roman topluluklarının kayıp deneyimlerinin ve yas süreçlerinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Çalışmada; Roman kadınların yas pratikleri sosyal dışlanma kavramı ve güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte çalışmanın üç ana teması olan i. kayıp ve yas sürecinin Roman kadınların yaşamı üzerindeki etkileri, ii. Roman kadınların yas sürecindeki gündelik yaşamları, sosyalleşme biçimleri, ekonomik durum ve faaliyetleri, iii. algılanan sosyal destekle ihtiyaç duyulan profesyonel sosyal hizmet desteğine yönelik birçok bulguya ulaşılmıştır.

Hangi değişimlerin kayıp olarak adlandırılacağına yönelik değerlendirmeden önce kayıp deneyimlerinin yeni açılımları keşfetmek ve iyileşmek için bir araç niteliği taşıdığını ifade edebiliriz. Araştırmanın sonuçlarına göre yas ötekinin deneyimlediği kaybı kendi kayıplarımızla bütünleştirmemize ve sürecin ortak bir paylaşım aracına dönüşmesine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda, güçlendirme yaklaşımının “*dış sosyal güçlerin bireyin kontrol hissini ve gücünü etkilediği*” düşüncesinin yas sürecindeki Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal hizmet çalışmalarda bir başlangıç olarak kabul edilebileceğini göstermektedir. Böylelikle güçlendirme yaklaşımı, yas sürecindeki Roman kadınların ve toplumun diğer üyelerinin farkı kayıp öyküleriyle ortak bir paydada buluşmasına ve iyileştiren diyalogların başlangıcına zemin hazırlamaktadır. Güçlendirme yaklaşımı çerçevesinde geliştiren, bireyin çevresel ve doğal güçlerini aktive etme ile başlayan sosyal hizmet uygulamaları yas sürecindeki Roman kadınların yaşamında kontrol ve güç duygusunu aktif hale getirerek, sosyal işlevselliğini geliştirme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte bu doğal toplumsal/çevresel güçlerle bireyin içsel güçlerinin profesyonel sosyal hizmet uygulamaları ve bazen de sosyal yardımlarla desteklenme ihtiyacı açıktır. Katılımcılar özellikle kayıp sonrası en zayıf olarak değerlendirmiş oldukları süreçte alacakları profesyonel yardım ve desteklerin kişiye güçlenme için imkân tanıyacağı ve dolayısıyla daha uzun süreli destek ihtiyacını ortadan kaldıracığını açıkça ifade etmişlerdir.

Ölüm ve cezaevi nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınlarla gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda kayıp deneyimiyle birlikte kişinin kendisine ait olan bir parçayı da yitirdiği gözlemlenmiştir. Ancak, yitirilen parçanın ve deneyimlenen duyguların tam olarak ifade edilememesi nedeniyle benzetmelerle aktarımın sağlandığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, her kaybın bir değişimi ve keder duygusunu beraberinde getirdiğini ve güncel kayıpların geçmiş kayıp deneyimleriyle bağlantılı olduğunu belirtebiliriz. Roman kadınların kayıp tanımlamaları yaşam geçişlerinin izlerini taşımaktadır. Güçlendirme yaklaşımına göre geliştirilecek “*bilişsel, duygusal ve eylem*” boyutlarını kapsayan uygulamalar yas sürecindeki Roman kadınların arzuladıkları ve açıkça ifade ettikleri, özellikle hemen kayıp sonrası için geliştirilen bütüncül sosyal hizmet uygulamaları için oldukça elverişli bir başlangıç olacaktır.

Ölüm ve cezaevi nedeniyle yas sürecini deneyimleyen Roman kadınların hissettiği duyguların bireysel anlamlandırılmasıyla kolektif olarak anlamlandırılması arasında farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Roman kadınlar tarafından, kayıp deneyiminden sonraki süreçte bireysel olarak acı, yalnızlık, kabullenememe ve özlem gibi duyguların birlikte deneyimlenebileceği kabul edilebilecek bir durumdur. Ancak, bu duygular kolektif alana dayanışma mekanizması olarak yansımadığı takdirde sadece güçsüzlük ve bocalama getireceğine yönelik bir algı da hâkimdir. Hâkim olan bu algı diğer kayıpları olan bireylerle bir çeşit kendi kendine yardım grubunun kurulmasına neden olmakta ve kayıp sonrası güçlenme sürecine katkıda bulunmaktadır. Geliştirilen kendi kendine yardım grubuyla güçlendirme sürecinde gerekli olan kararlılık, sorumluluk almak, içsel güç, kendine güven ve daha iyi bir gelecek için umut gibi değerler ve beceriler inşa edilmektedir.

Yas sürecinde gelişen güçlenme stratejileri ve destek mekanizmaları, Roman kadınların yas pratiklerini gerçekleştirebilmesi için alternatif bir kamusal alan sunmaktadır. Roman kadınlar yas pratiklerini kamusal alanda ve geniş çevre ile gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kaybedilen kişiyi ağır bir Roman havasıyla anmak, en sevdiği şarkıyı dinlemek ve söylemek, toplu bir ortamda anılarından bahsetmek Roman kadınların yas tutma süreçlerini ve yas ritüellerini hâkim olan gruptan farklılaştıran niteliklerden birkaçıdır. Romanlarda ana akım toplumdan farklı olarak mevlitler açık alanda ve sosyal çevre desteğiyle gerçekleştirilmekte, mahalleli teyzeler tarafından dualar eşliğinde hazırlanan helvalar ve pişiler

dağıtılmaktadır. Bu süreçte Roman kadınlar gereksinim duydukları ekonomik, duygusal, manevi, psikolojik desteği doğal toplumsal destek mekanizmaları üzerinden sağlamakta, kurumsal bir kaynak kullanılmamaktadır. Bu süreçte kurumsal sosyal hizmetlerin güçlendirmeye yönelik ihtiyacı karşılayamaması Roman kadınların yas pratiklerini daha paylaşım odaklı ve kolektif yas tutma kültürü çerçevesinde şekillendirmesini etkileyen bir faktör olabilmektedir.

Şüphesiz ki yas süreciyle birlikte meydana gelen güçsüzlüğün gizlendiği alan gündelik yaşamdır. Çünkü gündelik olan toplumsalın sınırlarında gezinerek kolektifliği kapsarken, bireylerin kişisel edimleri, tutum ve davranışlarıyla bireyselliği de kapsamaktadır. Bu bağlamda, cezaevi nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri, tek ebeveynlikle meydana gelen sorumlulukların artışı, ekonomik statüde düşüş ve hayatı zenginleştirecek ekstralardan mahrum kalma gibi çoklu stres faktörleriyle bireysel izler taşımaktadır. Diğer bir yandan sosyal dışlanma ve damgalanma gibi toplumsal ilişkilerde saklı kalan çatışmaları kapsamıyla kolektif olanın da izlerini taşımaktadır. Ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların gündelik yaşam pratikleri ise çalışma hayatına, değişen ilişkiler ve sosyal çevreye göre şekillenmektedir. Dolayısıyla, ölüm nedeniyle deneyimlenen kayıpla birlikte ebeveyn-çocuk ilişkisinde sınırların belirsizleşmesi ve rol karmaşası gibi çoklu stres faktörlerine maruz kaldıkları gözlemlenmiştir. Yas sürecinde Roman kadınların gündelik yaşam pratiklerinin devamlılığı çoğunlukla aile ve komşuluk ilişkileri üzerinden sağlanmakta ve gündelik yaşama aktif katılım bu ilişkilerin işlevselliğiyle doğru orantılı olmaktadır.

Dolayısıyla, yas sürecini deneyimleyen Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal hizmet uygulamalarında güçsüzlüğün gündelik olanda saklı olduğu gerçeğini arka planda tutan geleneksel sosyal hizmet anlayışından daha çok güçlendirme yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte profesyonel güçlendirme müdahaleleri yas sürecindeki Roman kadınların çevrelerindeki kaynakları değerlendirme potansiyellerini de göz önünde bulundurmalı ve örselememelidir.

Yas sürecindeki Roman kadınların gündelik yaşamın bir parçası olan sosyalleşme ilişkileri içerisinde benliklerini, ifade edebildiği ve edemediği davranışları aydınlatmak önemli olan diğer bir boyuttur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınlar için mevlit ve defnetme süreci kayıp sonrası güçlenmeye destek verirken, cezaevi nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınlar için dua ritüelleri

kendi kendine yardım grupları olarak güçlenme sürecine destek vermektedir. Her iki durumda da gerçekleştirilen ritüeller Roman kadınların deneyimledikleri sosyal dışlanmaya karşı alternatif bir mekân sunmakta ve böylelikle güçlendirmeyi doğal bir şekilde gerçekleştirmektedir.

Burada önemli olan farklılık cezaevi nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların yas deneyimi çerçevesinde oluşturmuş oldukları seçilmiş ailedir. Seçilmiş aile, sevdiği kişinin kaybını cezaevi nedeniyle deneyimleyen diğer Roman kadınlardan oluşmaktadır. Bu aile yaşamları için özgür ve bilinçli seçimler yapabilme hissini destekleyen ilişkileri kapsamaktadır. “Yuva” olarak adlandırılan sosyalleşme mekânları yaşamlarındaki sosyal kısıtlamaları farkına vararak, düşüncelerini özgürleştirdikleri ve katılımı arttırdıkları mekânlardır. Ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların sosyalleşme algılarının ise “yuvaya ve çekirdek aileye geri dönüş” anlamı taşıdığını ifade edebiliriz.

Roman kadınların deneyimledikleri kayıplardan sonra geliştirdikleri pratiklerden birisi de ekonomi pratikleridir. Yas sürecindeki Roman kadınların ekonomi pratiklerinin kaybın türü ve kapsadığı süreç çerçevesinde şekillendiği ifade edebiliriz. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kaybedilen kişinin çocuk bakımı gibi istihdamı destekleyen bir görevinin olması, eğitim seviyesinde düşüklük, kalifiye bir iş için tercih edilmeme gibi etmenler yas sürecindeki Roman kadınların ekonomik alandaki güçsüzlükleridir. Dolayısıyla, ölüm nedeniyle kaybı deneyimleyen Roman kadınların geliştirmiş oldukları ekonomik stratejiler; “kredi kartını döndürme” olarak adlandırdıkları geçici çözümler ve ölüm nedeniyle alınan maaşlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte katılımcılar “ben mağdurum” cümlesiyle başlayan güçsüzlük ifadesini “hayatta kalacağım” cümlesiyle yer değiştirerek geliştirmiş oldukları stratejiler ve taktikler çerçevesinde gündelik hayatı sürdürmeye devam etmektedirler.

Kayıbı cezaevi nedeniyle deneyimleyen Roman kadınların ise düzensiz işlerde iki kişi olarak çalışma, çocuk bakımı için sosyal destek ağı güçlü olan kadının diğer kadına destek vermesi ve kurumsal yardımlar çerçevesinde geliştirdikleri ekonomi pratikleri olduğu görülmüştür. Katılımcıların bu ekonomik stratejilerle “içinde bulunduğum durumu değiştiremem” güçsüzlük ifadesinden “ben bir mağdur değil, mücadeleciyim” geçiş yaptıkları ve gündelik hayatlarını sürdürdükleri görülmüştür.

Kayıp ve yas sürecinde Roman kadınların ekonomi pratiklerinin temelini oluşturan kurum desteklerini incelediğimizde ekonomik refahı destekleyen market kartı, süt desteği, ölüm aylığı, kaybedilen kişinin emeklilik maaşı ve kömür desteğinden oluştuğunu ifade edebiliriz. Güçlendirme çerçevesinde geliştirilen sosyal hizmet uygulamalarının mevcut olmaması kurum ve profesyonellerin, yas sürecindeki Roman kadınların ihtiyaçlarını hesaplamadaki başarısızlıklarına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, güçlendirmenin önemli boyutlarından birisi olan bilgilendirmenin de kurum ve profesyonellerin ellerinden alınarak, aile, komşu, akraba gibi sosyal destek mekanizmalarının ellerine bırakıldığını ifade edebiliriz. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, desteklerden haberdar olma durumu hem bireyin güçsüzlüklerine karşı güçlenme için hem de güçlü yönlerinin daha görünür olması ve geliştirilmesi için bir imkân sağlamaktadır. Bu durum aynı zamanda hizmet alan ve veren arasında duvarların oluşmasına ve bununla bağlantılı olarak kapsayıcı sosyal hizmet uygulamalarının oluşmasına da engel olmaktadır. Yine de bu grupta içi bilgilendirme dinamikleri günü kurtarmayla ilgili olarak katılımcıların yaşantısına katkı sağlamaktadır.

“Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinden Roman Kadınların Yas Pratikleri (Nitel Bir Çalışma)” ismiyle ele alınan bu çalışma ışığında ortaya konabilecek genel öneriler ise şu şekildedir;

1. Gerçekleştirilen araştırma çalışması sadece Kuştepe mahallesinde ikamet eden Roman kadınları kapsamaktadır. Dolayısıyla, sonuçların daha genellenebilir olabilmesi açısından farklı bölgelerde ikamet eden ve alt kimlikleri (Dom, Lom, Rom) ayrı ayrı ele alan çalışmalar gerçekleştirilebilir.
2. Araştırma kayıp ve yas olgusu mikro boyutlarla ele almıştır. Gerçekleştirilecek çalışmalarda Roman kadınların yas pratiklerinin makro boyutlarına ışık tutulması ve çözümlerin geliştirilmesi önerilebilir.
3. Çalışmanın örnekleme sadece Roman kadınlardan oluşmaktadır. Böylelikle, kayıp ve yas sürecindeki dinamikler kadınların yas yaşantıları ve pratikleri üzerinden aktarılmıştır. Gerçekleştirilecek çalışmalarda örneklem Roman kadınlar ve erkeklerden oluşturularak, yas sürecinde toplumsal cinsiyet üzerinden gelişen dinamikler aydınlatılabilir.
4. Roman kadınların yas sürecinde güçlendirmeye yönelik oluşturdukları stratejiler ve doğal kaynak sistemleri, toplumsal kaynak sistemleri tarafından

bir araç olarak kullanılabilir. Böylelikle, kurum ve profesyoneller yas sürecinde aktif olarak rol oynayabilir.

5. Kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınlara yönelik geliştirilecek sosyal hizmet uygulamaları güçsüzlüğü temel alan klasik yaklaşımlarla geliştirilmemelidir. Bu durum hem doğal şekilde gelişen güçlenme stratejilerin örselenmesine hem de hizmet alan ve hizmet veren arasında etkili iletişim köprülerinin oluşturulmasından ziyade yankı odalarının kurulmasına zemin hazırlayarak biz ve ötekinin doğuşuna katkı sunmaktadır.
6. Roman kadınların maruz kaldıkları sosyal dışlanma ile ilgili farkındalığa ışık tutabilmek adına bütüncül sosyal hizmet uygulamalarıyla güçlendirici faaliyetler yapılması önerilmektedir.
7. Kayıp ve yas sürecindeki Roman kadınların maruz kaldıkları sosyal dışlanma çok boyutlu olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla, madalyonun bir yüzünü Roman kadınlar oluştururken, öteki yüzünü toplumun diğer üyeleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda, sosyal hizmet uygulamalarının etkili olabilmesi açısından sadece Roman kadınlarla değil, toplumun diğer üyeleri ve sosyal çalışmacıları da kapsayan program ve uygulamalar geliştirilmelidir.
8. Roman kadınların deneyimlemiş oldukları her kayıp türünü ve yas sürecini kapsayan bütüncül uygulamalar, politikalar ve projeler oluşturulmalıdır.
9. Araştırma çalışmasında cezaevi nedeniyle deneyimlenen kaybın sebebinin madde kullanımı ve ticaretiyle bağlantılı olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, cezaevi nedeniyle deneyimlenebilecek kayıpları azaltmak açısından politikalar ve projeler oluşturulmalıdır.
10. Son olarak, Roman kadınların deneyimlemiş oldukları sosyal dışlanmaya karşı ikamet edilen mahallelere merkezler açılarak sosyal bilimler içerisinde yer alan farklı disiplindeki meslek elemanları işbirlikçi bir şekilde çalışabilir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, çalışılacak grubun yerleşim alanı olarak neden bu mekânı seçtiği, deneyimlenen sosyal dışlanmanın nedenleri, hâkim ve madun grup arasındaki ilişkinin ve güç eşiğinin hangi dinamiklerden etkilendiği gibi gölgede kalan problemlere ışık tutabilirler. Gün yüzüne çıkarılan bölgesel özellikler ve problemler doğrultusunda uygun politikalar, planlı müdahale süreçleri ve hizmet şekilleri üretilirken, bölgedeki bireylerin ve ailelerinin üretilen sosyal hizmetlerin sonucunda davranışlarındaki

değişimler analiz edebilir ve aktif bir şekilde katılımları desteklenebilir. Yapılan çalışmaların sonucunda oluşturulan raporlar, toplanan veriler ve öneriler yetkili mercilere sunulabilir.

KAYNAKLAR

- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi (2016-2021) 11. Aşama Eylem Planı (2019-2021). Erişim adresi: <https://ailevecalisma.gov.tr/media/30906/roman-vatandaslara-yonelik-ii-asama-eylem-pl.pdf> Erişim Tarihi: 02.12.2022
- Akgül, Fİ (2020). Roman Kadınlarında Toplumsal Cinsiyet ve Katılım: İzmir Örneği, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul. Doktora Tezi.
- Aksoy, A. (2016). Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 31-37. DOI: 10.25272/j.2149-8539.2016.2.3.04
- Aksu, M. (2006). Türkiye’de Çingene Olmak. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Alpman, N. (1997). Başka Dünyanın İnsanları: Çingeneler. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Alpman, N. (2004). Sınırdan Yaşayanlar: Trakya Çingeneleri. İstanbul: Bileşim Yayınları.
- Altınöz, İ. (2013). Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Altınöz, İ. (2007) Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler. “16. yy ’da Devlet Yönetimi İçinde Çingeneler”, *Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler içinde* Kolukırık, S., İstanbul: Simurg Yayınevi.
- American Psychiatric Association. (2007). APA Dictionary of Psychology. Washington, DC: American Psychological Association.
- Apaydın, S. (2020). Yas Danışmanlığı. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Arayıcı, A. (2008a). Avrupa’nın Vatansızları Romanlar. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Arayıcı, A. (2008b). Gypsies: The Forgotten People of Turkey. *International Social Science Journal*, (59)193.
- Archer, J. (2003). The Nature of Grief: the Evolution and Psychology of Reactions to Loss. Oxfordshire: Routledge.
- Attig, T. (1991). The Importance of Conceiving of Grief As an Active Process. *Death Studies*, 15(4), 385-393.
- Averill, J. R. (1968). Grief: Its Nature and Significance. *Psychological Bulletin*, 70(6), 721-748.
- Aydın, C. Z. (2020). Kayıp ve Yas Sürecinde Sanatla Zenginleştirilmiş Grup Müdahale Programının Etkinliğinin İncelenmesi, (Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Aydoğan, D. (2007). Entry of The Foreign Gypsies into Turkey, Their Freedom of Movement and Residence and Expulsion from Turkey. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. (56), 3-50.
- Ayhan, B. (2019). *Dünyanın Ötekileri Çingeneler*. Ankara: Dorlion Yayınevi.
- Bauman, Z. (2018). *Kapımızdaki Yabancı*. (Çev. Barca, E.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve May, T. (2020). *Sosyolojik Düşünmek*. (Çev. Yılmaz, A.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, H. (2015). *Çingene Mitolojisi*. (Çev. Sağlam, Y.M.). Ankara: Ayraç Yayınları.

- Berktaş, S.ve Dimli, O, R. (2021). Sanayi Devrimi ile Gelen Değişim: İş Bölümü ve Yabancılaşma. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (6), 112-12. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atlas/issue/60404/782216>
- Bonanno, G. A., ve Kaltman, S. (2001). The Varieties of Grief Experience. *Clinical Psychology Review*, 21(5), 705-734.
- Bornstein, P. E, Clayton, P, J, Halikas, J. A., Maurice, W. L, Robins, E. (1973). The Depression of Widowhood After Thirteen Months. *The British Journal of Psychiatry*, 122(570), 561-566.
- Bowlby, J. (1960). Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood. *Psychoanalytic Study of The Child*, 15(1), 9-52.
- Bowlby, J. (1977). The Making and Breaking of Affectional Bonds: II. Some Principles of Psychotherapy. *British Journal of Psychiatry*, 130, 421-431.
- Bowlby, J. (1980). Attachment and Loss Volume III: Loss Sadness and Depression. London: The Tavistock Institute of Human Relations.
- Bowlby, J., Parkes, C. ve M. Parkes (1970). *Separation and loss within the family*. E J. Anthony., C. Koupernik. (Ed.). The Child in His Family (197-216). New York: John Wiley&Sons, Inc.
- Bozarth, A. R. (1994). *Life is goodbye, life is hello: Grieving well through all kinds of loss*. Canada: Hazelden Publishing.
- Brown, J. T., Stoudemire, G. A. (1983). Normal and Pathological Grief. *Jama*, 250(3), 378-382.
- Bruce L. B ve Howard, L. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Pearson Yayınları.
- Bruce, C. A. (2002). The Grief Process for Patient, Family, and Physician. *The Journal of the American Osteopathic Association*, 102 (9), 28-32.
- Buglass, E. (2010). Grief and Bereavement Theories. *Nursing Standard*, 24(41), 44.
- Büyükbayraktar, G. Ç. (2018). Kadınların Günlük Hayattaki İletişim Engelleri: Nitel Bir Çalışma. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (29), 141-160. DOI: 10.16878/gsuilet.500936
- Corr, C. A. (1993). Coping with dying: Lessons that we should and should not learn from the work of Elisabeth Kübler-Ross. *Death Studies*, 17(1), 69-83.
- Corr, C. A., Nabe, C. M. ve Corr, D. M. (2009). *Death and Dying, Life and Living*. Wadsworth. Boston: Cengage Learning.
- Çağlar-Nazalı., H. P. ve Yıldırım, E. A. (2017). The Relationship Between Grief Process and Attachment Styles in The Cases with The Treatment of Complicated Grief: A Prospective Study. *European Psychiatry*, 41, 303-364.
- Çelik, F. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneleri/Romanları Çalışmak ya da İğneyle Kuyu Kazmak, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 2 (18), 249-266.

- Çetin, I. B. (2017). Kimlikleriyle Romanlar: Türkiye’deki Roman Vatandaşlara Yönelik Sosyal İçerme Ulusal Strateji Belgesi ve Birinci Aşama Eylem Planı’nın Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, 15 (1), 85-112. DOI: 10.11611/yea.278435
- Darwin, C. (1872). *The Expression of The Emotions in Man and Animals*. London: John Murray.
- DeSpelder, L. A. ve Strickland, A. L. (2014). *The Last Dance: Encountering Death and Dying*. Ohio: McGraw-Hill Education.
- Doğan, B. Y. (2021). *Evsizler: Evsizliğin İnşası ve Evsizliklerin Hayatta Kalma Stratejileri*. İstanbul: Bir Yayıncılık
- Doğan, İ. (2014). Sosyal Dışlanmanın Anlaşılması: Muğlaklık ve Çok Boyutluluk. *Journal of Social Policy Conferences*, (66-67), 127-157. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/32978/366570>
- Doka, K. J. (1997). *Living with Grief: When Illness is Prolonged*. K. J. Doka ve J. Davidson. (Eds.). London: Taylor&Francis Group.
- Dominelli, L. (1999). Neo-Liberalism, Social Exclusion and Welfare Clients in a Global Economy, *International Journal Of Social Welfare*, (8), 14-22.
- Dorpat, T. L. (1973). Suicide, Loss, and Mourning. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 3(3), 213-224.
- Döveling, K. (2015). Emotion Regulation in Bereavement: Searching for and Finding Emotional Support in Social Network Sites. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21(1), 106-122.
- Dunn, M. (2006). *Time to Grieve: How to Come Through Bereavement to Recovery and Growth*. How To Books
- Dyregrov, K. ve Dyregrov, A. (2008). *Effective Grief and Bereavement Support The Role of Family, Friends, Colleagues, Schools and Support Professionals*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- El- Kindi, İ, B, Y. (2020). *Üzüntüden Kurtulmanın Yolları*. İstanbul: Mavi Çatı Yayınları.
- Engel, G. L. (1961). Is Grief a Disease?. *Psychosomatic Medicine*, 23, 18-22.
- Etgü, A. M. (2008). Marxist Mülkiyet Yaklaşımı. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12 (3-4), 113-133.
- Fırat, M. (2016). Çingeneliği Anlamanın İmkânı: Çingeneler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Malatya Örneği), (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Erbay, E. (2019). GÜÇ VE GÜÇLENDİRME KAVRAMLARI BAĞLAMINDA SOSYAL HİZMET UYGULAMASI. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19 (42), 41-64. DOI: 10.21560/spcd.vi.546674
- Folkman, S. (2010). *Revised Coping Theory and The Process of Bereavement*. M. S. Stroebe., R. O. Hansson., W. Stroebe ve H. Schut. (Ed.). *Handbook of Bereavement Research: Consequences, Coping and Care* (563-584). Washington: American Psychological Association.

- Fonseca, I. (2002). *Beni Ayakta Gömün: Çingeneler ve Yolcuları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fraser, A. (2005). *-Avrupa Halkları- Çingeneler*, (Çev. İnanç, İ). İstanbul Homer Kitabevi.
- Freud, S. (1917). *Mourning and Melancholi*. London: Hogarth.
- Freud, S. (1997). Yas ve Melankoli. (R. Uslu ve O. E. Berksun, Çev.). Ankara: Kriz Dergi.
- Genç, Y. ve Seyyar, A. (2010). *Sosyal Hizmet Terimleri: Ansiklopedik "Sosyal Pedagojik Çalışma" Sözlüğü*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Goffman, E. (2009). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* (Barış Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Damga; Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. (Çev: Kolektif). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Goss, D, ve Klass, R, E. (1997). Tibetan Buddhism and The Resolution of Grief: The Bardo-Thodol for The Dying and The Grieving. *Death Studies*, 21(4), 377-395.
- Gökalp, N. (2020). *Ölüm Üzerine* İstanbul: Nobel Yayın.
- Graybeal, C. (2001). Strengths-based Social Work Assessment: Transforming the Dominant Paradigm. Families in Society. *The Journal of Contemporary Social Services*, 82(3), 233-242.
- Greene, G, J., Lee, M.Y., ve Hoffpauir, S. (2005) The Language of Empowerment and Strengths in Clinical Social Work: a Constructivist Perspective, *Families in Society*, 86(2), 267-77.
- Gross, J. J. (1998). The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. *Review of General Psychology*, 2(3), 271-299.
- Güni, Ö. (2021). Eşini Kaybetmiş Yaşlı Bireylerin Yas Sürecinin Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Güzel, S. (2005). Bir Sosyal Değişme Süreci: Sosyolojik Bakış Açısından Sanayi Devrimi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2(5), 189-198. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/issue/55981/767894>
- Hancock, I. (2010). *"Roma Today: Issues and Identity"*, Prag: NGO.
- Harris, D. ve Winokuer, H. R. (2016). *Principles and practice of grief counseling*. New York: Springer Publishing Company.
- Harzadın, T. (2021). *Yeniden Bağlanmak*. İstanbul: Kanon Kitap.
- Hasenfeld, Y. (1987). Power in Social Work Practice. *Social Service Reiew*, 61 (3), 469-83.
- Hatıplı, M. (2019). Boyut ve Etkenleriyle Sosyal Dışlanmanın Yoksullukla Karşılaştırmalı İlişkisi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 39-77. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilgisosyal/issue/47169/429455>
- Hooyman, N. ve Kramer, B. (2006). *Living through loss: Interventions across the life span*. New York: Columbia University Press.

- Horowitz, M. J., Siegel, B., Holen, A., Bonanno, G. A., Milbrath, C., Stinson, C. H. (1997). Diagnostic Criteria for Complicated Grief Disorder. *Focus*, 1(3), 290- 298.
- Humphery, M. K. (2017), *Kayıp ve Yas İçin Danışmanlık Becerileri*. (Çev.Tanhan, F.) İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Humphrey, G. M. ve Zimpher, D. G. (2008). *Counselling for Grief and Bereavement*. New York: SAGE Publications.
- İşkân Kanunu, Kanun No: 2510, Kabul Tarihi: 14.06.1934, Resmî Gazete Tarih: 21 Haziran 1934, Sayı: 2733. (1934 Tarihli 2510 Sayılı İşkân Kanun).
- James, J. W. ve Friedman, R. (2009). *The grief recovery handbook*. New York: Harper Collins.
- James, J. W. ve Friedman, R. (2017). *The grief recovery handbook, 20th anniversary expanded edition: The action program for moving beyond death, divorce, and other losses including health, career, and faith*. New York: William Morrow Paperbacks.
- James, J. W. ve Friedman, R. (2017). *The Grief Recovery Handbook: The action program for moving beyond death, divorce, and other losses including health, career, and faith* (20th Anniversary Expanded Edition). New York: William Morrow Paperbacks.
- Janoff-Bulman, R. (1993). *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: Free-Press.
- Jung, C. G. (1959). *The Soul and Death. The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- Kahraman Güloğlu, F. (2022). Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinde Engelli Kadınlar İçin Sosyal İçermede Olumlu Stratejiler. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (1), 143-156. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ssrj/issue/68794/1092009>
- Kamuda Stratejik Yönetim: Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi. (2016-2021). Erişim adresi [Kamuda Stratejik Yönetim | Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi \(2016-2021\) \(sp.gov.tr\)](https://sp.gov.tr/Kamuda-Stratejik-Yonetim-Roman-Vatandaslara-Yonelik-Strateji-Belgesi-2016-2021)
- Karabulut, E. (2010). Diyarbakır'daki Taziye Evlerinde Akut Dönem Yas Sürecinin Yaşanması ve Yasın Ağırlık Derecesine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi. (Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Uzmanlık Tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Kaygılı, O. C. (2019) *Çingeneler*. İstanbul: Can Yayınları.
- Kayışbacak, D. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler. *Tarih Kritik Dergisi*, 3 (1), 45-49. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarihkritik/issue/27054/284692>
- Kearney, K. ve Hyle, A. E. (2014). *A Look Through The Kubler-Ross Theoretical Lens*. V. A. Anfara., N. T. Mertz (Ed.), *Theoretical Frameworks in Qualitative Research* (179-197). New York: SAGE Publications.
- Kenrick, D. (2006). *Çingeneler*, (Çev. Tırnakçı, B.). İstanbul: Homer Kitabevi.

- Keskin, N. (2019). Sosyal Dışlanmanın Avrupa Sosyal Şartı İçerisindeki Yeri ve Önem. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3 (8), 261-275. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/meric/issue/51352/659812>
- Koenig, B. ve Davies, B. (2003). *Cultural Dimensions in End of Life Care for Children and Their Families*. M. Field., R. Behrman. (Ed.). When Children Die (553- 579). Washington: Institute of Medicine National Academies Press.
- Kolukırk, S. (2006). Sosyolojik perspektiften Türkiye Çingeneleeri: İzmir Çingeneleeri Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3 (1), 1-24.
- Kolukırk, S. (2007). *Yeryüzünün Yabancıları Çingeneleeri*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Kolukırk, S. (2008). Türkiye’de Rom, Dom ve Lom Gruplarının Görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), 143–153.
- Kolukırk, S. (2009). *Dünden Bugüne Çingeneleeri*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Kolukırk, S. (2009). Türk Çingeneleerinin Genel Görünümü: İzmir Çingeneleeri Üzerine Bir Araştırma. *Folklor/Edebiyat*, 15(59), 127-156. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/26055/274443>
- Kolukırk, S. (2012). Göçler ve Kentler: Dilovası Örneğinde Sanayileşme ve Kentleşmenin Sosyolojik Görünümü, *Journal of World of Turks*, 4, 125-147,
- Koptekin, D. (2019). *Biz Romanlar, Siz Gacolar: Çingene/Roman Çocukların Kimlik İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kübler-Ross, E. (1975). *Death the final stage of growth* (22. Baskı). New Jersey: Prentice Hall.
- Kübler-Ross, E. (2009). *On Death and Dying: What The Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families*. London: Routledge Taylor&Francis Group.
- Kübler-Ross, E. ve Kessler, D. (2007). *On Grief and Grieving: Finding The Meaning of Grief Through The Five Stages of Loss*. New York: Simon & Schuster.
- Kümbetoğlu, B. (2017). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel Araştırmalarda Analiz*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Leblebici, A. N. (2019). Kültürel Bellek, Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama. *Universal Journal of History and Culture*, 1(2), 219-224. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujhc/issue/48394/585854>
- Lee, J. A. B. ve Hudson, R. E. (2001). *Empowerment Approach to Social Work Practice* içinde F.J. Turner (Ed.), *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches*. Oxford: Oxford University Press.

- Li, J., Precht, D. H., Mortensen, P. B., ve Olsen, J. (2003). Mortality in Parents After Death of A Child in Denmark: A Nationwide Follow-up Study. *The Lancet*, 361(9355), 363-367.
- Lindemann, E. (1944). Symptomatology and Management of Acute Grief. *American Journal of Psychiatry*, 101(2), 155-160.
- Lord, J. ve Hutchison, P. (2009). The Process of Empowerment: Implications for Theory and Practice. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(1), 5-22.
- Maccallum, F. ve Bryant, R. A. (2018). Prolonged Grief and Attachment Security: A Latent Class Analysis. *Psychiatry Research*, 268, 297-302.
- Mallon, B. (2008). Dying, death and grief working with adult bereavement. SAGE Publications.
- Marsh, A. (2008). Etnisite ve Kimlik: Çingenelerin Kökeni. Biz Buradayız! Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadeleleri. Uzpeder, E., vd. (Ed.). Edirne: EDROM. 19-28.
- Masten, A. S. (2001) Ordinary Magic: Resilience Processes in Development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- McCoyd, J. L. M. ve Walter, C. A. (2016). *Grief and loss across the lifespan a biopsychosocial perspective*. New York: Springer Publishing Company.
- Moules, N., Simonson, K., Prins, M., Angus, P. ve Bell, J. (2004). Making Room for Grief: Walking Beckwards and Living Forward. *Nursing Inquiry*, 11, 99-108.
- Mukba, G. (2020). Yas Olgusu Yaşayan Çocukların Yaşantılarının Sistemik Müdahale İçeren Hikâye Anlatıcılığı Tekniği ile İncelenmesi: Vaka Çalışması, (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Neimeyer, R. A. ve Harris, D. L. (2011). *Building Bridges in Bereavement Research and Practice: Some Concluding Reflections*. R. A. Neimeyer., D. L. Harris., H. R. Winokuer., G. F. Thornton (Ed.). Grief and Bereavement in Contemporary Society: Bridging Research and Rractice (403-418). London: Routledge Taylor& Francis Group.
- Neuma, L. W. (20014), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. İstanbul: Yayınodası.
- Osterweis, M., Solomon, F. ve Green, M. (1984a). Introduction Bereavement: Reactions, Consequences, and Care (3-14). National Academies Press.
- Öntaş, C. Ö., Eren, H. B. (Ed.). (2013). *Kuram ve Uygulamada Sosyal Hizmeti Anlamak*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ören, D. D. K. ve Yüksel, H. (2012). Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(1), Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/7575/99440>
- Özil, H. (2018). Feodal Topluma Alternatif Bir Bakış: Tipler. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (6), 859-867. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon/issue/39085/337967>

- Özkan, A.R. (2010). Bir Çingene Yolculuğu- Çingenelerin Kökeni ve Türkiye’de Çingeneler, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı, 9-69.
- Özmen, E. (2017). *Vazgeçemediklerinin Toplamıdır İnsan*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, S. (1996). Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri: Bilecik. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Pak, M. (2020). Yaşlılarla Sosyal Hizmetlerde Yeni Paradigma: Yaşlıları Güçlendirme. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20 (47), 355-382. Doi: 10.21560/Spd.Vi.535708
- Paletti, R. (2008). Giving Grief words: A Memoir of Love, Loss, and Bereavement. *Death Studies*, (32), 891-895.
- Parkes, C. M. (1970). The First Year of Bereavement: A Longitudinal Study of The Reaction of London Widows to The Death of Their Husbands. *Psychiatry*, 33(4), 444-467. DIO:[10.1080/00332747.1970.11023644](https://doi.org/10.1080/00332747.1970.11023644)
- Parkes, C. M. ve Prigerson, H. G. (2010). *Bereavement studies of grief in adult life*. London: Routledge Taylor ve Francis Group.
- Pearlman, L. A., Wortman, C. B. Feuer, C. A, Farber, C. H. ve Rando, T. A. (2014). *Treating traumatic bereavement: A practitioner’s guide*. New York: The Guildford Press.
- Raphael, B. (1984). *The Anatomy of Bereavement: A handbook for the Caring Professions*. London: Routledge Taylor&Francis Group.
- Rosenblatt, P. C. (1993). *Grief: The social context of private feelings*. M. S. Stroebe., W. Stroebe ve R. O. Hansson. (Ed.). Handbook of Bereavement Research: Theory, Research and Interventions (102-111). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubin, S. S., Malkinson, R., ve Witztum, E. (2012). *Working with The Bereaved: Multiple Lenses on Loss and Mourning*. London: Taylor & Francis.
- Sadikoğlu, Z. Z. (2021). Toplumsal Eylem ve Değişme: Talcott Parsons’ın Düşüncesi Üzerinden Bir Okuma. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24 (3), 1-28. DOI: 10.18490/sosars.1014197
- Sağır, A. (2017). *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Seyyar, A. (2010). Almanya’da Sosyal Hizmetler Eğitiminin Özellikleri. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(49). Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10025>
- Shucter, S. R., ve Zisook, S. (1993). *The Course of Normal Grief*. M. S. Stroebe., W. Stroebe., R. O. Hansson (Ed.). Handbook of Bereavement Research: Theory, Research and Interventions (23-43). Cambridge: Cambridge University Press.
- Silverman, P. R. (2004). *Bereavement: A time of Transition and Changing Relationships*. J. Berzoff., P. R. Silverman. (Eds.). Living with Dying A Handbook for End of Life Healthcare Practitioners (226-241). Columbia University Press.

- Silverman, P. R. ve Rubin, S. S. (2014). Bereavement/Grief interventions. *The Encyclopedia of Clinical Psychology*, 1-7.
- Stroebe, M. S., Stroebe, W., ve Hansson, R. O. (1993). *Bereavement research and theory: An introduction to the Handbook*. M. S. Stroebe., W. Stroebe., R. O. Hansson. (Ed.). Handbook of bereavement research: Theory, research and interventions (3-19). Cambridge: Cambridge University Press.
- Stroebe, M. ve Schut, H. (2005). To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for The Bereaved. *Death Studies*, 29(6), 477-494. DİO: 10.1080/07481180590962659
- Stroebe, M., Gergen, M. M., Gergen, K. J., ve Stroebe, W. (1992). Broken Hearts or Broken Bonds: Love and Death in Historical Perspective. *American Psychologist*, 47(10), 1205.
- Stroebe, M., Stroebe, W., ve Schut, H. (2001). Gender Differences in Adjustment to Bereavement: An Empirical and Theoretical Review. *Rev Gen Psychol*, 5(1):62– 8.
- Stroebe, M., ve Schut, H. (1999). The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description. *Death Studies*, 23(3), 197-224.
- Stroebe, S., Schut, H. (2010a). *Risk Factors in Bereavement Outcome: A Methodological and Empirical Review*. M. S. Stroebe., R. O. Hansson., W. Stroebe ve H. Schut. (Ed.). Handbook of Bereavement Research: Consequences, Coping and Care (349-371). Washington: American Psychological Association.
- Stroebe, W., Stroebe, M., Abakoumkin, G., ve Schut, H. (1996). The role of loneliness and social support in adjustment to loss: a test of attachment versus stress theory. *Journal of personality and social psychology*, 70(6), 1241.
- Tanrıbilir, F. B. (2008). Türk Vatandaşlığı Kanunu Tasarısının Vatandaşlığın Kaybına İlişkin Hükümleri, *TBB Dergisi*, 76.
- Tarlan, K. V. Domlar, Suriye'nin 'Öteki' Sığınmacıları. Erişim adresi [https:// www.academia.edu.tr](https://www.academia.edu.tr) (22.11.2021).
- Tartanoğlu, Ş. (2010). Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (42), 1-13.
- Tekeli, İ. (2000). *Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?*. Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme içinde. İstanbul: Numune Yayıncılık.
- Thompson, N. (2011). *Grief and its challenges*. New York: Palgrave Macmillan.
- Thompson, N. (2012). *Anti-Discriminatory Practice*. London: Palgrave Macmillan.
- Thompson, N. (2016). *Güç ve Güçlendirme*. Ankara: Nika Yayınevi.

- Toptaş, A. G. (2018). Çalışmanın Evrimi: Sanayi Toplumundan Sanayi Ötesi Topluma Geçiş. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2 (1), 145-162. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fuuiibfdergi/issue/39056/458157>
- Tuncay, T. ve Erbay, E. (2006). Sosyal Hizmetin Temel Hedefi: Sosyal Adalet Güçlendirme ile Retorikten Pratiğe. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 17(1), 53-69.
- Turan, Z. (2019). Ani Kayıp ve Beklendid Kaybın Yas Süreci Üzerine Etkisi, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul.
- Tünaydın, P. (2015). “İrçılık ve Antikomünizm Arasında Bulgaristan Göçü ve Roman”. [BİANET] Erişim adresi: <https://m.bianet.org/biamag/print/166812-irkcilik-ve-antikomunizm-arasında-bulgaristan-gocu-ve-romanlar> Erişim Tarihi: 12.12.2022
- Van Baarsen, B., Van Duijn, M. A., Smit, J. H., Snijders, T. A., ve Knipscheer, K. P. (2002). Patterns of adjustment to partner loss in old age: The widowhood adaptation longitudinal study. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 44(1), 5- 36.
- Versalle, A. ve McDowell, E. E. (2005). The Attitudes of Men and Women Concerning Gender Differences in Grief. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 50(1), 53-67.
- Volkan, D. V. Ve Zıntıl, E. (2021). *Kayıptan Sonra Yaşam*. Ankara: Pusula Yayınevi.
- Walsh, K. (2012). Normal and complicated grief reaction. K. Walsh. (Ed.). *Grief and Loss: Theories and Skills for the Helping Professions* (64-74). London: Pearson Education.
- Webb, B.N. (2011). *Çocuklarla Sosyal Hizmet Uygulaması*. (Çev.Erbay, E.). Ankara: Nika Yayınevi.
- Weiss, R. S. (1998). *Issues in The Study of Grief and Loss*. J. H. Harvey. (Ed.). Perspectives on Loss: A Sourcebook (343-353). Philadelphia: Brunner/Mazel.
- Wertheimer, A. (1991). *A Special Scar: The Experience of People Bereaved by Suicide*. London: Tavistock.
- Wilson, J. (2014). *Supporting People Through Loss and Grief a Introduction for Counsellors and Other Caring Practitioners*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Wolfelt, A. D. (2007). *Living in The Shadow of The Ghosts of Grief*. London: Thorsons
- Worden, J. W. (2009). *Grief Counseling and Grief Therapy a Handbook for The Mental Health Practitioner*. New York: Springer Publishing Company.
- Worden, J. W. (2009). *Grief Counseling and Grief Therapy a Handbook for The Mental Health Practitioner*. New York: Springer Publishing Company
- Worden, J. W., ve Winokuer, H. R. (2011). *A Task-Based Approach for Counseling the Bereaved*. J. M. S. Stroebe., R. O. Hansson., W. Stroebe ve H. Schut. (Ed.). Handbook of Bereavement Research and Practice: Advances in Theory and Intervention (57-67). Washington: American Psychological Association.
- Yalom, D. I. (2019). *Güneşe Bakmak Ölüm ile Yüzleşmek*. (Çev.Babayğit, Z.). İstanbul: Pegasus Yayınları.

- Yanıkdağ, T. (2021). Türkiye’de Romanlar ve Alt Kimlik Grupları: Etno-dilsel Farklılıkların Kimliğe Yansımaları. *Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 57-76. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/raedergisi/issue/62748/930044>
- Yıldırımaltı, S. (2014). Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 91-108.
- Yoors, J. (2005). *Çingeneler: Opre Roma*. (Çev. Alpman, H.). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Zaiger, N. (1985–1986). Women and bereavement. *Women and Therapy*, 4, 33–43.
- Zimmerman, M. A. (1995). Psychological Empowerment: Issues and Illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 581-599.
- Zisook, S., ve Shuchter, S. R. (1986). The first four years of widowhood. *Psychiatric Annals*, 16(5), 288-294.
- Zorlu, M. (2018). Sosyal Hizmet Perspektifinde Taziye Kültürünün Yas Sürecine Etkisi, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.